

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

Т. І. Доўнар

ГІСТАРЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ
ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА
БЕЛАРУСІ

МІНСК
БДУ
2025

УДК 34(476)(091)+321.01(476)(091)+34(476)(092)Довнар Т.И.
ББК 67.3(4Бей)+66.1(4Бей)+67.1(4Бей)6-8Довнар Т.И.
Д58

*Друкуецца па рашэнні
Рэдакцыйна-выдавецкага савета
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*

Рэцэнзенты:

доктар юрыдычных навук прафесар *В. Ф. Ермаловіч*,
доктар юрыдычных навук прафесар *Т. С. Таранава*

Доўнар, Т. І.

Д58 Гістарычнае развіццё дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар. –
Мінск : БДУ, 2025. – 231 с. : іл.
ISBN 978-985-881-790-9.

У выданні змешчаны выбраныя працы беларускага гісторыка права, доктара юрыдычных навук, прафесара Т. І. Доўнар, створаныя ў 1975–2025 гг. У прыведзеных публікацыях адлюстраваны характэрныя рысы і асаблівасці развіцця беларускай дзяржаўнасці на важнейшых гістарычных этапах, паказаны тэндэнцыі ў развіцці права, прагрэсіўныя набыткі прававой гісторыі і культуры Беларусі.

УДК 34(476)(091)+321.01(476)(091)+34(476)(092)Довнар Т.И.
ББК 67.3(4Бей)+66.1(4Бей)+67.1(4Бей)6-8Довнар Т.И.

ISBN 978-985-881-790-9

© Доўнар Т. І., 2025
© БДУ, 2025

ПРАДМОВА

У гісторыі дзяржавы і права Беларусі адлюстроўваюцца характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і духоўнага жыцця беларускага народа, а таксама змены, якія адбываліся ў сувязі з ускладненнем гістарычнага працэсу. Права як элемент агульнай культуры грамадства адлюстроўвае ўзровень духоўнага жыцця народа, светапогляд грамадства ў той ці іншы перыяд і паступовыя змены ў правасвядомасці народа.

Прафесійны лёс прафесара Т. І. Доўнар прысвечаны падрыхтоўцы будучых заканадаўцаў і правапрымяняльнікаў, засваенню імя галіновых юрыдычных дысцыплін і фарміраванню навуковага светапогляду, а таксама выхаванню іх у духу павагі да гістарычнага мінулага. Прафесар у сваёй педагогічнай і навуковай дзейнасці імкнецца дапамагчы будучым юрыстам не толькі стаць сапраўднымі прафесіяналамі ў прававой сферы, але і сфарміраваць уласную грамадзянскую пазіцыю па пытаннях грамадска-палітычнага і дзяржаўна-прававога развіцця, стаць інтэлектуальнымі асобамі і патрыётамі. Менавіта з гэтай мэтай прафесар Т. І. Доўнар у пачатку ХХІ ст. узначаліла навуковую гісторыка-прававую школу Беларусі, стаўшы пераемніцай яе заснавальніка прафесара І. А. Юхо.

У выданні змешчаны публікацыі Т. І. Доўнар па гісторыі дзяржавы і права Беларусі, якія грунтуюцца на дасягненнях айчыннай гісторыка-прававой навукі і маюць галоўнай мэтай аналіз канцэптуальных асноў, храналагічнай паслядоўнасці, асноўных этапаў развіцця беларускай дзяржаўнасці і прававой сістэмы, іх асаблівасцей і характэрных рыс, эвалюцыі важнейшых прававых інстытутаў і галін права, тэндэнцый у гістарычным развіцці заканадаўства, асаблівасцей функцыянавання і гістарычнага развіцця сістэмы вышэйшых і мясцовых дзяржаўных органаў, судовай сістэмы. Аўтар звяртаецца да вяршыняў прававой культуры Беларусі, адлюстраваных у помніках айчыннага права і тэарэтыка-прававой думцы мысліцеляў, а таксама закранае праблемныя і дыскусійныя пытанні айчыннай гісторыка-прававой навукі.

Публікацыі Т. І. Доўнар, змешчаныя ў кнізе, не толькі сведчаць пра яе навуковыя дасягненні, але і садзейнічаюць асэнсаванню асноўных этапаў станаўлення і развіцця дзяржавы і права Беларусі, эвалюцыі інстытутаў дзяржаўнасці. У іх паказаны характэрныя рысы і асаблівасці прававога развіцця Беларусі на важнейшых гістарычных этапах, адзначаны асаблівасці і праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі, уплыў творчай спадчыны прафесара І. А. Юхо на развіццё навуковай гісторыка-прававой школы, звернута ўвага на тэарэтычную распрацоўку прававых пытанняў у творчасці беларускіх мысліцеляў XVI ст., на паступовае развіццё і ўдасканаленне судовай дзейнасці ў Беларусі на працягу XIII–XVI стст., дадзена характарыстыка развіцця асноўных інстытутаў права ў Статуце 1588 г., заканадаўчай рэгламентацыі службовых злчынстваў у гэтым законе, прааналізаваны працэс утварэння Беларускай ССР, выяўлены асноўныя палажэнні і асаблівасці канстытуцый БССР у кантэксце пераемнасці канстытуцыйналізму і інш.

Выданне будзе карысным студэнтам, магістрантам і аспірантам, а таксама навукоўцам і ўсім, хто цікавіцца гісторыяй дзяржавы і права Беларусі.

РАЗВІЦЦЁ ГІСТОРЫКА-ПРАВАВОЙ НАВУКІ

Характэрныя рысы і асаблівасці прававога развіцця Беларусі на важнейшых гістарычных этапах¹

У гісторыі айчыннага права, эвалюцыя якога праходзіла пад уздзеяннем разнастайных унутраных і знешніх прычын, найбольш акрэслена знайшлі адлюстраванне характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця народа. Менавіта вывучэнне прававой гісторыі, якое даволі доўга стрымлівалася шэрагам фактараў, дае нам уяўленне аб стане і характэрных рысах развіцця дзяржаўнага апарату, становішчы насельніцтва, месцы асобы ў грамадстве і інш., а ўвогуле дае магчымасць асэнсаваць узровень развіцця дзяржаўнасці ў той ці іншы гістарычны перыяд. Як элемент агульнай культуры грамадства права адлюстроўвае таксама ўзровень духоўнага жыцця народа, светапогляд грамадства ў той ці іншы перыяд часу, змены ў яго правасвядомасці.

Гісторыя Беларусі, у якой шмат агульнага з гісторыяй іншых еўрапейскіх дзяржаў і народаў, мае шэраг асаблівасцей, адной з якіх з'яўляецца выкарыстанне на працягу стагоддзяў летапісцамі і навукоўцамі (асабліва замежнікамі) адносна насельніцтва, што тысячагоддзямі пражывала на тэрыторыі Беларусі, розных назваў. Гэта ўносіць пэўную блытаніну ў асэнсаванне гісторыі Беларусі, перашкаджае яе вывучэнню. Напрыклад, нават у другой палове XIX ст. Заходняя Беларусь у некаторых публікацыях працягвала яшчэ называцца Літвой.

Кожны этап развіцця прававой гісторыі Беларусі таксама меў свае характэрныя рысы, адрозніваўся пэўнымі тэндэнцыямі, асабліва гэта

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 3. 2009. № 1. С. 112–122.

тычылася тых паваротных гістарычных рубяжоў, калі ўзнікала настойлівая неабходнасць пераасэнсавання мінулага з мэтай пазбегнуць ранейшых памылак і абраць правільны напрамак развіцця. Асабліва патрэбна звярнуць увагу на тое, што пытанні айчыннай прававой гісторыі доўгі час амаль не падвяргаліся навуковай распрацоўцы, таксама як і не публікаваліся помнікі права, шмат з якіх было знішчана падчас войнаў, іншых стыхійных бедстваў або вывезена з тэрыторыі Беларусі.

Дагэтуль застаецца адкрытым пытанне, калі ўзнікла дзяржаўнасць у народаў Усходняй Еўропы і якія прычыны прывялі да пераходу ад дзяржаўных форм грамадскага існавання да палітыка-тэрытарыяльнай арганізацыі кіравання грамадствам – дзяржаўнасці. Адносна гэтага навукоўцы выказваюць розныя думкі, а знакаміты беларускі гісторык права Я. А. Юхо, спасылаючыся на меркаванні шэрага навукоўцаў, гістарычныя факты, у тым ліку на ваенныя паходы ўсходніх славян супраць Візантыі, рымлян і германскіх народаў у III–VII ст. н. э., нават абгрунтоўваў думку, што дзяржаўнасць узнікла да новай эры [1, с. 54].

Галоўнымі крыніцамі звестак аб узнікненні і форме старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў з’яўляюцца летапісы, хронікі і іншыя пісьмовыя крыніцы, якія дайшлі да нашага часу («Аповесць мінулых гадоў», Іпацьеўскі, Лаўрэнцьеўскі, Супрасльскі летапісы, «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», «Хроніка Быхаўца» і інш.). Спачатку на тэрыторыі Беларусі існавала даволі шмат, пераважна невялікіх, княстваў (Полацкае, Тураўскае, Пінскае, Віцебскае, Берасцейскае, Мінскае, Гарадзенскае, Смаленскае, Новагародскае, Слуцкае, Мсціслаўскае і інш.). З X ст. Полацкае княства існуе ўжо як буйная дзяржава, якая мае ўласную, вядомую ва ўсёй Еўропе княжацкую дынастыю, моцнае войска, развітыя гандлёвыя сувязі з іншымі дзяржавамі. А. Е. Праснякоў адзначаў, што Полацкае княства «жило своей отдельной жизнью с первого своего появления на исторической арене» [2, с. 197]. У XI ст. Полацк сапернічае з Кіевам і Ноўгарадам у імкненні пашырыць свае валоданні. Летапісныя крыніцы згадваюць аб мірных дамовах полацкіх князёў з кіеўскім князем Яраславам Мудрым у 1021, 1024 гг. адносна пашырэння тэрыторыі княства. У саперніцтве з іншымі княствамі Усходняй Еўропы ў XI–XIII ст. Полацкае княства, якое знаходзілася на знакамітым гандлёвым шляху «з варагаў у грэкі», імкнецца павялічыць тэрыторыю і свой уплыў. У пэўны перыяд у залежнасці ад яго знаходзіліся больш дробныя княствы (Віцебскае, Друцкае, Браслаўскае, Лукомльскае, Чартарыйскае і інш.). Быў значным і знешнепалітычны статус Полацкай дзяржавы, усе грамадскія адносіны ў якой рэгламентаваліся ўласным звычайным правам.

У «Аповесці мінулых гадоў» гаворыцца аб тым, што ўсе старажытныя княствы мелі свае звычаі, законы і «заповеды», гэта значыць там дзейнічала пэўная сістэма правілаў паводзін людзей, якая абапіралася

на агульнапрынятасць і даўнасць ужывання. Звычайным (або звычайным) правам, галоўнай часткай якога было копчае (вечавое) права, рэгуляваліся структура і кампетэнцыя органаў дзяржаўнай улады, правы і абавязкі класаў і сацыяльных груп насельніцтва, сямейныя, зямельныя, судовыя-працэсуальныя і іншыя праваадносіны. Яно ж вызначала форму ўлады, парадак уступлення князя на княжацкі трон і пазбаўленне яго пасады. Як правіла, уступленне князя на трон ажыццяўлялася паводле спадчыны ці выбарнага. Аднак у абодвух выпадках захоўваўся парадак, вызначаны звычайным правам, паводле якога князь прысягаў ахоўваць тэрыторыю дзяржавы, інтарэсы яго жыхароў і не парушаць звычай («старыны не рухаць»). Умовы ўступлення князя на трон афармляліся граматай, калі ён уступаў на трон па спадчыне, або дагаворам, калі яго запрашалі на княжанне з «чужой» зямлі, але ў абодвух выпадках гэта суправаджалася язычніцкім абрадам пасаджэння на трон. Менавіта дагаворы насельніцтва з князямі з'яўляюцца найбольш старажытнымі помнікамі права. Аднак першыя дагаворы не захаваліся, аб месце іх можна меркаваць па летапісных звестках і пазнейшых, пацвярдзальных граматах (Полацкіх, Віцебскіх і інш.).

Гэтыя граматы, якія атрымалі ўмоўную назву абласных, замацоўвалі аўтаномныя правы асобных зямель у складзе Вялікага Княства Літоўскага – новай дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой сталі беларускія землі. Выдаваліся яны спачатку ў XIV ст. пры першапачатковым уваходзе гэтых земляў (часцей за ўсё гэта былі старажытныя беларускія княствы) у склад новай дзяржавы, а потым яны пацвярджаліся наступнымі вялікімі князямі. Да нашага часу дайшлі больш познія пацвярдзальныя граматы (Полацкай зямлі 1511, 1547, 1580, 1634 гг., Віцебскай зямлі 1503, 1509, 1561 гг., Смаленскай зямлі 1505 г., Драгічынскай зямлі 1511, 1547 гг., Жамойцкай зямлі 1492, 1574 гг. і інш.) [3, с. 31]. Граматы рэгламентавалі ўзаемаадносіны гэтых зямель з цэнтральнай уладай, правы і абавязкі насельніцтва. Адначасова яны мелі сілу і значэнне мясцовых законаў, бо рэгулявалі ўнутранае грамадскае жыццё. Насельніцтва ў іх выступае адпаведна звычайнаму праву адзіным грамадствам (палачане, віцебляне і г. д.) без падзелу на саслоўі. Граматы старанна захоўваліся насельніцтвам (часцей у памяшканнях цэркваў). Так, граматы Полацкай зямлі захоўваліся ў Сафійскім саборы, Віцебскай зямлі – у царкве Прачыстай Божай Маці. Яны часам знішчаліся ў пажарах і войнах, перапісваліся і аднаўляліся. Шматлікія нормы гэтых грамат маюць канстытуцыйнае значэнне. Так, гаварылася, што віцебскі і полацкі ваяводы прызначаюцца са згоды насельніцтва, жыхары гэтых зямель судзяцца ўласнымі судамі. Вялікі князь ВКЛ абяцаў не ўмешвацца ў справы праваслаўнай царквы. За баярамі і мяшчанамі прызнавалася права свабоднага выезду з гэтых зямель: «Теж полочаном всим жити в Полоцку добровольно,

покуль хто хочет; а будеть ли которому Полочанину от нас насильство, нам его силою не держати: ино ему путь чист, куды хто хочеть, без каждое зачепки» [4, с. 107]. Большасць грамат утрымлівала палажэнне аб індывідуальнай адказнасці чалавека за зробленае злачынства. «Проступит ли отец, ино отца казнити; проступит ли сын, ино сына казнити, а сына за отцову вину не казнити, только того самого казнити, хто виноват будеть», – гаварылася ў Полацкай грамаце 1511 г. Пры гэтым вялікі князь ВКЛ вымушаны быў удакладняць: «А казнит полочаном по своему праву, а в то ся нам не вступатися» [3, с. 104–106].

Да таго часу, пакуль права і мараль як рэгулятары грамадскіх адносін былі блізкія па сваёй сутнасці і змесце, можна было абыходзіцца адным звычайным правам, характэрная рыса якога – ідэя раўнапраўя вольных грамадзян і поўнай бяспраўнасці рабоў. Усе вольныя жыхары-домаўласнікі валодалі аднолькавай праваздольнасцю і маглі ўдзельнічаць у вырашэнні дзяржаўных спраў на вечавых сходах. Спалучэнне старых норм звычайнага права і новай праватворчасці асабліва выразна відаць у «Рускай праўдзе», міжнародных дагаворах старажытных беларускіх княстваў і іншых нарматыўных актах гэтага перыяду, якіх, на жаль, захавалася толькі невялікая частка. Так, вельмі характэрным у гэтым дачыненні з’яўляецца крывіцкі Дагавор 1229 г., заключаны Смаленскім, Полацкім і Віцебскім княствамі з г. Рыгай і «Готскім берагам», аб добрасуседскіх адносінах і свабодным гандлі па ўсёй Заходняй Дзвіне і Балтыйскім узбярэжжы [3, с. 34–42]. Гэтая дамова, якая была заключана на аснове ўзаемнасці і раўнапраўя, прадугледжвала ўсталяванне мірных адносін, вызначала адказнасць за здзейсненыя крымінальныя злачынствы на чужой тэрыторыі, гаварыла аб парадку і чарговасці спагнання купцамі доўгу, закранала пытанні судаводства і інш. Расійскі навуковец Л. У. Аляксееў з 36 артыкулаў Дагавора 1229 г. вылучыў 22 артыкулы больш старажытнага паходжання, што сведчыць аб старажытнасці і пераемнасці папярэдніх міжнародных адносін. Падобныя дагаворы заключаліся і пазней (у 1264, 1265 гг. і інш.), у тым ліку міжнародныя дагаворы перыядычна заключаліся з Маскоўскай дзяржавай. Добрасуседскія адносіны замацоўваліся ў шэрагу дагаворных грамат з Псковам, Вялікім Ноўгарадам і інш. Такім чынам, са старажытных часоў мелі месца традыцыйныя, даволі ўстойлівыя гандлёвыя і дыпламатычныя сувязі паміж беларускімі і іншымі дзяржавамі, якія замацоўваліся спецыяльнымі нарматыўнымі актамі.

З утварэннем Вялікага Княства Літоўскага міжнародныя адносіны і міжнародная дагаворная практыка развіваюцца і ўдасканальваюцца. Цяпер ужо Полацкае і Віцебскае княствы заключаюць міжнародныя пагадненні сумесна з Вялікім Княствам Літоўскім. Напрыклад, такі дагавор быў заключаны ў 1309 г. аб мірных адносінах з г. Рыгай, у 1338 г. –

з Лівонскім ордэнам. З гэтых дагавораў бачна, што Полацкае і Віцебскае княствы выступаюць як аўтаномныя землі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, прычым у дамоў 1338 г. з Лівоніяй князі полацкі і віцебскі называюцца так, як і Гедзімін, – каралямі. Апрача таго, паміж Полацкам і Рыгай заключаліся асобныя дагаворы, якія тычыліся толькі гандлёвых адносін. Напрыклад, адзін з такіх дагавораў вучоныя датуюць прыкладна паміж 1338 і 1341 гг. [3, с. 17]. Заключаюцца іншыя пагадненні, у тым ліку аб міры і супрацоўніцтве з многімі дзяржавамі, якія даволі часта парушаюцца. Так, у «Хроніцы Быхаўца» ўзгадваецца пра парушэнне аднаго з такіх дагавораў «без кождае прычыны» вясной 1370 г. У 1371 г. паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім было заключана перамір’е, якое павінна было захоўвацца «о́то спожына заго́венья до Дмитриева дни». Аднак пазней аналагічныя дагаворы заключалі ўжо вялікія князі ВКЛ (напрыклад, дагаворы Вітаўта 1406 г., Жыгімонта Кейстутавіча 1439 г., Казіміра 1447 г. і інш.). Важным было тое, што ўсе гэтыя міжнародныя дагаворы аказалі значны ўплыў на развіццё беларускага нацыянальнага права, узбагацілі яго пэўнымі тэарэтычнымі распрацоўкамі [4, с. 9].

Адносна ўнутранага права Вялікага Княства Літоўскага, якое першاپачаткова заставалася, па сутнасці, звычайным і не адмяняла старажытных звычаяў, патрэбна адзначыць, што аснову яго складала ўжо пісанае заканадаўства, якое дапаўняла звычайнае права, сістэматызавала яго і надавала агульнадзяржаўны характар. Аб гэтым гаворыцца ў грамаце вялікага князя Альгерда 1359 г., што патрабавала ў выпадку неўрэгуляванасці прававых адносін звяртацца да галавы дзяржавы, а іншыя справы разглядаць адпаведна звычаям: «Кгды в панстве нашом литовском земяне наши господарские трудность мають в росправе межи себе в спорах и недостатках вселяких, сумежных кривдах и покривдженнях... мы господар уставуем, иж бы от тол хоружии нашии в хоружствах своих таковыи спорности, то самое яко Кревовое с тоуж моцою судили и суды свои в дело вводили, кром одзыву, а одзыв по воле речы и обычаю давнему идеть до нас господаря» [3, с. 67].

Паступова на падставе цэнтралізацыйных працэсаў у ВКЛ складаецца больш аднастайнае пісанае агульнадзяржаўнае заканадаўства, у аснову якога было пакладзена звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў. Заканадаўчымі органамі (вялікім князем, радай, а потым – соймам) прымаецца значная колькасць нарматывных актаў – грамат (прывілей), шмат якіх дайшло да нашага часу. У зборніках археаграфічных камісій (Віленскай, Пецярбургскай, Кіеўскай) надрукаваны розныя віды грамат: дагаворныя, даравальныя, устаўныя, ільготныя, ахоўчыя, судныя, пазыўныя і г. д. Тыя граматы, якія мелі, несумненна, заканадаўчы характар, называліся звычайна

«лістамі» або «прывілеямі», хаця пад гэтымі назвамі дайшлі да нас вельмі розныя акты. Па змесце, значэнні, тэрыторыі дзейнасці і коле ахопліваемых законам асоб яны таксама адрозніваліся. Так, дзеянне іх магло пашырацца на ўсю тэрыторыю дзяржавы (так званыя агульназемскія граматы), ахопліваць асобныя землі (абласныя граматы) або выдавацца асобным гарадам (гарадскія граматы), пэўным установам (напрыклад, цэрквам, манастырам), асобным класам, саслоўям (сялянам, духавенству, мяшчанам), групам асоб (татарам, яўрэям), а таксама прыватным асобам адносна падаравання зямельных угоддзяў, промыслаў, тытулаў, шляхецтва і г. д.

Можна некалькі ўмоўна вылучыць два важнейшыя перыяды прававога развіцця Вялікага Княства Літоўскага – прывілейны і статутны [5, с. 205–206]. Характэрнай асаблівасцю першага перыяду з’яўляецца прыняцце асобных нарматыўных прававых актаў у форме грамат (прывілей). Хаця яны працягвалі выдавацца і пасля ўвядзення ў дзеянне Статута 1529 г., аднак з гэтага закону пачынаецца другі перыяд нарматворчасці, які адрозніваўся высокім узроўнем сістэматызацыі права і прыярытэтам кадыфікаванага закону. За час існавання ВКЛ была прынята значная колькасць разнастайных грамат, шэраг з якіх мелі вельмі істотнае значэнне для далейшага развіцця прававой сферы дзяржавы. Асабліва гэта тычыцца агульназемскіх грамат, якія адлюстравалі ў сабе працэс фарміравання саслоўных правоў шляхты. Яны з’яўляліся заканадаўчымі актамі шырокага публічнага характару і складанага зместу, аднак перш за ўсё мелі канстытуцыйны характар, забяспечваючы суверэнныя правы ВКЛ і рэгламентуючы правы і абавязкі не толькі шляхты, але і іншых сацыяльных груп насельніцтва.

Найбольш актыўна агульназемскія граматы выдаваліся на працягу XV–XVI ст. Першымі з іх былі граматы вялікіх князёў Альгерда 1359 г. і Ягайлы 1387 г. Апошнія тры граматы служылі падставай рэалізацыі Крэўскай уніі і былі выдадзены з мэтай заманьвання ў каталіцкую рэлігію. Сумесная грамата Ягайлы і Вітаўта 1413 г. таксама садзейнічала акаталічванню насельніцтва ВКЛ, хаця мела прапагандысцкі характар і многія палажэнні толькі дэклараваліся (магчыма, з мэтай задобрыць Рымскую курыю пасля разгрому крыжакоў пад Грунвальдам у 1410 г.). Несумненным з’яўляецца канстытуцыйная накіраванасць і важнае дзяржаўна-прававое значэнне грамат 1432, 1434 і 1447 гг. У іх былі пацверджаны суверэнныя правы Вялікага Княства Літоўскага, закладзены юрыдычныя падставы афармлення правоў і прывілей шляхецкага саслоўя, пакладзены пачатак афармленню запрыгоньвання сялян і інш. Гэтыя граматы закладвалі падставы і садзейнічалі развіццю канстытуцыйналізму. Апрача таго, у іх пачынаюць афармляцца спецыяльна-юрыдычныя паняцці, прынцыпы, нормы, інстытуты. Так, у грамаце 1434 г. абвяшчаўся прынцып прымянення крымінальнага

пакарання толькі ў судовым парадку і ў адпаведнасці з законамі дзяржавы. Граматай Казіміра 1447 г. быў замацаваны адзін з найбольш важных прынцыпаў крымінальнага права – асабістая адказнасць кожнага чалавека за ўласную віну. Так, у арт. 4 грама гаварылася: «Також за проступку, какова ль коли проступить, ни́хто и́ный, только тот виновате́ц, хто проступить, подлуг права хри́стианского има́ть быти ка́знен; што́ж ни жена́ за проступку́ мужа́ своего́, а ни отец за проступку́ сына́, а ни и́ный при́роженный, а ни слуга, только оли́ж бы бы́л прича́стник то́е проступки...» [3, с. 81]. Са зместу артыкула відаць, што дзеянне гэтай нормы павінна распаўсюджвацца на ўсіх людзей у дзяржаве, прычым як на шляхту, так і на простых людзей. Упершыню ў законе вызначаецца паняцце злачынства як супрацьпраўнага дзеяння – «праступка».

Выключнае дзяржаўна-правое значэнне мела грамата Аляксандра 1492 г., якая замацоўвала асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу ВКЛ, пацвярджала суверэнітэт дзяржавы і вяшчэнства рады ва ўсіх справах дзяржавы. У гісторыка-прававой літаратуры апошняя мае назву «малая феадальная канстытуцыя», бо яна абмяжоўвала ўладу манарха і фактычна вызначала яго прававое становішча як вышэйшай службовай асобы ў дзяржаве. Князь абавязваўся ў выпадку ўзнікнення рознагалосся пры абмеркаванні дзяржаўных спраў выконваць тое, што парайлі паны-рада. У грамаце гаварылася, што ўсе дзяржаўныя пытанні і судовыя пастановы, якія былі вырашаны сумесна з радай, вялікі князь не мог «змяняць, выпраўляць або перапарадкоўваць». У ёй рэгламентавалася права шляхты карыстацца «неабмежаванай вольнасцю выхаду з земляў Вялікага Княства Літоўскага і інш., дзе ля падшуквання лепшай фартуны і практыкавання ў вайсковых занятках, у якія-колены чужаземныя краіны, толькі за выключэннем краін нашых ворагаў...» [3, с. 81]. Грамата замацоўвала таксама асноўныя прынцыпы міжнароднай палітыкі ВКЛ – падтрымліваць добрасуседскія адносіны з іншымі дзяржавамі, прытрымлівацца заключаных пагадненняў аб міры, саюзах, канфедэрацыях, не парушаць раней заключаных дагавораў. У ёй нават пералічваліся дзяржавы, куды традыцыйна пасылаліся пасольствы (Масковія, Заволжская Арда, Перакопская Арда, Валахія, Каралеўства Польскае, княства Мазавецкае, Прусія, Лівонія, Пскоў, Вялікі Ноўгарад, Цвер і Разань). У грамаце дэкларавалася неабходнасць выносіць справядлівыя судовыя рашэнні, перасцерагалася судзейская неаб'ектыўнасць, забаранялася хабарніцтва. Акрамя таго, нормы граматы закладвалі юрыдычныя падставы да ўніфікацыі судаводства ў межах усёй дзяржавы. Сам князь абавязваўся разам з панамі-радай судзіць усіх людзей аднолькава, захоўваць парадак падсуднасці, у тэрмін разглядаць справы і выконваць судовыя пастановы.

Адным з самых важных перыядаў у жыцці Вялікага Княства Літоўскага з’яўляецца XVI ст., на працягу якога актывізуецца палітыка-прававая думка, развіваецца кнігадрукаванне (па некаторых звестках, у XVI ст. было выдадзена 16 юрыдычных кніг, у тым ліку Статут 1588 г., закон аб Галоўным судзе (Трыбунале)), праходзіць серыя дзяржаўных рэформаў, канчаткова афармляюцца саслоўныя правы шляхты, а сойм становіцца, па сутнасці, прадстаўнічым і заканадаўчым органам і інш. У гэты перыяд наглядаецца тэндэнцыя фарміравання вельмі яркага кола палітычных дзеячаў, мысліцеляў і правазнаўцаў (Францыск Скарына, Міхалан Літвін, Сымон Будны, Андрэй Волан, Мікалай Радзівіл Чорны, Астафій Валовіч, Леў Сапега і інш.), якія на падставе сусветных дасягненняў прававой навукі даследуюць праблемы дзяржавы і права, уносяць прапановы па ўдасканаленні грамадскіх адносін¹. Так, ідэя аб справядлівасці права займае значнае месца ў працах самага знакамітага беларускага гуманіста XVI ст. Ф. Скарыны. Ён сцвярджаў, што права ствараецца народам са «сваімі старэйшымі», выказваў думкі аб народным суверэнітэце, якія пераклікаліся з тэорыяй натуральнага права і інш. Скарына лічыў, што права ў цэлым і асобныя законы павінны грунтавацца на звычаях пэўнай зямлі, быць справядлівымі, карыснымі народу і мець мэтай дасягненне агульнага дабра. У трактаце А. Волана «Аб палітычнай або грамадзянскай свабодзе» гаворыцца аб свабодзе, якую неабходна абараняць з дапамогай права як важнейшай натуральнай уласцівасці чалавека. На яго думку, права павінна ўтрымліваць тры важнейшыя элементы – быць справядлівым, разумным і гарантаваць свабоду і роўнасць людзей. Шматлікія іншыя мысліцелі (напрыклад, прадстаўнікі рэфармацыйнага руху на Беларусі П. Гезка, М. Чаховіч, С. Будны, В. Цяпінскі і інш.) ужо непасрэдна займаліся праблемамі сутнасці права і найбольш дасканалых прававога рэгулявання грамадскіх адносін.

Вучоныя гэтага перыяду імкнуліся аб’яднаць прававую тэорыю з практыкай, што і знайшло практычную рэалізацыю пры ўдасканаленні папярэдняга заканадаўства (шматлікіх граматаў, Судзібніка 1468 г.) і стварэнні першых у Еўропе зводаў законаў, заснаваных на мясцовым праве і традыцыях народа, – статутаў 1529, 1566, 1588 гг., якія былі напісаны на беларускай мове і змяшчалі нормы ўсіх галін тагачаснага права – канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага (у тым ліку рэчавага, абавязачельнага, спадчыннага, апыжунскага і інш.), крымінальнага, працэсуальнага і нават прыродаахоўчага. Будучы законамі феадальнай дзяржавы, яны разам з тым уключалі шмат прагрэсіўных

¹ Падрабязней гл.: *Доўнар Т. І.* Одроз прогресивних идеја белоруских мислилаца у законодзима Велике литвинске кнежевине // *Політычка Ревіја*. 2007. № 1. С. 383–405.

палажэнняў і норм. Асабліва такая тэндэнцыя праявілася ў Статуце 1588 г., у якім больш дакладна, чым у папярэдніх заканадаўчых актах, былі выкладзены прынцыпы абмежавання ўлады манарха, суверэнітэту дзяржавы, адзінства права на ўсёй яе тэрыторыі і адносна ўсіх свабодных людзей, прыярытэту пісанага права і інш. У Статуце мы знаходзім палажэнні і нормы, якія сведчаць аб тым, што заканадаўца імкнуўся прытрымлівацца прынцыпу справядлівасці і абараняць не толькі саслоўныя правы асобы, але і асабістыя правы і інтарэсы кожнага свабоднага чалавека. Невыпадкава ў яго артыкулах часта ўтрымліваюцца звароты: «да людзей вышэйшага стану і ніжэйшага стану», «як да багатых, так і да бедных». Увесь Статут пранізвала ідэя прававой дзяржавы, якая даволі дакладна была сфармулявана Львом Сапегам у яго прысвячэнні Жыгімонту III і ўсім саслоўям дзяржавы. Так, ён падкрэслівае, што ўсе людзі, у тым ліку службоўцы, павінны падпарадкоўвацца закону і нават «сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только сколько ему право допустить» [6, с. 47]. Аб гэтым сведчыць і заканадаўчае замацаванне Статутам прынцыпаў вяршыньства закону і падзелу ўлад на заканадаўчую, выканаўчую і судовую.

Патрэбна адзначыць, што ў XVI ст. не толькі звяртаецца ўзмоцненая ўвага на адзінства і незалежнасць дзяржавы, але і пачынае акрэслівацца ўяўленне аб адзіным грамадзянстве, бо пад тэрмінам «Літва» разумелася ўся дзяржава, палітыка-эканамічным цэнтрам якой была Беларусь, а пад назвай «літвін» – яе грамадзянін. Разуменне адзінага грамадзянства пачынае дамінаваць над рэлігійнымі плынямі ў дзяржаве. Статут дэклараваў, што правы даюцца асобам «так латынскага закону, яко и греческого», а вялікі князь прама абавязваўся «покой посполитый межы розорванными и розными людьми в вере и набоженстве заховывать» (раздз. III, арт. 3). Увогуле шматлікія нормы Статута сведчаць аб яго гуманістычнай накіраванасці. Закон адмоўна ставіцца да паняцця «няволя», таму забараняе назву «чэлядзь нявольная», дэкларуе права жанчын свабодна, па сваёй волі выходзіць замуж і валодаць маёмасцю, забараняе цяжарную жанчыну прысуджаць да смяротнага пакарання, абараняе жыццё жанчыны двойной галоўшчынай і нават умешваецца ў прывілею царквы на развод мужа і жонкі (раздз. V). Гуманізм Статута бачны і ў тых артыкулах, якія прадугледжваюць вызваленне ад пакарання непаўналетніх злачынцаў, псіхічнахворых людзей і тых, хто знаходзіўся ў стане неабходнай абароны або крайняй неабходнасці. Адначасова павышаецца ўзрост крымінальнай адказнасці з 14 да 16 гадоў. Упершыню закон рэгламентуе, што шляхціц за забойства простага чалавека можа быць пакараны смерцю. Тым самым Статут паклаў пачатак рэалізацыі пастулата аб роўным пакаранні (незалежна ад саслоўнага становішча асобы) за забойства чалавека.

Статут 1588 г. замацаваў прынцып аддзялення судовай улады ад выканаўчай, права ўсіх людзей судзіцца статутнымі нормаўмі («Вси подданные наши, так вбогие, какое и богатые, которого роду колве або стану были бы, ровно а одностайным писаным правом мають сужоны быти» – раздз. I, арт. 12), рэгламентаваў адказнасць асобы за здзейсненае правапарушэнне толькі ў судовым парадку і ў адпаведнасці з законам (раздз. I, арт. 2). Пры вызначэнні меры пакарання суддзі абавязваліся ўлічваць усе абставіны справы, судзіць справядліва, адпаведна закону, а ў выпадку няўпэўненасці ў віне падсуднага – схіляцца да вызвалення яго ад пакарання. Ідэя прэзюмпцыі невінаватасці знайшла ў Статуце заканадаўчае замацаванне. У законе нават агаворвалася, што гэта тычыцца і простых людзей (раздз. 14, арт. 3). Зразумела, Статут, па сутнасці, быў законам феадальнай дзяржавы, таму ў ім шмат супярэчлівага: з аднаго боку, ён абвешчаў самыя прагрэсіўныя ідэі і прынцыпы, а з другога – перш за ўсё абараняў інтарэсы феадалаў. Аднак, несумненна, многія палажэнні і нормы Статута 1588 г. апярэдзілі свой час.

Патрэбна адзначыць, што на падставе дасягненняў прававой навукі ў XVI ст. былі праведзены дзяржаўныя рэформы (зямельная, адміністрацыйна-тэрытарыяльная, судовая і інш.). Менавіта пашырэнне ўплыву такога сацыяльнага рэгулятара, як права, а таксама пашырэнне сферы прававога рэгулявання мела наступствам актывізацыю законатворчасці і рэфармаванне судовай сістэмы, у выніку якой з’явіліся аддзеленыя ад выканаўчай улады суды для шляхты і былі заканадаўча замацаваны новыя прагрэсіўныя прынцыпы судаводства, у тым ліку спаборнасць судовага працэсу з удзелам адвакатаў. Адна з норм Статута гаварыла аб тым, што ўдовам, сіротам і бедным людзям адвакаты павінны прызначацца бясплатна (раздз. IV, арт. 33).

Зараджэнне прававых інстытутаў прафесійных суддзяў, следчых (якімі фактычна сталі возныя), адвакатаў павялічвала, у сваю чаргу, патрэбу ў прафесійнай падрыхтоўцы юрыдычных кадраў – асоб «у праве ўмеетных». Яна здзяйснялася рознымі шляхамі: навучаннем у заходнееўрапейскіх універсітэтах, праходжаннем практыкі ў дасведчаных юрыстаў, вучобай ва ўласных навучальных установах, у тым ліку ў прыватных школах («палестрах»). Так, даць веды ў вобласці права імкнуліся кальвінісцкія, арыянскія школы ў Слуцку, Іўі, Койданаве, Лоску, Нясвіжы, Навагрудку і іншых гарадах [7, с. 33]. У XVI ст. пачаў дзейнічаць Полацкі езуіцкі калегіум, які фактычна з’яўляўся вышэйшай навучальнай установай, бо меў нават права прысвойваць навуковыя ступені. У 1566 г. у Вільні была адкрыта Светаянская школа цывільнага права, на базе якой пазней ствараецца універсітэт. У 1578 г. кароль Стэфан Баторый выдаў прывілей (зацверджаны 30.10.1579 г. булай папы Грыгорыя XIII), на падставе якога калегіум быў пераўтвораны ў акадэмію, што давала права прысвойваць вучоныя ступені (паводле

прыблізных падлікаў з 1583 па 1781 г. выпускнікам было прысвоена 4076 навуковых ступеняў, у тым ліку 149 – па праве) [8, с. 287]. Акадэмія мела філасофскі і тэалагічны факультэты, дзе вывучалася беларуская мова і кананічнае права (дзеінічалі дзве кафедры кананічнага і дзве – грамадзянскага права). Усё гэта садзейнічала развіццю прававой навукі і ўдасканаленню заканадаўства.

Пазней акадэмія перайшла пад апеку Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай, якая пераўтварыла яе ў вышэйшую навучальную ўстанову новага тыпу, і з 1781 г. яна пачала называцца Галоўнай школай Вялікага Княства Літоўскага. Пасля далучэння Беларусі да Расіі гэта школа ў 1803 г. была рэарганізавана ў Віленскі ўніверсітэт, вучоныя якога (І. Анацэвіч, М. Баброўскі, І. Даніловіч, І. Лялевель, Т. Чацкі, Ю. Ярашэвіч і інш.) у сваіх лекцыях і навуковых працах закраналі не толькі прававыя праблемы, але і пытанні, звязаныя з мінулым беларускага народа. У апошнія гады існавання з 47 прафесараў 36 былі ўраджэнцамі Беларусі і Літвы.

Шмат зрабіла ў галіне адукацыі і навукі Адукацыйная камісія Рэчы Паспалітай – амаль што першае ў Еўропе Міністэрства адукацыі, у склад якога ўваходзілі такія знакамётыя вучоныя і палітычныя дзеячы, як І. Храбтовіч, М. Пачабут, Г. Калантай, Я. Снядэцкі. Менавіта камісія правяла рэформу Віленскага ўніверсітэта, пераўтварыўшы яго з духоўнай у свецкую ўстанову. Яна распрацавала новыя праграмы навучання ў духу ідэй асветніцтва і гуманізму. Значныя падставы для развіцця юрыдычнай навукі на Беларусі зрабілі апублікаваныя ў XVIII ст. з дапамогай Адукацыйнай камісіі заканадаўчыя акты з каментарыямі і заўвагамі да іх: храналагічны збор законаў Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы ў васьмі тамах – «Валюміна легум» (1732–1782 гг.), збор дакументаў па міжнародным праве ў трох тамах, выдадзены М. Догелем у 1758–1764 гг.; збор норм ваенна-крымінальнага права – «Артыкулы ваенныя» (Нясвіж, 1754), а таксама кнігі розных навукоўцаў (Т. Млоцкі «Доказ асноў натуральнага права» (Вільня, 1779), І. Страйноўскі «Навука права прыроднага, палітычнага, эканомікі палітычнай і права народаў» (Вільня, 1785)) і інш. «Кніга законаў» уключала ў сябе як дзеючае заканадаўства, так і ўжо скасаваныя нарматыўныя акты, аднак неабходна адзначыць, што гэты збор нарматыўных дакументаў з’яўляўся неафіцыйным выданнем. У якасці крыніц права важнае значэнне для ВКЛ мелі прынятыя як дапаўненне да Статута 1588 г. законы 1648, 1693, 1744 і 1786 гг.

Права Рэчы Паспалітай таксама з’яўлялася вынікам узаемадзеяння навукі і практыкі. Заканадаўчым органам дзяржавы быў сойм, паставы якога дзяліліся на тры групы: 1) тычыліся ўсёй Рэчы Паспалітай; 2) мелі моц толькі ў Польшчы; 3) пашыраліся толькі на Вялікае Княства Літоўскае. Варта адзначыць, што падчас працы сойма дэпутаты

ад Польшчы альбо ВКЛ маглі збірацца з мэтай узгаднення сваіх пазіцый на сумесных нарадах – «сесіі народаў». На працягу XVII ст., а асабліва ў XVIII ст. з мэтай рэфармавання дзяржавы прымаліся шматлікія нарматыўныя акты.

У другой палове XVIII ст. праявілася яўная тэндэнцыя больш дасканаласа, прагрэсіўнага развіцця права Рэчы Паспалітай, што знайшло адлюстраванне ў заканадаўчай дзейнасці Чатырохгадовага сойма (1788–1792 гг.). Так, у студзені 1791 г. прымаюцца новыя Кардынальныя правы, у якіх былі выкладзены асноўныя прынцыпы канстытуцыйнага ладу дзяржавы: Рэч Паспалітая абвяшчалася дзяржавай, у якой вяршэнства належыць закону, прынятаму соймам; рэгламентаваліся палітычныя свабоды – слова і друку, рэлігійных культаў. У красавіку 1791 г. сойм прымае закон «Гарады нашыя каралеўскія вольныя ў дзяржавах Рэчы Паспалітай», які значна пашырыў эканамічныя, палітычныя і асабістыя правы мяшчан. Так, мяшчане атрымалі права асабістай недатыкальнасці, маглі прадстаўляць свае інтарэсы ў соймавых камісіях пры разглядзе пытанняў адносна гарадоў і інш. Аднак вяршыняй заканадаўчай дзейнасці Чатырохгадовага сойма з’явілася Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 1791 г., якая ўпершыню абвяшчала, што ўлада ў дзяржаве бярэ пачатак з волі народа, які сам забяспечвае абарону дзяржавы і яе суверэнітэт. Абвяшчаўся падзел улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую, а сойм становіўся пастаянна дзеючым заканадаўчым органам. Грамадзяне аб’яўляліся абаронцамі цэласнасці дзяржавы і народных свабод. Вельмі важным было канстытуцыйнае палажэнне аб тым, што дабрабыт народа «залежыць ад усталявання і дасканаласці народнай Канстытуцыі», увёўшы ў дзеянне якую ёсць магчымасць усталяваць «незалежнасць знешнюю і вольнасць унутраную народа». Аднак Канстытуцыя дзейнічала нядоўга і рэалізаваць яе палажэнні належным чынам не ўдалося.

Пасля распаду Рэчы Паспалітай і далучэння Беларусі да Расіі зачыняецца Полацкая акадэмія, а затым Віленскі ўніверсітэт. Навуковыя юрыдычныя праблемы, у тым ліку прававой гісторыі Беларусі, з гэтага часу даследаваліся ва ўніверсітэтах Пецябурга, Масквы, Кіева, Варшавы. Напрыклад, пытанні гісторыі дзяржавы і права Беларусі закраналіся ў працах А. Каравіцкага, Ю. Ярашэвіча, М. Кастамарава, М. Уладзімірскага-Буданава, М. Дашкевіча, М. Доўнар-Запольскага, Р. Дземчанкі, М. Каяловіча, І. Лапо, Ф. Леантовіча, М. Любаўскага, М. Максімейкі, І. Маліноўскага, Т. Чацкага, М. Ясінскага, Т. Нарбута і інш. Несумненнай заслугай вучоных з’яўляецца апублікаванне шматлікага гістарычнага дакументальна-прававога матэрыялу, на падставе якога і праводзіліся тэарэтычныя даследаванні. Самыя значныя з іх: «Беларускі архіў старажытных грамат» пад рэдакцыяй І. І. Грыгаровіча (ч. 1, 1824 г.); «Зборнік Муханава» (1836 г.); «Акты, якія адносяцца да гісторыі Заходняй

Расіі», т. 1–5 (1846–1853 гг.); «Акты, выдаваемые Виленскою археографическою комиссією», т. 1–39 (1865–1915 гг.), «Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы...», вып. 1–32 (Віцебск, 1871–1906 гг.); «Акты, якія адносяцца да гісторыі Паўднёвай і Заходняй Расіі...», т. 1–15 (1863–1892 гг.); «Русская историческая библиотека», т. 1–39 (1872–1927 гг.) і інш. Асаблівая заслуга ў даследаванні прававой гісторыі Беларусі належыць беларускаму вучонаму-юрысту Ігнату Даніловічу, які з верасня 1814 г. выкладаў у Віленскім універсітэце мясцовае (гэта значыць беларуска-літоўскае) права. Ён выявіў і апублікаваў шэраг помнікаў права: так, у 1826 г. – Судзебнік 1468 г., падрыхтаваў да друку Статут 1529 г., а таксама збор дакументаў «Скарбец дыпламатаў» (Вільня, 1860–1862 гг.), у якім змяшчаліся вытрымкі ці апісанне 2383 актаў па гісторыі дзяржавы і права Беларусі і Літвы.

Характэрнай рысай гэтага перыяду з’яўлялася перавага дзеяння агульнарасійскага права, прычым многія выхадцы з Беларусі ўнеслі значны ўклад у яго развіццё (У. Д. Спасовіч і Л. І. Петражыцкі і інш.). Аднак амаль да сярэдзіны XIX ст. на тэрыторыі Беларусі з пэўнымі абмежаваннямі працягваў дзейнічаць Статут ВКЛ 1588 г. Адначасова пасля далучэння Беларусі да Расіі ўводзіліся ў дзеянне заканадаўчыя акты Расійскай імперыі («Жалованная грамота дворянству» 1785 г., «Жалованная грамота городам» 1785 г. (у сувязі са скасаваннем Магдэбургскага права на Беларусі), «Устав благочиния» 1782 г., «Учреждение для управления губерний» 1775 г., «Наставление губернаторам» 1764 г. і інш.). Прымаліся таксама спецыяльныя заканадаўчыя акты адносна кіравання губернямі (указы імператара ад 21.09. 1799 г., ад 16.08.1802 г.), зменаў у адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле і г. д. Указам ад 23 чэрвеня 1794 г. была ўведзена «рыса аседласці» для яўрэяў, якая ўключала беларускія і частку ўкраінскіх губерняў. У 1826 г. у кантэксте працы кваліфікацыйнай камісіі М. Спяранскага па падрыхтоўцы Зводу законаў Расійскай імперыі пачалася праца па падрыхтоўцы Зводу мясцовых законаў заходніх губерняў пад кіраўніцтвам І. Даніловіча, якая ў асноўным была завершана ў 1834 г. (па некаторых раздзелах вялася да 1837 г.). Аднак падрыхтаваны праект не быў уведзены ў дзеянне (асобныя нормы былі ўключаны ў агульнадзяржаўны Звод законаў) у сувязі з супраціўленнем палітыкі самаўладдзя і паўстаннямі 1830–1831 гг. у Беларусі. Пасля чаго пачалося больш актыўнае ажыццяўленне русіфікатарскай палітыкі царызму: спецыяльнымі ўказами была забаронена назва «Беларусь» і ўведзена новая назва – «Северо-западный край» (1841 г.), забаронена ўніяцкая царква (1839 г.), справаводства пераведзена на рускую мову, канчаткова адменена дзеянне Статута 1588 г. (25 чэрвеня 1840 г.) і інш. Фіналам такой палітыкі стаў указ ад 18 снежня 1842 г. адносна «преобразования северо-западных губерний» і ўказ ад 20 студзеня 1848 г.

аб закрышці Камітэта па справах заходніх губерняў, якімі рэгламентавалася «дела по этим губерниям подчинить общеустановленному порядку». З гэтага часу на Беларусі дзейнічала толькі расійскае заканадаўства. Так, з 1 мая 1846 г. было ўведзена ў дзеянне ў Расіі «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», адносна якога памешчыкі захоўвалі права суда над сялянамі, а суды мелі права прымяняць самыя жорсткія пакаранні (да сялян і мяшчан маглі прымяняцца катаржныя работы, біццё розгамі, пугамі, палкамі).

Кардынальныя змены ў Расіі адбыліся ў другой палове XIX ст. у сувязі са значнымі дзяржаўнымі рэформамі. 19 лютага 1861 г. быў прыняты Маніфест аб вызваленні сялян ад прыгонніцтва, агульных і мясцовых палажэнні, а таксама іншыя заканадаўчыя акты па правядзенні сялянскай рэформы (усяго было выдадзена 17 актаў), 20 лістапада 1864 г. прымаюцца чатыры Судовыя ўставы адносна правядзення судовай рэформы, 16 чэрвеня 1870 г. прымаецца Гарадавое палажэнне аб гарадской рэформе і г. д. Аднак асаблівасцю гэтых прававых актаў было тое, што яны ўводзіліся ў дзеянне на ўскраінах Расіі (якой была і Беларусь), як правіла, значна пазней і з пэўнымі агаворкамі і выключэннямі. Напрыклад, Гарадавое палажэнне пачало дзейнічаць у Беларусі ў 1875 г., пачатак земскай рэформы 1864 г. быў пакладзены Палажэннем ад 2 красавіка 1903 г. і толькі ўказам ад 14 сакавіка 1911 г. у беларускіх губернях з пэўнымі папраўкамі і змяненнямі было канчаткова ўведзена Палажэнне аб земствах.

Значнымі зменамі ў дзяржаўна-палітычным жыцці і праве Расійскай імперыі быў адзначаны пачатак XX ст. Вельмі важнымі заканадаўчымі актамі сталі царскі Маніфест ад 6 жніўня 1905 г. аб утварэнні Дзяржаўнай думы і прынятае адначасова Палажэнне аб выбарах у Дзяржаўную думу, па якіх беларускія губерні мелі права выбіраць дэпутатаў (Віленская, Гарадзенская, Магілёўская – па 7; Віцебская – 6; Мінская – 9). Важнае значэнне меў царскі Маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку» і іншыя заканадаўчыя акты, прынятыя падчас першай рускай рэвалюцыі і пазней. Напрыклад, на падставе ўказа ад 9 лістапада 1906 г., законаў ад 14 ліпеня 1910 г. і 29 чэрвеня 1911 г. у Расіі пачалася так званая Сталыпінская аграрная рэформа, накіраваная на ўдасканаленне зямельных адносін.

На жаль, прагрэсіўныя змены ў расійскім праве былі спынены Першай сусветнай вайной, перад якой быў прыняты шэраг надзвычайных законаў (адносна ўвядзення ваеннага становішча і інш.), а Беларусь панесла вельмі цяжкія страты. Пасля лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у Расіі пэўны перыяд дзейнічалі пастановы Часовага расійскага ўрада. Пачалася ліквідацыя імперскай дзяржаўна-прававой сістэмы, а разам з гэтым – працэс адраджэння беларускай дзяржаўнасці і нацыянальнага права.

На пачатку XX ст., калі актывізаваўся рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух, праблема беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці аказалася ў фокусе палітычнай барацьбы. У выніку гэта прывяло да адбудовы беларускай дзяржаўнасці: у сакавіку 1918 г. абвешчаецца Беларуская Народная Рэспубліка, а 1 студзеня 1919 г. – Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (у Маніфесце Часовага рабоча-сялянскага ўрада ад 1 студзеня 1919 г. рэспубліка называлася па рознаму – Беларуская Савецкая Незалежная Рэспубліка, Сацыялістычная Савецкая Працоўная Рэспубліка Беларусі, а ў адпаведнасці з першай беларускай Канстытуцыяй ад 3 лютага 1919 г. – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі). Аднак па ўказанні ЦК РКП(б) у лютым 1919 г. ствараецца аб'яднаная Літоўска-Беларуская ССР, якая праіснавала некалькі месяцаў.

Пасля паўторнага абвешчэння Беларускай ССР у 1920 г. заканадаўства рэспублікі перш за ўсё было накіравана на аднаўленне разбуранай працяглымі войнамі народнай гаспадаркі, на ўмацаванне савецкіх органаў улады і стварэнне савецкага дзяржаўнага апарату. Як і раней, на тэрыторыі Беларусі працягвалі дзейнічаць нарматывныя акты РСФСР. Па меры ўмацавання дзяржаўнага апарату рэспублікі ўсё актыўней пачынаюць працаваць заканадаўчыя органы БССР (з'езд Саветаў, ЦВК і СНК). У гэты перыяд разам з прамым дзеяннем нарматывных актаў РСФСР часам у некаторых з іх мелася агаворка, што іх дзеянне пашыраецца на тэрыторыю іншых савецкіх рэспублік. Так, УЦВК РСФСР 30 кастрычніка 1922 г. прыняў новы Кодэкс законаў аб працы, у арт. 5 якога адзначалася, што гэты закон распаўсюджваецца на тэрыторыю ўсіх саюзных рэспублік без усялякага спецыяльнага пацвярджэння.

У 1920-я гг., у перыяд нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі, актывізаваліся навуковыя даследаванні ў галіне права. У першую чаргу гэта было звязана з адкрыццём у 1921 г. Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, які складаўся з трох факультэтаў: рабочага, медыцынскага і грамадскіх навук. У складзе апошняга функцыяніравала чатыры аддзяленні – грамадска-педагагічнае, літаратурна-лінгвістычнае, эканамічнае і прававое. У сувязі з недахопам кадраў Наркамат адукацыі РСФСР накіраваў у БССР групу вучоных. Значны ўклад у развіццё гісторыка-прававой навукі Беларусі ў гэты перыяд унёс першы рэктар БДУ У. І. Пічэта. Першымі выкладчыкамі на прававым аддзяленні былі Г. С. Гурвіч (савецкае дзяржаўнае права), В. Н. Дурдзянеўскі (дзяржаўнае права буржуазных краін), М. Б. Кроль (судовая псіхіятрыя), І. Т. Цітоў (судовая медыцына), М. О. Грэдзінгер (грамадзянскае права і працэс), Б. В. Чрэдзін (рымскае права) і інш. У 1925/26 навучальным годзе на факультэце працавала ўжо 12 прафесараў: У. І. Пічэта, С. Я. Вольфсан,

А. В. Гарбуноў, М. О. Грэдзінгер, В. Н. Дурдзянеўскі, Я. В. Доўнар-Запольскі, С. Я. Кацэнбоген, Н. Н. Краўчанка, Н. А. Прыляжаеў, У. М. Перцаў, В. Н. Шыраеў, Б. В. Чрэдзін, а таксама шэраг дацэнтаў і асістэнтаў (А. М. Арцымовіч, Ф. І. Гаўзэ, Н. А. Каноплін і інш.).

Правыя даследаванні 1920–30-х гг. былі адказам на пытанні, якія ставіла ў той час практыка савецкага дзяржаўнага будаўніцтва і правапрымяняльная дзейнасць. У адкрытым у 1922 г. Інстытуце беларускай культуры была створана камісія па савецкім будаўніцтве (пераўтвораная потым у прававую секцыю). ЦВК і СНК БССР з мэтай атрымання ад навукоўцаў неабходных рэкамендацый даручылі Інбелкульту вывучэнне пытанняў дзяржаўна-прававога жыцця рэспублікі. Па ўказанні ЦВК рэспублікі Інстытут узяў на сябе функцыі вядучай навуковай арганізацыі па даследаванні прычын злачыннасці, а па даручэнні СНК БССР – вывучаў правыя праблемы землекарыстання і землеўладання, дзейнасці мясцовай гаспадаркі і іншыя пытанні дзяржаўна-прававога будаўніцтва ў Беларусі, уносіў прапановы па ўдасканаленні заканадаўства. Увогуле права Беларускай ССР гэтага перыяду з’яўлялася аднатыпным для ўсіх савецкіх рэспублік і было прызнана ўсялякімі сродкамі ўмацоўваць савецкую ўладу дзяржавы дыктатуры пралетарыята.

З канца 1920-х гг. у СССР пачынаюцца больш негатыўныя тэндэнцыі ў развіцці права, у тым ліку праяўляецца яўная тэндэнцыя да ўзмацнення рэпрэсіўнага характару крымінальнага закону. На Беларусі пад кіраўніцтвам Кампартыі была арганізавана ідэалагічная кампанія барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам, наступствам чаго стала рэпрэсіраванне шэрага вучоных (У. І. Пічэта, Г. Е. Парэчын, Н. М. Гуткоўскі, В. Д. Дружыц і інш.) і, як вынік, – скарачэнне навуковых даследаванняў. Новыя нарматыўныя акты, змены і дапаўненні ў заканадаўства ў перадваенны перыяд прымаліся і ўносіліся адпаведнымі органамі СССР. Заканадаўчыя органы БССР у асноўным толькі дубліравалі нарматыўныя акты СССР. У Канстытуцыі СССР 1936 г. увогуле гаварылася аб поўнай адпаведнасці ёй рэспубліканскіх канстытуцый, з чаго вынікала і адпаведнасць іншых нарматыўных актаў савецкіх рэспублік.

Цяжкі ўрон панесла правая навука Беларусі і ў Вялікую Айчынную вайну, на працягу якой дзейнічалі надзвычайныя нарматыўныя акты СССР. Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашысцкай акупацыі ўзнаўляецца дзейнасць заканадаўчых органаў БССР (Вярхоўнага Савета і яго Прэзідыума). У жніўні 1944 г. пачалося ўзнаўленне дзейнасці Акадэміі навук БССР і Мінскага юрыдычнага інстытута, які ў 1954 г. был пераўтвораны ў юрыдычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

У другой палове 1950-х гг. у СССР пачаўся працэс адмены дробязнай апекі над рэспублікамі з боку саюзных органаў і пашырэння правоў саюзных рэспублік, у тым ліку і ў галіне законатворчасці. Асабліва гэта было характэрным у перыяд так званай хрушчоўскай адлігі. У рэчышчы агульнасаюзнага заканадаўства распрацоўваюцца і прымаюцца новыя законы, у тым ліку і кодэксы, практыка прыняцця якіх была адноўлена. Увогуле ж права Беларускай ССР развівалася ў адпаведнасці з агульнасаюзнымі прававымі тэндэнцыямі пад кіраўніцтвам і кантролем Камуністычнай партыі. Калі ў першыя пасляваенныя гады заканадаўства СССР і БССР было накіравана на ўзнаўленне разбуранай вайной народнай гаспадаркі, то ў наступныя гады, як дэкларацыя аб'яўлялася ў пастановах КПСС, – на «ўсебаковае разгортванне і ўдасканаленне сацыялістычнай дэмакратыі». Вельмі характэрнымі нарматыўнымі актамі, якія адлюстроўваюць сутнасць дадзенага этапу развіцця савецкай дзяржаўнасці, з'яўляліся сумесныя пастановы ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР, а таксама пастановы ЦК КПСС, Савета Міністраў СССР і УЦСПС – вышэйшага кіраўніцтва прафсаюзаў СССР. Гэтыя спецыфічныя акты прымаліся не толькі ў сувязі з вырашэннем агульнасаюзных задач, але і непасрэдна закраналі пытанні дзейнасці рэспублікі. Напрыклад, па пастанове ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР ад 21 лютага 1957 г. «Аб мерах уздыму сельскай гаспадаркі Беларускай ССР» былі спісаны дзяржаўныя даўгі калгасаў, павышаны нарыхтоўчыя і закупачныя цэны на бульбу і інш.

У развіцці заканадаўства Беларускай ССР 1950–1980-х гг. характэрнымі былі наступныя кірункі: працягвалі дзейнічаць на тэрыторыі рэспублікі агульнасаюзныя нарматыўныя акты; у сувязі з размежаваннем кампетэнцыі СССР і саюзных рэспублік, рэгламентаванай саюзным канстытуцыйным законам, у СССР прымаліся Асновы заканадаўства СССР і саюзных рэспублік, якія ўсталёўвалі асноўныя прававыя прынцыпы, паняцці і палажэнні адпаведных галін права, а паводле гэтых законаў рэспублікі прымалі новыя ўласныя кодэксы і пераглядалі дзеючыя законы; у межах сваёй кампетэнцыі ў БССР прымаліся ўласныя нарматыўныя акты. Аднак, увогуле, як і ў папярэдні перыяд, дзейнічала адзінае савецкае права з яго характэрнымі рысамі і асаблівасцямі, кірункі развіцця якога вызначала КПСС. Як адзначае Г. А. Васілевіч адносна канстытуцыйнага заканадаўства, чатыры канстытуцыі БССР, прынятыя за ўвесь савецкі перыяд, замацоўвалі толькі адну пануючую ідэалогію, адпаведна якой усё было падпарадкавана інтарэсам сацыялістычнага і камуністычнага будаўніцтва. Многія падканстытуцыйныя акты і партыйныя рашэнні фактычна мелі перавагу перад Канстытуцыяй і «амальшто ўсе нормы гэтых канстытуцый былі дэкларацыйныя, а палажэнні важнейшых міжнародных дакументаў аб правах і свабодах чалавека і грамадзяніна адлюстроўваліся слаба» [9, с. 38].

Якасны новы этап развіцця айчыннага права, які праявіўся ва ўсіх яго галінах і асабліва ў канстытуцыйным праве, пачаўся з абвяшчэннем Дэкларацыі аб суверэнітэце БССР 1990 г. У сувязі з пераадоленнем уяўленняў, несумяшчальных з каштоўнасцямі прававой дзяржавы, працяглася істотныя змены само паняцця права і яго сутнасць. У гэты перыяд аб'яднання намаганні беларускіх вучоных-юрыстаў былі скіраваны на выпрацоўку тэарэтычных падстаў, шляхоў і сродкаў ажыццяўлення прававой рэформы, у тым ліку на пошук найбольш эфектыўных сродкаў рэфармавання грамадскіх адносін у мэтах забеспячэння паступальнага развіцця Рэспублікі Беларусь.

У прававым развіцці Беларусі 1990-х гг. можна таксама вылучыць пэўныя этапы, характэрныя рысы і тэндэнцыі. Першы этап яасна новага развіцця беларускай дзяржаўнасці, на які аказалі ўплыў не толькі змяненні ў эканоміцы, палітыцы, сацыяльнай сферы рэспублікі, але і агульныя тэндэнцыі развіцця краін СНД і сусветнага супольніцтва ў цэлым, адзначыўся, галоўным чынам, заканадаўчым афармленнем абноўленай суверэннай сістэмы органаў дзяржаўнай улады Рэспублікі Беларусь і ўдасканаленнем грамадскіх адносін. За два гады, з пачатку 1990 па май 1992 г., Вярхоўны Савет прыняў 153 новыя заканадаўчыя акты, у тым ліку акты канстытуцыйнага характару: «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР», «Аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі», «Аб народным галасаванні (рэферэндуме)», «Аб асноўных прынцыпах народаўладдзя ў БССР», «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР» і інш. На гэтым этапе характэрнай была важнейшая тэндэнцыя – актыўнае абнаўленне заканадаўства з мэтай яго дэмакратызацыі і прыстасавання да новых умоў сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця дзяржавы. Адначасова азначылася тэндэнцыя прывядзення нацыянальнага права ў адпаведнасць з нормамі міжнароднага права, асабліва ў галіне правоў чалавека.

Другому этапу, якія пачаўся з увядзеннем у дзеянне Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г., заклаўшай падставы для далейшага нацыянальнага прававога развіцця, было ўласціва інтэнсіўнае абнаўленне папярэдняга заканадаўства з выкарыстаннем не толькі назапашанага ўласнага вопыту па стварэнні нарматыўных прававых актаў, але і запазычання найболей прагрэсіўных і адпавядаючых уласнай гістарычнай пераемнасці ідэй, прынцыпаў і норм, выпрацаваных сусветным супольніцтвам. Прычым канец XX ст. характарызаваўся ўжо не толькі ўнясеннем значных змяненняў у дзеючыя нарматыўныя прававыя акты, але і актыўнай кваліфікацыйнай дзейнасцю.

Такім чынам, паэтапнае развіццё айчыннага права адлюстравала ў сабе ўвесь складаны працэс эвалюцыі грамадства і дзяржавы, на працягу якога паступальна ў прагрэсіўным кірунку развівалася закана-

даўства, а роля і значэнне права як каштоўнага сацыяльнага рэгулятара пастаянна ўзрасталі. У сувязі з тым, што права бесперапынна змяняецца, актуальным застаецца і зараз, на этапе пабудовы сацыяльнай дэмакратычнай прававой дзяржавы, неабходнасць навуковых пошукаў у сферы права з мэтай яго далейшага ўдасканалення.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. Мінск : Універсітэцкае, 1992.
2. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории : в 2 т. М. : Соцэкгиз, 1938. Т. 1 : Киевская Русь.
3. Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права : вучэб. дапам. / Я. Юхо [і інш.]. Мінск : БДУ, 2000.
4. Юхо Я. А. Міжнародныя дагаворы сярэднявечнай Беларусі // Беларус. гіст. часоп. 2004. № 11.
5. Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Мінск : Пропілеі, 2000. С. 205–206.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.
7. Сокол С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. Минск : Наука и техника, 1984.
8. Шалькевіч В. Ф. Віленскі універсітэт // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелЭн, 1993–2003. Т. 2. 1994.
9. Васілевіч Г. А. Канстытуцыйнае развіццё Беларусі ў XX стагоддзі // Беларус. гіст. часоп. 2003. № 1.

Асаблівасці і праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі¹

У гісторыі дзяржавы і права Беларусі, шматлікія пытанні якой застаюцца яшчэ мала даследаванымі, а іншыя разглядаюцца навукоўцамі з вельмі супярэчлівых пазіцый, маецца шмат агульнага з гісторыяй іншых еўрапейскіх дзяржаў. Аднак яна мае шэраг асаблівасцей, прычым кожны этап дзяржаўна-прававога развіцця Беларусі меў свае характэрныя рысы, адрозніваўся пэўнымі тэндэнцыямі, асабліва гэта тычылася значных паваротных гістарычных рубяжоў. У сувязі з гэтым

¹ Друкуецца па: Весн. Гродз. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Сер. 4, Правазнаўства. 2012. № 2 (128). С. 33–38.

перш за ўсё патрэбна звярнуць увагу на праблему заканамернасці гістарычнага працэсу, адносна якой навукоўцы папярэдніх стагоддзяў больш схіляліся да таго, што гісторыя чалавецтва рухаецца на падставе строгай дэтэрмінаванасці. Аднак у канцы XX ст. у выніку шырокага абмеркавання метадалагічных асноў савецкай гісторыка-прававой навукі і яе агульнатэарэтычных пытанняў была звернута ўвага на разнастайнасць гістарычнага працэсу і шматфактарнасць яго развіцця. Пачынае больш актыўна абмяркоўвацца праблема перыядызацыі гісторыка-прававой навукі і вылучэння самых значных этапаў дзяржаўна-прававога развіцця, якая набыла актуальнасць яшчэ ў 1960-я гг., калі навукоўцы толькі пачалі крытыкаваць панаваўшую ў СССР сталінскую канцэпцыю пяці фармацый. У сувязі з гэтым патрэбна адзначыць смеласць і арыгінальнасць пазіцыі беларускага гісторыка М. І. Ермаловіча, які ў часы панавання камуністычных догмаў і шаблонаў, ствараючы работу «Старажытная Беларусь», свядома праігнараваў фармацыйную канцэпцыю перыядызацыі гісторыі (пры гэтым абверг тэзіс расійскіх дарэвалюцыйных і савецкіх гісторыкаў пра заваяванне летувісамі (літоўцамі) беларускіх зямель у другой палове XIII ст.). У айчыннай гісторыі IX–XIV стст. ён вылучыў тры перыяды: полацкі (IX – сярэдзіна XIII стст.), новагародскі (сярэдзіна XIII ст. – пачатак XIV ст.), віленскі (з XIV ст.) [1].

У 1990-я гг. навукоўцы пачалі схіляцца да цывілізацыйнага падыходу, аднак некаторыя з іх правільна выказвалі сумненні адносна таго, што ў чыстым выглядзе той ці іншай фармацыі амаль не існавала, як і не існавала ў чыстым выглядзе і рабаўладальніцкае, феадальнае, буржуазнае права, і звярталі ўвагу на тое, што паняцці «фармацыя» і «цывілізацыя» не выключальныя, а ўзаемадапаўняльныя. Часам цывілізацыйнага падыходу недастаткова, і ўзнікае патрэба ў вылучэнні больш вузкіх, канкрэтных перыядаў. Напрыклад, адносна феадальнай фармацыі можна зрабіць падзел на ранні, сталы і позні феадалізм, тым больш, што з эпохай феадалізму звязана шмат праблем адносна гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Асабліва гэта тычыцца Сярэднявечча, калі Вялікае Княства Літоўскае становіцца адной з буйнейшых дзяржаў Еўропы, у межах якой адбываюцца значныя сацыяльна-эканамічныя і культурныя пераўтварэнні, у тым ліку завяршаецца працэс фарміравання беларускай народнасці, а ў сферы дзяржаўна-палітычнай складаецца саслоўна-прадстаўнічая манархія з яе характэрнымі рысамі і палітычнымі атрыбутамі. Менавіта гэтаму перыяду і звязаным з ім праблемным пытанням даследчыкі не надалі яшчэ належнай увагі.

Перыядызацыя гісторыі дзяржавы і права выступае як крытэрыі акрэслення этапаў істотных перамен дзяржаўнага ўладкавання і права. Увогуле дзяржаўна-палітычнае і грамадскае ўладкаванне – гэта пераменлівы працэс, на які ўплываюць шматлікія фактары. Тут патрэбны

аднолькавыя веды як змен грамадскіх і палітычных укладаў, так і дасягненняў палітыка-прававой думкі, эвалюцыі прававога развіцця. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што псіхіка народа менш пераменлівая, чым палітычныя і прававыя інстытуты. Права часам папярэднічае і апярэджвае дзяржаўныя працэсы, служыць важкай падставай для інтэнсіфікацыі развіцця дзяржаўна-палітычных інстытутаў, змен у грамадскіх адносінах [2, с. 10–11]. Нягледзячы на тое што перыядызацыя права не заўсёды супадае з перыядызацыяй дзяржаўнага развіцця, кожны вылучаны асобна гістарычны перыяд, як правіла, характарызуецца пэўным унутраным адзінствам, і асноўным крытэрыем перыядызацыі выступае стан грамадства і права. На наш погляд, у гістарычным развіцці беларускай дзяржаўнасці і прававой сферы неабходна вылучыць як найбольш характэрныя наступныя этапы: перыяд існавання старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў; перыяд Вялікага Княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой былі беларускія землі; перыяд Рэчы Паспалітай – няўстойлівай канфедэратыўнай дзяржавы ў складзе Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага; перыяд знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі, а затым – перыяд знаходжання ў складзе РСФСР (менавіта гэты гістарычны этап навукоўцы, як правіла, абыходзяць увагай, хоць ён, нягледзячы на тое, што быў вельмі кароткім, істотна паўплываў на наступныя этапы развіцця дзяржавы і права Беларусі); перыяд узаўважэння беларускай дзяржаўнасці (утварэнне БНР і БССР, затым – Літоўска-Беларускай ССР і паўторнае абвешчэнне БССР); перыяд знаходжання БССР у складзе СССР і апошні, найноўшы перыяд, які пачаўся з абвешчэння Дэкларацыі аб суверэнітэце БССР 1990 г.

Пры вызначэнні перыядаў дзяржаўна-прававога развіцця нельга не закрануць праблемнае пытанне аб часе ўзнікнення дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі і прычын, якія прывялі да пераходу ад дадзяржаўных формаў грамадскага існавання да палітыка-тэрытарыяльнай арганізацыі кіравання грамадствам. Спрачаючыся аб гэтым, навукоўцы адзначалі, што галоўнымі крыніцамі звестак аб узнікненні і форме старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў былі летапісы, хронікі і іншыя пісьмовыя крыніцы. У сувязі з гэтым патрэбна пазначыць, што адной з асаблівасцей айчынной гісторыі з’яўляецца малая колькасць і пэўная супярэчлівасць дайшоўшых да нашага часу гістарычных крыніц. На падставе іх аналізу навукоўцы адзначаюць, што ў далёкай старажытнасці на тэрыторыі Беларусі існавала некалькі вядомых у Еўропе дзяржаў-княстваў: Полацкае, Турава-Пінскае, Віцебскае, Берасцейскае, Смаленскае, Новагародскае і інш. Так, з X ст. Полацкае княства існуе ўжо як буйная дзяржава, якая мае ўласную, вядомую ва ўсёй Еўропе княжацкую дынастыю, моцнае войска, развітыя гандлёвыя сувязі з іншымі дзяржавамі. У XI ст. Полацк супернічае з Кіевам

і Ноўгарадам у імкненні пашырыць свае валоданні. У суперніцтве з іншымі княствамі Усходняй Еўропы на працягу XI–XIII стст. Полацкае княства імкнецца павялічыць тэрыторыю і свой уплыў. А. Е. Праснякоў пісаў, што Полацкае княства «жило своей отдельной жизнью с первого своего появления на исторической арене» [3, с. 197]. Аднак на падставе летапісных звестак, параўнальна нешматлікіх, няпоўных і часам супярэчлівых, навукоўцы робяць вельмі розныя вывады адносна перыяду ўзнікнення дзяржаўнасці ва Усходняй Еўропе. Некаторыя прытрымліваюцца існаваўшага доўгі час меркавання аб узнікненні дзяржаўнасці толькі ў IX ст., іншыя звяртаюць увагу на пачатак новай эры, а знакімі беларускі гісторык права І. А. Юхо, спасылаючыся на меркаванні шэрагу папярэдніх навукоўцаў і гістарычныя факты (у тым ліку на ваенныя паходы ўсходніх славян супраць Візантыі, рымлян і германскіх народаў у III–VII стст. н. э.), увесь час выказваў і абгрунтоўваў меркаванне, што беларуская дзяржаўнасць узнікла да новай эры [4, с. 54].

Таксама неабходна звярнуць увагу на такую асаблівасць айчыннай гісторыі, якая да гэтага часу ўносіць пэўную блытаніну ва ўспрыманне гісторыі Беларусі і перашкаджае яе асэнсаванню і вывучэнню, як выкарыстанне летапісцамі і навукоўцамі (асабліва замежнымі) адносна насельніцтва, што тысячагоддзямі пражывала на тэрыторыі Беларусі, розных найменняў, а таксама ўвядзенне на пэўных гістарычных этапах у практыку дзяржаўнага жыцця і дакументальна-прававыя крыніцы новых назваў. Прычым назвы змяняліся часам па незразумелых прычынах. Дайшоўшы да нас летапісы (уласныя і замежныя) называлі жыхароў Беларусі то неўрамі, будзінамі (або гудзінамі), венедамі, славянамі, то адносна плямёнаў – крывічамі, дрыгавічамі, радзімічамі, бужанами і г. д., то па назве гарадоў і княстваў – палачанамі, турычанамі, мянянамі, віцьбічамі і інш. З утварэннем Вялікага Княства Літоўскага насельніцтва старажытнай Беларусі пачало называцца літвінамі (ліцьвінамі) і толькі значна пазней – беларусамі.

Увогуле ў дачыненні да гістарычных назваў «Русь», «Белая Русь», «Літва» шмат няяснага. І. А. Юхо піша, што з X ст. Руссю называлі ўсю Усходнюю Еўропу, дзе жылі славяне, і гэтая назва змяніла найменне «скіфы», якое ўжывалі грэчаскія і візантыйскія пісьменнікі. Акрамя таго, тэрмін «Русь» ужываўся яшчэ і для вызначэння асобай сацыяльнай групы насельніцтва – так у асноўным называлі кіеўскіх гарадскіх купцоў, баяр і дружыннікаў [5]. Параўнальна позна ўзнікае назва «Белая Русь», якая доўгі час існуе паралельна з назвай «Літва». Аб гэтым сведчаць, напрыклад, дакументы XVIII ст., у якіх сустракаюцца этнанімічныя формаўтварэнні тыпу «ліцвін рускага роду», «беларусец-літвін», прычым з удакладненнем зямель – з Турава, Навагрудка і г. д. Назва «Літва» пашыралася на ўсю тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага, дзе

беларускія землі былі дамінуючымі і тагачасная беларуская мова была прызнана дзяржаўнай, а страта гэтай назвы мела дзве прычыны: палякі стараліся навязаць назву «Польшча», а расіяне – «Белая Русь» [5]. Аднак у 1830-я гг. у Расіі пачынаецца зваротны працэс. Па прычыне актыўнага нацыянальна-вызваленчага руху пачынаецца больш інтэнсіўная русіфікатарская палітыка, у сувязі з чым царскім указам забараняецца назва «Беларусь» і ўводзіцца новая назва – «Паўночна-Заходні край», хоць разам з тым і далей працягвае выкарыстоўвацца як назва «Беларусь», так і назва «Літва».

Менавіта ў сувязі з гістарычнымі зменамі назвы беларускага народа і зараз часам узнікае блытаніна адносна айчыннай гісторыі. Напрыклад, у кнігах некаторых замежных аўтараў гаворыцца аб «літоўскай дзяржаве», «літоўскім праве», «літоўскіх Статутах», што ніяк не атаясамліваецца з гісторыяй Беларусі¹. Таксама існуюць непаразуменні з шэрагам літоўскіх даследчыкаў, якія на падставе назвы «Літва» схільны прыпісваць сабе гісторыю Вялікага Княства Літоўскага. Магчыма, мелі рацыю навукоўцы, якія ў пачатку 1990-х гг. прапаноўвалі назваць нашу дзяржаву Вяліка-Літоўская Беларусь.

Не толькі змены назвы беларускага народа стваралі цяжкасці ў асэнсаванні гісторыі Беларусі. Характэрнай асаблівасцю беларускай гісторыі было і тое, што яна на працягу стагоддзяў была вельмі цесна звязана і пераплецена з гісторыяй суседніх народаў і дзяржаў, перш за ўсё Літвы, Польшчы, Расіі. Пры гэтым праявілася яшчэ адна яе асаблівасць – зараджэнне і развіццё ва ўмовах знаходжання беларускіх зямель у іншых дзяржавах. Паланізацыйная, а потым русіфікатарская палітыка Польшчы і Расіі наклалі адбітак на айчынную гісторыю. У сувязі з гэтым па розных аб'ектыўных і суб'ектыўных прычынах гісторыя Беларусі доўгі час не вывучалася, прыпісвалася да гісторыі суседніх дзяржаў, потым падавалася аднабакова і тэндэнцыйна, а некаторыя гістарычныя падзеі, факты, персаналіі, асобныя аспекты айчыннай гісторыі замоўчваліся (напрыклад, прававая гісторыя, ваенная гісторыя, гісторыя нацыянальна-вызваленчых рухаў і інш.), а часам і фальсіфікаваліся. Як пісаў расійскі гісторык права В. І. Чысцякоў, адносна ўсіх грамадскіх навук заўсёды маецца спакуса для падагнання даследаванняў пад загадзя прыдуманым вынікам, а таксама і для фальсіфікацый. Прычым зрабіць гэта можна і не адступаючы ад фактаў, а толькі падабраўшы і размясціўшы іх у патрэбным парадку (або ўвогуле не заўважаўшы некаторых з іх) [6].

Значнай перашкодай для айчынных даследчыкаў заўсёды было тое, што колькасна вялікі і вельмі значны гістарычны дакументальна-

¹ Гл., напрыклад: *Аннерс Э. История европейского права : пер. со швед. / Ин-т Европы. М., 1994.*

прававы матэрыял быў часткова знішчаны падчас шматлікіх войнаў, іншых стыхійных бедстваў, або вывезены з тэрыторыі Беларусі. Менавіта і ў сувязі з гэтым доўгі час заставаліся шматлікія і значныя прабелы ў вывучэнні гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Доўгі перыяд часу даследавалі гісторыю Беларусі ў асноўным польскія і расійскія навукоўцы і часцей за ўсё ў кантэксце разгляду ўласнай гісторыі. Пры гэтым патрэбна адзначыць, што, нягледзячы на актыўную паланізацыйную палітыку Рэчы Паспалітай адносна беларускага насельніцтва, у гэты перыяд былі створаны значныя падставы для развіцця гісторыка-прававой навукі Беларусі, бо з дапамогай Адукацыйнай камісіі быў надрукаваны значны дакументальна-прававы матэрыял, які і зараз патрабуе ўвагі даследчыкаў. Таксама, нягледзячы на русіфікатарскую палітыку і пераарыентацыю беларускіх губерняў на ўсходні шлях развіцця пасля далучэння да Расіі, шматлікія расійскія навукоўцы (у тым ліку беларускага паходжання) займаліся пошукам і перадрукаваннем дакументальна-прававой спадчыны Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Аднак як у дарэвалюцыйны, так і ў савецкі перыяды многія расійскія навукоўцы разглядалі гісторыю Беларусі як частку ўласнай гісторыі. На жаль, і да гэтага часу ў некаторых расійскіх падручніках па гісторыі дзяржавы і права ўтрымліваюцца скажоныя звесткі пра Беларусь [7, с. 29–30; 9, с. 74, 76–77].

У савецкі перыяд пытанні прававой гісторыі Беларусі амаль не падвяргаліся навуковай распрацоўцы, таксама як і не друкаваліся помнікі права. Выключэннем з'явіліся 1920-я гг., калі яркай тэндэнцыяй у развіцці Беларускай ССР стала палітыка нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва. Павелічэнню цікавасці да айчынай гісторыі і актывізацыі навуковых даследаванняў у гэты перыяд садзейнічала адкрыццё ў 1921 г. Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, першы рэктар якога – У. І. Пічэта выдаў больш за 130 навуковых работ, прысвечаных палітычнай, сацыяльна-культурнай, эканамічнай і прававой гісторыі Беларусі. Вакол яго сфарміравалася і кола даследчыкаў (А. В. Бурдзейка, В. Д. Дружыц, Т. І. Забела, К. І. Таўсталес і інш.), якія разам з даследаваннем пытанняў гісторыі Беларусі, закраналі і гісторыка-прававыя праблемы. Напрыклад, В. Д. Дружыц унёс значны ўклад у даследаванне праблем магдэбургскага права ў Беларусі. Таксама ў адкрытым у 1922 г. Інстытуце беларускай культуры разам з вывучэннем актуальных праблем дзяржаўна-прававога будаўніцтва БССР даследаваліся пытанні прававой гісторыі. У сувязі з гэтым і пачалося перавыданне гістарычных дзяржаўна-прававых актаў XVI–XVII стст.

1930–40-я гады былі неспрыяльнымі для даследаванняў. Толькі з другой паловы 1950-х гг. у кантэксце пашырэння правоў саюзных рэспублік у БССР навуковыя даследаванні актывізаваліся. Адначасова быў пакладзены пачатак новаму кірунку гісторыка-прававой навукі –

гісторыі дзяржавы і права Беларускай ССР. Напрыклад, у 1958 г. была выдадзена калектыўная праца «Очерки по истории государства и права БССР». У 1970–1976 гг. друкуюцца два тамы «Истории государства и права Белорусской ССР».

На этапе якаясна новага развіцця дзяржаўнасці Беларусі ў 1990-я гг. пачалася заканамерная актывізацыя навуковых даследаванняў, што прывяло да з'яўлення шэрагу навуковых прац і запаўнення істотных прабелаў ў айчынной гісторыі. Былі надрукаваны кнігі старэйшага беларускага гісторыка права Я. А. Юхо, у якіх характарызаваўся пэўнае развіццё беларускай дзяржаўнасці і разглядаліся шматлікія праблемы айчыннага гісторыка-прававога развіцця, а таксама кнігі іншых навукоўцаў, якія тычыліся гісторыі канстытуцыйнага, грамадзянскага, крымінальнага права (Р. А. Васілевіч, Т. І. Доўнар, Я. А. Юхо, М. Ф. Чудакі) і г. д. У навуковых публікацыях беларускіх гісторыкаў-правазнаўцаў (А. Ф. Вішнеўскага, І. У. Вішнеўскай, Л. Л. Голубевай, Ю. П. Доўнар, М. У. Сільчанкі, С. Ф. Сокала, В. А. Шаўкапляс і інш.) пачалі разглядацца розныя аспекты гістарычнай эвалюцыі беларускай дзяржаўнасці. Асобныя пытанні айчынай прававой гісторыі закраналіся ў працах філосафаў, гісторыкаў, палітолагаў. Актывізацыі навуковых даследаванняў садзейнічала і перавыданне помнікаў права (напрыклад, Статута 1588 г. у 1989 г., Статута 1566 г. у 2003 г.). Пад кіраўніцтвам прафесара Я. А. Юхо сфарміравалася сапраўдная навуковая гісторыка-прававая школа Беларусі, былі падрыхтаваны пэўныя навуковыя кадры [8].

Тым не менш і зараз патрабеецца шмат намаганняў у сферы навуковай распрацоўкі праблемных і маладаследаваных пытанняў. Напрыклад, у сувязі з тым, што даследаванне пытанняў прававой гісторыі мае на ўвазе звяртанне як непасрэдна да прававых нормаў і інстытутаў, так і да эканамічных і палітычных працэсаў у грамадстве, неабходна працягваць даследаванні прававога становішча насельніцтва, тым больш, што незадаволенасць сялянства было тым актыўным фактарам, які значна ўплываў на ўвесь гістарычны працэс. Зямельныя рэформы, якія адбываліся ў XVI, XIX, XX стст. у Беларусі, нязначна паляпшалі сітуацыю, а часам і ўскладнялі яе, прыводзілі да сацыяльных выбухаў, паўстанняў, а потым да рэвалюцый. Менавіта таму сялянскае пытанне і звязаныя з ім праблемы застаюцца актуальнымі.

Таксама ў мінулы гістарычны перыяд мала ўвагі звярталася на такія фактар гістарычнага развіцця, як нацыянальна-вызваленчы рух на Беларусі. Нацыянальныя рухі са складаным характарам іх ідэалогій з'яўляюцца важкімі і моцнымі фактарамі ўздзеяння на ход гістарычнага развіцця. Яны аказвалі і аказваюць зараз значны ўплыў на развіццё дзяржаўнасці і сусветны гістарычны працэс.

Да нацыянальнага фактару шмат у чым падобны, а галоўнае ўзаемазвязаны і часам цесна з ім пераплецены рэлігійны фактар, сведчаннем

чаму з'яўляецца ўсё сусветная, у тым ліку і беларуская, гісторыя. У старажытны перыяд, калі на змену паганству на Беларусі прыйшла хрысціянская рэлігія візантыйскага кірунку, рэзка змяніўся менталітэт народа. Затым з XIV ст. прымусовым шляхам уводзіцца заходні кірунак хрысціянства – каталіцызм, а з XVI ст. у перыяд Рэфармацыі ўзнікае моцная плынь пратэстантызму. Рэлігійны фактар на Беларусі ўвесь час значна ўплываў на ўсе грамадскія працэсы, нягледзячы на тое, што ў XVI ст. заканадаўча замацоўваецца прынцып верацярпімасці. Таксама пасля далучэння Беларусі да Расіі адбываюцца новыя змены ў светапоглядзе грамадства і народным менталітэце. У сувязі з гэтым пытанні царкоўна-рэлігійнага жыцця беларускага народа, узаемадзеяння рэлігійных канфесій, узаемаадносін царквы і дзяржавы застаюцца актуальнымі і патрабуюць значнай увагі навукоўцаў (правазнаўцаў, сацыёлагаў, філосафаў і інш.).

Актуальнымі застаюцца і іншыя маладаследаваныя і праблемныя пытанні гісторыка-прававой навукі, у тым ліку эвалюцыя палітычных інстытутаў, судовых органаў, гісторыя беларускага канстытуцыйналізму і парламентарызму, якія можна разглядаць ў кантэксце праблемы ўзнікнення ВКЛ і ролі ў гэтай дзяржаве беларускага этнасу і культуры беларускага народа, магдэбургскае права на Беларусі як спецыфіка спалучэння мясцовых і агульнадзяржаўных інтарэсаў, гісторыя айчынай прававой думкі, эвалюцыя асобных інстытутаў і галін права. Фактычна патрабуе даследавання і пераасэнсавання ўвесь савецкі перыяд гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Застаецца актуальнай праблема ўзаемадзеяння культуры Беларусі (у тым ліку і прававой) з заходнееўрапейскай культурай і інш.

Увогуле патрэбна больш актыўнае і сістэмнае вывучэнне ўсіх кірункаў айчынай гісторыі. Аднак пакуль яшчэ гэтаму не вельмі спрыяе як малая колькасць навуковых кадраў – гісторыкаў права, так і адсутнасць акадэмічнага цэнтра па вывучэнні гісторыі дзяржавы і права Беларусі, а таксама спецыяльных кафедраў у навучальных юрыдычных установах і інш. Нягледзячы на гэта, новыя даследаванні ў сферы гісторыка-прававой навукі працягваюцца і, несумненна, яны стануць падставай для больш дакладных уяўленняў аб гістарычнай эвалюцыі нацыянальнай дзяржаўнасці і перспектывах айчыннага дзяржаўна-прававога развіцця.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Ермаловіч М.* Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск : Беллітфонд, 2000.
2. *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa : Lexis Nexis, 2005.

3. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории : в 2 т. М. : Соцэкгиз, 1938. Т. 1 : Киевская Русь.

4. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск : Універсітэцкае, 1992 ; Юхо Я. А. Узнікненне дзяржавы і яе сутнасць : [3 гісторыі пытання] // Беларус. гіст. часоп. 1997. № 3. С. 44–50.

5. Юхо Я. А. Пра назву «Беларусь» // Палымя. 1968. № 1. С. 175–182 ; Юхо Я. А. Гістарычныя карані назвы Беларусь // Беларус. гіст. часоп. 2004. № 6. С. 39–43.

6. Чистяков О. И. О социальной ценности историко-правовых наук // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 2, Право. 1995. № 6. С. 3–25.

7. Исаев И. А. История государства и права России: полный курс лекций. 1-е изд., перераб. и доп. М. : Юрист, 1996.

8. Исаев И. А. История государства и права России : учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Юность, 2007.

9. Доўнар Т. І. Зараджэнне айчыннай гісторыка-прававой навукі і яе развіццё ў Беларускім дзяржаўным універсітэце // Весн. БДУ. Сер. 3, Права. 2010. № 3. С. 3–9.

Творчая спадчына прафесара І. А. Юхо – належаы падмурак далейшай распрацоўкі гісторыі дзяржавы і права Беларусі¹

Равеснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта доктар юрыдычных навук, прафесар І. А. Юхо ўнёс вялікі ўклад у развіццё беларускай юрыдычнай адукацыі і прававой навукі. Пасля Вялікай Айчыннай вайны, непасрэдным удзельнікам якой ён быў, і заканчэння Мінскага юрыдычнага інстытута ён пэўны час працаваў суддзёй і адначасова займаўся навуковай дзейнасцю. У 1956 г. І. А. Юхо стаў выкладчыкам юрыдычнага факультэта БДУ, у сценах якога раскрыліся яго выкладчыцкі і даследчы таленты.

Плённа працуючы на ніве падрыхтоўкі прафесійных юрыстаў, ён шмат увагі надаваў напісанню вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў. Увогуле большасць кніг І. А. Юхо, якія і зараз выкарыстоўваюцца ў вучэбным працэсе многіх ВНУ Рэспублікі Беларусь, была непасрэдна прызначана студэнтам. Асаблівай заслугой І. А. Юхо з'яўляецца тое, што ён у 1963 г. упершыню на юрыдычным факультэце стаў выкладаць курс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Амаль з чыстага ліста

¹ Друкуецца па: Гісторыка-прававая навука: спадчына, стан, перспектывы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 100-годдзю з дня нарадж. праф. І. А. Юхо, Мінск, 19–20 сак. 2021 г. / рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2021. С. 3–11.

ён распрацаваў адпаведны курс, а таксама вучэбную праграму па дадзеным прадмеце, у якой вызначаліся мэты і задачы курса, пералік асноўных тэм і пытанняў, патрабаванні да студэнтаў адносна засваення курса і інш. [1]. Менавіта галоўным педагогічным і навукова-метадычным дасягненнем навукоўца з'яўляецца распрацоўка і ўкараненне ў выкладчыцкую практыку БДУ гэтай новай і вельмі важнай вучэбнай дысцыпліны. Вынікам гэтага стала павышэнне самасвядомасці студэнтаў, іх павагі да гісторыі ўласнага народа і цікавасці да гісторыка-прававых даследаванняў.

Неабходна адзначыць, што важнасць увядзення ў вучэбны план гэтай дысцыпліны вынікала з таго факта, што раней у сувязі з адпаведнымі ўстаноўкамі ЦК КПСС, які фактычна і кіраваў савецкай дзяржавай, выкладалася на юрыдычным факультэце толькі гісторыя дзяржавы і права СССР. Тагачасная савецкая рэчаіснасць патрабавала ад выкладчыкаў і навукоўцаў прытрымлівання пэўных ідэалагічных установак і не дазваляла ў поўнай меры выказаць уласныя погляды па пытаннях гістарычнага развіцця беларускай дзяржаўнасці. Гэта тычылася таксама друкаваных вучэбных і навуковых прац, адносна якіх дзейнічала цензура. Аднак многія выкладчыкі юрыдычнага факультэта выходзілі за межы сваіх прадметаў і выказвалі (аднак часцей у завуаліраванай форме) свае погляды на проблемныя пытанні сучаснасці і гістарычнай эвалюцыі дзяржавы і права Беларусі. Асабліва гэта было характэрным для выкладчыцкай дзейнасці І. А. Юхо, які на лекцыях, семінарскіх занятках, у асабістых гутарках выказваў і абгрунтоўваў вельмі цікавыя і самастойныя думкі па актуальных пытаннях грамадска-палітычнага жыцця дзяржавы, проблемных пытаннях айчынной гісторыі дзяржавы і права, прычым часам такія, што супярэчылі афіцыйным поглядам савецкай навукі. Напрыклад, ён выказваў уласныя погляды на паняцце і сутнасць дзяржавы, права, прававых інстытутаў, гістарычнага развіцця дзяржаўнасці Беларусі і інш. Менавіта гэта служыла падставай для асаблівай зацікаўленасці студэнтаў, аспірантаў, маладых навукоўцаў і заахвочвання іх да навуковых даследаванняў. Да таго ж, валодаючы энцыклапедычнымі ведамі і ўнікальнай інфармацыяй, І. А. Юхо не баяўся выйсці за межы выкладаемага прадмета. Так, асабістай яго зацікаўленасцю з'яўлялася творчая спадчына і грамадская дзейнасць вялікага рускага пісьменніка Льва Талстога, адпаведна чаму ў асяроддзі выкладчыкаў і студэнтаў, у любой аўдыторыі ён актыўна прапагандаваў творчасць гэтага пісьменніка і яго неўміручую ідэю аб непраціўленні злу насіллем. І. А. Юхо надрукаваў шэраг артыкулаў, непасрэдна прысвечаных творчасці гэтага знакамітага пісьменніка [2]. У выніку студэнты заахвочваліся да вучобы і набыцця больш шырокіх і разнастайных ведаў.

Неабходна падкрэсліць, што ў сферы выкладчыцкай дзейнасці ўвага І. А. Юхо надавалася не толькі падрыхтоўцы высакаякасных спецыялістаў-правазнаўцаў, але і выхаванню эрудзіраваных, сумленных і нацыянальна-свядомых студэнтаў – патрыётаў сваёй Айчыны. У сваёй выкладчыцкай, навуковай і грамадскай дзейнасці ён найперш кіраваўся пачуццём любові да сваёй Айчыны. Яго цікавіла ўсё, што тычылася роднай Беларусі: гістарычныя падзеі і іх уплыў на развіццё дзяржаўнасці Беларусі, стан народа на тых ці іншых этапах дзяржаўнага развіцця, лёсы дзяржаўных дзеячоў і мысліцеляў, старажытныя традыцыі, помнікі культуры і інш. Выпрацаваныя ж ім новыя метадалагічныя падыходы да выкладання прадмета перш за ўсё давалі падставу паказаць тыя прагрэсіўныя тэндэнцыі і зрухі, што адбываліся на працягу ўсёй гісторыі Беларусі, з пазіцыі духоўных і нацыянальна-беларускіх каштоўнасцей.

Увогуле І. А. Юхо, працягваючы навуковыя традыцыі, закладзеныя папярэднімі навукоўцамі БДУ, у тым ліку яго першым рэктарам У. І. Пічэтам, актыўна займаўся даследаваннем гістарычнага мінулага Беларусі, а галоўнае – актуалізаваў усё тое, што тычылася айчыннай гісторыі. У сувязі з гэтым неабходна заўважыць, што доўгі час пытанні гісторыі дзяржавы і права Беларусі амаль не падвяргалася навуковай распрацоўцы. Хаця на працягу мінулых стагоддзяў айчынныя і замежныя навукоўцы ў сваіх працах часам і закраналі гісторыю Беларусі, аднак рабілі гэта пераважна ў кантэксце расійскай ці польскай гісторыі. Як неаднойчы падкрэсліваў І. А. Юхо, між тым як усе еўрапейскія народы мелі права на сваю ўласную гісторыю, толькі адносна беларускага народа па тых ці іншых прычынах рабілася выключэнне [3, с. 4]. Як у дарэвалюцыйны, так і ў савецкі перыяд даследаванне прававой спадчыны, якое з’яўляецца важнейшай задачай гісторыка-прававой навукі, стрымлівалася шэрагам аб’ектыўных і суб’ектыўных фактараў. Акрамя таго, закранутыя ў розных кнігах гістарычныя падзеі адносна Беларусі трактаваліся даволі адвольна і тэндэнцыйна, шмат гістарычных пытанняў асвятлялася павярхоўна і аднабакова, а некаторыя з іх увогуле замоўчваліся. У сувязі з гэтым гісторыка-прававая навукі слаба развівалася, у ёй заставаліся шматлікія і значныя прабелы. Да таго ж амаль не друкаваўся дакументальна-прававы матэрыял адносна гісторыі Беларусі, былі маладаступнымі архіўныя матэрыялы.

З самага пачатку навукова-педагагічнай дзейнасці і на працягу ўсяго творчага жыцця І. А. Юхо прыкладаў значныя намаганні, першае, у сферы актуалізацыі пытанняў гісторыі дзяржавы і права Беларусі, а па-другое – яе больш сістэмнай навуковай распрацоўкі. Падняўшы і прааналізаваўшы шырокі пласт гістарычных крыніц, ён даказаў, што многія гістарычныя дакументы непасрэдна адносяцца да нашай айчыннай гісторыі, што беларусы – самастойная і самадастатковая

нацыя, якая ўжо ў старажытныя часы мела ўласную дзяржаўнасць. Адначасова ў сваіх публікацыях ён падкрэсліваў складанасць і адметнасць айчыннай гісторыі, заахвочваючы навукоўцаў да даследаванняў белых плям і праблемных пытанняў айчыннай гісторыі, прапагандаваў значныя дасягненні продкаў ў сферы права.

Ахопліваючы рэтраспектыўна творчую спадчыну І. А. Юхо, нельга не здзіўляцца шырыні спектра навуковых, а таксама надзённых практычных праблем, закранутых у яго працах. Пры гэтым ён выказваў вельмі смелыя і наватарскія для таго часу ідэі, большасць з якіх раз трывала замацавалася ў айчыннай гістарыяграфіі. Так, І. А. Юхо аргументавана даказваў непасрэдны ўдзел у падрыхтоўцы Статута 1529 г. знакамітага беларускага мысліцеля Францыска Скарыны, што ў першую чаргу выцякала з супастаўляльнага аналізу твораў Скарыны і зместу закона. Таксама навуковец не аднойчы ў сваіх публікацыях звяртаў увагу на пытанне аб часе і прычынах паходжання беларускай дзяржаўнасці, якое дагэтуль застаецца адкрытым [4]. Гэта абумоўлена шэрагам прычын, а асабліва недастатковасцю дайшоўшых да нашага часу пісьмовых звестак, аналіз якіх дазволіў бы ўстанавіць сапраўдны час і прычыны, што прывялі да пераходу ад дадзяржаўных формаў грамадскага існавання да палітыка-тэрытарыяльнай арганізацыі кіравання грамадствам. Вынікам гэтага стала шматлікасць тэорый і прычын паходжання дзяржаўнасці ў Усходняй Еўропе і часам вельмі суб'ектыўных меркаванняў адносна гістарычнага перыяду ўзнікнення дзяржаўнасці. І. А. Юхо, крытыкуючы нарманскую тэорыю і папярэднія навуковыя погляды, што доўгі час панавалі ў гістарычнай навуцы, сістэмна прааналізаваў летапісныя звесткі і літаратурныя крыніцы, перш за ўсё творы такіх знакамітых навукоўцаў дарэвалюцыйнага і савецкага перыядаў, як У. Тацішчаў, І. Забелін, М. Дзяканоў, В. Сергеевіч, С. Юшкоў, Б. Грэкаў, Б. Рыбакоў і інш., у якіх часам некалькі ў завуаліраванай форме выказвалася меркаванне аб магчымасці існавання дзяржаўнасці на стыку старой і новай эпох, і зрабіў уласны вывад: дзяржаўнасць у народаў Усходняй Еўропы паўстала задоўга да новай эры. Ён падмацоўваў гэты вывад спасылкамі на меркаванні шэрагу навукоўцаў, іншыя гістарычныя крыніцы, у тым ліку на звесткі Герадота, які засведчыў існаванне нашых продкаў – будзінаў і неўраў, што жылі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў VI–V стст. да н. э. [3, с. 47–55]. Нягледзячы на тое што многія выказаныя І. А. Юхо ідэі былі падтрыманы навуковым супольніцтвам, большасць навукоўцаў да гэтага часу адвяргае ідэю аб існаванні дзяржаўнасці ва Усходняй Еўропе задоўга да новай эры.

Асаблівая ўвага надавалася І. А. Юхо даследаванню прававой спадчыны беларускага народа. Ён абгрунтоўваў навуковы тэзіс аб высокай духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа, адзначаў, што

нашыя продкі ў старажытныя часы мелі ўласнае звычайнае права, якое дзейнічала працяглы час і рэгулявала ўсе грамадскія адносіны (сістэму органаў улады і кіравання, судовых органаў, правы і абавязкі насельніцтва і інш.), а таксама падкрэсліваў, што галоўнай часткай звычайнага права было кожнае (вечавое) права [5 і інш.]. Шэраг яго навуковых артыкулаў быў непасрэдна прысвечаны помнікам права і асабліва знакам ітым Статутам ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. [6]. Навуковец увесь час падкрэсліваў асаблівую значнасць Статута 1529 г., у аснову якога было пакладзена галоўным чынам звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў (Полацкага, Віцебскага, Турава-Пінскага, Навагрудскага і інш.). Увогуле ён лічыў Статуты канстытуцыйнымі законамі і першымі ў Еўропе зводамі законаў (а не кодэксамі, як лічылі некаторыя вучоныя). Ён пазначаў, што стварэнне гэтых выдатнейшых помнікаў права стала магчымым у сувязі з актыўным развіццём у Беларусі палітыка-прававой думкі і менавіта прагрэсіўныя прававыя ідэі тагачасных беларускіх мысліцеляў і палітычных дзеячоў знайшлі ў той ці іншай ступені адлюстраванне ў гэтых законах, хоць часам толькі ў дэкларатыўнай форме.

Несумненнай заслугой І. А. Юхо з'яўляецца ўвядзенне ў навуковы абыходак гісторыка-прававой навукі звестак аб дасягненнях многіх айчынных мысліцеляў і дзяржаўных дзеячоў у сферы палітыка-прававой думкі (Ф. Скарыны, М. Літвіна, А. Волана, М. Радзівіла Чорнага, А. Валовіча, Л. Сапегі, С. Буднага, П. Скаргі, М. Сматрыцкага і інш.). Пры гэтым ён адзначаў генетычную сувязь палітыка-прававой думкі і заканадаўства, падкрэсліваў, што актывізацыя палітыка-прававой думкі ў XV–XVI стст., якая ў большасці апырэджвала свой час, з'яўлялася важкай падставай для прагрэсіўнага развіцця заканадаўства [7]. Увогуле ў сваіх творах І. А. Юхо пастаянна засяроджваў увагу на мінулых айчынных прававых набытках, падкрэсліваў прагрэсіўнасць поглядаў беларускіх мысліцеляў, адзначаў дасягненні і пралікі палітычных дзеячаў. Так, некалькі навуковых прац ён прысвяціў незаслужана забытаму на той час дзеячу нацыянальна-вызваленчага руху XVIII ст., ураджэнцу Беларусі Тадэвушу Касцюшку, які пакінуў значны след у палітычным жыцці шэрагу еўрапейскіх дзяржаў, а таксама Злучаных Штатаў Амерыкі, дзе змагаўся за незалежнасць [8].

У другой палове XX ст. важкай падставай больш актыўнай навукова-даследчай дзейнасці ў сферы гісторыка-прававой навукі Беларусі сталі шматлікія артыкулы і кнігі прафесара І. А. Юхо, у якіх давалася характарыстыка паэтапнага гістарычнага развіцця беларускай дзяржаўнасці і нацыянальнай прававой сістэмы, акцэнтавалася ўвага на праблемных і маладаследаваных пытаннях айчынай гісторыі дзяржавы і права. Так, спыняючыся на савецкім перыядзе развіцця дзяржаўнасці, І. А. Юхо адзначаў, што толькі з узнёўленнем беларускай

дзяржаўнасці на пачатку XX ст. і адкрыццём у 1921 г. Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пачаўся больш значны этап развіцця гістарычнай і гісторыка-прававой навукі Беларусі, падкрэсліваў значны ўклад першага рэктара БДУ У. І. Пічэты і яго навуковай школы (А. В. Бурдзейка, Д. І. Даўгяла, В. Д. Дружыц, Т. І. Забела, К. І. Таўсталес і інш.) у даследаванне гісторыі Беларусі [9]. Таксама І. А. Юхо звяртаў увагу на актывізацыю даследаванняў у 1920-я гг., чаму садзейнічала і заснаванне Інстытута беларускай культуры (1922), дзе разам з вывучэннем актуальных праблем дзяржаўна-прававога будаўніцтва ў Беларусі даследаваліся пытанні прававой гісторыі, друкаваліся гістарычныя дакументы: трохтомны «Беларускі архіў» (1927–1930) і інш.

І. А. Юхо адзначаў, што толькі пасля Вялікай Айчыннай вайны намаганнямі беларускіх вучоных пачаліся ў Беларусі значныя зрухі ў сферы распрацоўкі айчыннай прававой гісторыі, у тым ліку быў пакладзены пачатак новаму накірунку гісторыка-прававой навукі – гісторыі дзяржавы і права Беларускай ССР. Значным прарывам у гэтым накірунку стала выданне ў 1958 г. у БДУ калектыўнай працы «Очерки по истории государства и права БССР» (Б. Е. Бабіцкі, Ф. І. Гаўзе, І. І. Гарэлік, Г. А. Павецеў, Л. А. Рудзіцкі, І. С. Тышкевіч, Ю. П. Смірноў, В. Ф. Чыгір), у якой з пазіцыі тагачаснай савецкай гісторыка-прававой навукі разглядаліся пытанні развіцця дзяржавы і права БССР з моманту яе ўзнікнення да 1934 г. У 1969 г. у выдавецтве БДУ былі выдадзены калектывам аўтараў (Б. Е. Бабіцкі, А. А. Галаўко, Ф. І. Гаўзе, В. А. Дарогін і інш.) «Очерки по истории государства и права БССР» (выпуск другі), дзе разглядаліся пытанні развіцця дзяржавы і права БССР з 1936 па 1968 гг. Адказным рэдактарам і суаўтарам кнігі быў І. А. Юхо. У кнігу былі ўключаны вынікі кандыдацкай дысертацыі навукоўца па пытаннях уз'яднання Заходняй Беларусі з БССР у 1939 г. Увогуле гэтай праблема быў прысвечаны шэраг яго публікацый, у якіх ён звяртаў увагу на складаны і неадназначны характар грамадска-палітычнага працэсу, звязанага са знаходжаннем Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы і далучэннем яе да Беларускай ССР [10].

Таксама ў 1970–1976 гг. І. А. Юхо прыняў актыўны ўдзел у выданні двухтомнай працы «История государства и права Белорусской ССР», падрыхтаванай калектывам навукоўцаў Акадэміі навук і вядучых ВНУ. Гэтая фундаментальная кніга стала падручнікам для студэнтаў і важкай падставай для далейшых айчынных гісторыка-прававых даследаванняў, хоць у той перыяд як гэтая кніга, так і ўсе навуковыя даследаванні, ствараліся галоўным чынам у рэчышчы тагачасных савецка-партыйных устаноў.

Патрэбна адзначыць, што І. А. Юхо прымаў удзел у падрыхтоўцы некалькіх падручнікаў па гісторыі дзяржавы і права СССР, у якіх ім былі напісаны раздзелы аб Вялікім Княстве Літоўскім, напісаў некалькі прац

па гісторыі працэсуальнага права, стаў суаўтарам падручніка па грамадзянска-працэсуальным праве [11].

У 1978 г. у кантэксце распрацоўкі доктарскай дысертцыі была выдана манаграфія І. А. Юхо «Правовое становішча насельніцтва Беларусі ў XVI ст.», у якой былі выкладзены ўяўленні навукоўца аб структуры феадальнага грамадства ў Беларусі, правах і абавязках саслоўяў і асобных груп насельніцтва. Ён раскрыў прававы статус самага прывілеяванага саслоўя шляхты, якое складала даволі значны ў працэнтных адносінах і найбольш культурны пласт насельніцтва; звярнуў увагу на тое, што беларускія сяляне ў феадальны перыяд мелі пэўныя правы, а не толькі вялікую колькасць абавязкаў; паказаў статус гарадскога насельніцтва, адзначаючы больш значныя правы гараджан тых гарадоў Беларусі, якія атрымлівалі магдэбургскае права; падкрэсліваў, што ў аснову магдэбургскага права быў пакладзены прынцып гарадскога самакіравання, што садзейнічала не толькі палітычнаму і эканамічнаму развіццю гарадоў, але і эвалюцыі ў прагрэсіўным накірунку самой дзяржаўнасці. Увогуле пытанню развіцця самакіравання ў Беларусі навуковец надаваў значную ўвагу, бо лічыў яго адной з важнейшых дзяржаўна-прававых праблем. Гэта навукова-практычная тэма заўсёды знаходзілася ў полі яго зроку, і ён заахвочваў маладых навукоўцаў да яе распрацоўкі. Тут да месца падкрэсліць, што ў сферы прававой навукі І. А. Юхо заўсёды падаваў маладым навукоўцам цікавыя навуковыя ідэі і заахвочваў да іх распрацоўкі.

У сувязі з новымі прагрэсіўнымі тэндэнцыямі ў развіцці дзяржаўнасці Беларусі на пачатку 1990-х гг. І. А. Юхо стаў ініцыятарам пераходу на беларускамоўнае навучанне студэнтаў і першым на юрыдычным факультэце падаў у гэтым прыклад. У той час, калі Беларусь стала на шлях пабудовы суверэннай прававой дзяржавы, вельмі актуалізавалася нацыянальна-дзяржаўны падыход у вывучэнні айчынных гісторыі. У гэтым кантэксце была апублікавана надзвычайна важная на той час кніга І. А. Юхо «Крыніцы беларуска-літоўскага права» (1991), якая была непасрэдна прысвечана характарыстыцы важнейшых нарматыўных актаў, якія дзейнічалі на працягу стагоддзяў у Беларусі, перш за ўсё агульназемскіх, абласных, валасных і гарадскіх грамат, а таксама Судзебніка 1468 г., Статутаў 1529, 1566, 1588 гг. Характарызуючы іх, навуковец падкрэсліваў, што ў аснову пісанага заканадаўства ВКЛ было пакладзена звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў (Полацка, Турава-Пінска і інш.), а паступовы пераход ад звычайнага права да пісанага заканадаўства быў выкліканы больш інтэнсіўнымі міжнароднымі сувязямі, узбуджэннем тэрыторыі дзяржаў, распаўсюджваннем пісьменства сярод насельніцтва. На падставе сістэмнага аналізу помнікаў права І. А. Юхо зрабіў вывад аб нацыянальнай адметнасці айчыннага права і параўнальна высокай тагачаснай прававой культуры

беларускага народа, аб чым, на яго думку, і сведчыла заканадаўства XV–XVI стст. і асабліва Статут 1588 г. – своеасаблівая феадальная канстытуцыя. Увогуле ён лічыў Статуты не проста першымі ў Еўропе зводамі законаў, але канстытуцыйнымі законамі.

У 1992 г. была надрукавана яшчэ адна важная кніга І. А. Юхо – «Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі», у якой выкладалася ў сціслай форме айчынная гісторыя паэтапнага развіцця дзяржавы і права, пачынаючы са старажытных часоў да расійскай лютаўскай рэвалюцыі 1917 г., прычым адпаведна ўласнаму ўяўленню навукоўца, сфарміраванаму на падставе абагульнення шматлікіх літаратурных і дакументальных крыніц. Гэтай кнігай карыстаюцца і зараз як студэнты, так і даследчыкі.

У канцы XX ст. усведамленне грамадскасцю ўласнага гістарычнага шляху стала асновай больш дакладнага, усебаковага і праўдзівага асвятлення гісторыі беларускай дзяржаўнасці і актывізацыі навуковых даследаванняў. Галоўнай падставай гэтага стала заканадаўчае замацаванне ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, адным з распрацоўшчыкаў якой быў прафесар І. А. Юхо, факта шматвяковага існавання беларускага этнасу і беларускай дзяржаўнасці як суб'ектаў сусветнай гісторыі.

У гэты перыяд несумненнай навуковай заслугай І. А. Юхо з'яўляецца актыўная распрацоўка або пастаноўка праблемных пытанняў гістарычнага развіцця беларускай дзяржаўнасці і прававой сістэмы. Перш за ўсё гэта тычылася гісторыі органаў улады, судовых органаў, крыніц права, магдэбургскага права, айчыннага канстытуцыйналізму і парламентарызму. Яго публікацыі былі прысвечаны самым розным і вельмі актуальным праблемам гісторыі дзяржавы і права Беларусі – паходжанню назвы «Беларусь», гісторыі заканадаўства, помнікам айчыннага права, уніям Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай, уплыву Польшчы і Расіі на гісторыю беларускага народа, прававым поглядам беларускіх мысліцеляў, значэнню гісторыка-прававой навукі і інш. Ён выказаў уласныя навуковыя пазіцыі па праблеме фарміравання тэрыторыі Беларусі, абгрунтаваў тэзісы аб пераважна беларускім этнічным характары Вялікага Княства Літоўскага, сутнасці і выніках паланізацыйнай палітыкі кіраўніцтва Рэчы Паспалітай, прычым адзначаў, што гэта дзяржава з'яўлялася канфедэрацыйнай, у складзе якой Вялікае Княства Літоўскае захоўвала суверэнітэт і інш.

Таксама значная ўвага надавалася навукоўцам перыяду знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі. Ён падкрэсліваў добра вядомы навукоўцам гістарычны факт, што беларускія землі да падзелаў Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. не ўваходзілі ў склад Расіі, характарызаваў прычыны, сутнасць і наступствы русіфікатарскай палітыкі царызму, адзначаў важнасць дзяржаўных рэформаў XIX ст. і інш. У сваіх публікацыях ён адзначаў, што на гістарычным

шляху беларускага народа было шмат цяжкасцей і страт, панесеных часам з-за неразумнай палітыкі або здрады кіруючых вярхоў (як, напрыклад, падчас Люблінскай уніі 1569 г. ці Таргавіцкай канфедэрацыі 1792–1793 гг.), аднак былі і часы выдатных здзяйсненняў і перамог (напрыклад, перамога над татарамі на Сіняй вадзе ў 1362 г., над крыжакамі пад Грунвальдам у 1410 г. і інш.).

Важнай навуковай падзеяй стала выданне невялікай па памеры манаграфіі І. А. Юхо «Гістарыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі» (1999), дзе быў дадзены кароткі агляд шматлікіх навуковых публікацый, у якіх разглядаліся або закраналіся пытанні гісторыі дзяржавы і права Беларусі, а таксама давалася іх крытычная ацэнка. У ёй навуковец падвергнуў крытыцы погляды шэрагу польскіх навукоўцаў адносна самастойнасці Беларусі і значнага ўплыву польскага права, адзначаў памылковасць іх поглядаў адносна уній ВКЛ з Польшчай і інш. Увогуле І. А. Юхо звяртаў увагу на прычыны тэндэнцыйных адносін многіх замежных навукоўцаў (польскіх, літоўскіх, расійскіх і інш.) да беларускай гісторыі, у сувязі з чым доўгі час адбывалася яе замоўчванне і нават фальсіфікацыя. Адначасова ён падкрэсліваў значэнне і важнасць папярэдніх даследаванняў, на падставе навуковага аналізу якіх і шляхам навуковых дыскусій можна зрабіць новыя, абгрунтаваныя вывады і знайсці ісціну.

У сваіх публікацыях І. А. Юхо выказаў уласнае разуменне савецкага перыяду беларускай дзяржаўнасці. Ён падкрэсліваў важнасць і дасягненні ў развіцці савецкай беларускай дзяржаўнасці і гістарычнай навукі ў перыяд актыўнага нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў 1920-я гг., адзначаў негатыўныя тэндэнцыі ў 1930–1940-я гг., рабіў агульны вывад адносна таго, што эвалюцыя Беларускай ССР адбывалася, на жаль, «не на аснове самастойнага гістарычнага развіцця беларускай нацыянальнай дзяржавы» [12, с. 3–4]. На падставе пераасэнсавання папярэдніх навуковых напрацовак, назапашанай інфармацыі і ўласнага вопыту як удзельніка Вялікай Айчыннай вайны, у апошніх падрыхтаваных з яго ўдзелам кнігах ён разважаў аб прычынах адступлення Чырвонай Арміі ў першыя месяцы Вялікай Айчыннай вайны і яе зацяжнага характару, панесеных беларускім народам шматлікіх чалавечых ахвярах, матэрыяльных стратах і інш. Пры гэтым перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне ён адносіў да выдатных перамог беларускага і іншых народаў СССР [13].

Несумненнай заслугай І. А. Юхо і адным з важных накірункаў навуковай і навукова-практычнай дзейнасці стаў яго ўдзел у падрыхтоўцы шэрагу энцыклапедычных выданняў. Прычым неабходна падкрэсліць, што ён быў адным з ініцыятараў і аўтараў многіх з іх, у тым ліку першага на беларускай мове выдання «Юрыдычнага энцыклапедычнага

слоўніка» (1989). Акрамя таго, па ініцыятыве І. А. Юхо быў перавыдадзены шэраг помнікаў права Беларусі, у тым ліку Статут 1588 г. (1989) і Статут 1566 г. (2003), што значна садзейнічала актывізацыі навуковых даследаванняў. Таксама навуковец прыняў непасрэдны ўдзел ў падрыхтоўцы выданняў: «Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапедычны даведнік» (1995), «Асветнікі зямлі беларускай» (2003), «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» ў 6 т. (1993–2004), энцыклапедыя «Вялікае княства Літоўскае» ў 2 т. (2005–2006).

У апошнія гады свайго жыцця І. А. Юхо значную ўвагу надаваў гісторыі айчыннага канстытуцыйналізму. Па яго ініцыятыве і ў суаўтарстве з Р. А. Васілевічам і Т. І. Доўнар у 2001 г. была выдадзена кніга «Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі», у якой на падставе дакументальна-прававога матэрыялу паслядоўна разглядалася зараджэнне і развіццё канстытуцыйнага права Беларусі, пачынаючы са старажытнасці і да нашага часу. Кніга з’явілася першай спробай выкладу ў храналагічным парадку працэсу развіцця канстытуцыйнага права ад адасобленых норм, выкладзеных у старажытных помніках права, да высокаразвітай прававой сістэмы Рэспублікі Беларусь. Ва ўводзінах да кнігі І. А. Юхо адзначаў, што да нашых часоў захавалася нязначная частка самых старажытных пісаных дзяржаўна-прававых актаў, у якіх замацоўваліся канстытуцыйныя нормы, аднак многія нормы былі перанесены ў пазнейшыя помнікі права, што і дало магчымасць прасачыць гістарычны шлях развіцця айчыннага канстытуцыйналізму. Кніга ўтрымлівала ў храналагічным парадку вытрымкі з грамат, статутаў, іншых канстытуцыйных актаў дасавецкага перыяду, з канстытуцыйнага заканадаўства і Канстытуцый Беларускай ССР, а таксама з канстытуцыйнага заканадаўства Рэспублікі Беларусь, што давала падставы да новых даследаванняў у сферы як гісторыі права, так і сучаснасці.

І. А. Юхо прыняў удзел у выданні на англійскай мове кніг аб гістарычным шляху беларускай нацыі і дзяржавы, шэраг артыкулаў прысвяціў развіццю айчыннай юрыдычнай навукі, у тым ліку і ў Беларускім дзяржаўным універсітэце, дзе паказваў месца юрыдычнай навукі ў сістэме грамадскіх навук, адзначаў значэнне гісторыка-прававой навукі і навуковыя дасягненні ў гэтай сферы, характарызаваў уклад у яе развіццё навукоўцаў юрыдычнага факультэта [14].

Асаблівая заслуга прафесара І. А. Юхо ў заснаванні навуковай гісторыка-прававой школы Беларусі. Пад яго кіраўніцтвам быў абаронены шэраг кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый, з яго ўдзелам навукоўцы кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права БДУ, заснаванай у 1954 г., даследавалі разнастайныя пытанні айчыннай гісторыі, публікавалі навуковыя артыкулы, манаграфіі і вучэбныя дапаможнікі па гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Усім маладым даследчыкам ён пастаянна прапаноўваў у кантэксце разглядаемых праблем абавязкова ўключачь

у свае, розныя па тэматыцы прававыя даследаванні, гістарычны экскурс па айчыннай гісторыі.

У 1991 г. на Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай творчай спадчыне прафесара І. А. Юхо ў сувязі з 90-годдзем з дня яго нараджэння, галоўныя даклады і паведамленні былі прысвечаны сутнасці і вынікам навукова-педагагічнай дзейнасці прафесара І. А. Юхо, а таксама значэнню і пераемнасці яго навуковых ідэй. Замежныя і айчынныя навукоўцы, многія з якіх з'яўляліся былымі студэнтамі і аспірантамі І. А. Юхо, адзначалі ўплыў яго прац на іх навуковую дзейнасць, акцэнтавалі ўвагу на значным укладзе знакамітага вучонага не толькі ў развіццё гісторыка-прававой навукі і юрыдычнай адукацыі Беларусі, але і самой беларускай дзяржаўнасці [15].

Такім чынам, навуковыя традыцыі, закладзеныя прафесарам І. А. Юхо, а таксама памяць аб ім захоўваюцца. Увогуле творчая спадчына І. А. Юхо, якая ўключае больш за 200 навуковых работ, у тым ліку некалькі манаграфій, шмат вучэбных дапаможнікаў і інш., з'яўляецца тым каштоўным нацыянальным здабыткам і трывалым фундаментам, які будзе і ў далейшым садзейнічаць не толькі развіццю айчыннай гісторыка-прававой навукі, але і ўсведамленню і ўсё большаму ўзмацненню павагі да мінулых набыткаў і дасягненняў беларускага народа, асабліва ў сферы права і прававой культуры.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Юхо И. А., Бабицкий Б. Е.* Программа по истории государства и права БССР. Минск : Высш. шк., 1964.
2. *Юхо Я. А.* Будучыня належыць Льву Талстому // *Res Nova*. 1997. № 1. С. 8–9 ; *Юхо И. А.* Непротивление злу // *Всемир. лит.* 1998. № 1. С. 153–161 і інш.
3. *Юхо Я. А.* Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. Минск : Універсітэцкае, 1992.
4. *Юхо Я. А.* Паходжанне дзяржавы на Беларусі // *Спадчына*. 1990. № 4. С. 11–13 ; *Юхо Я. А.* Фармаванне тэрыторыі беларусаў // *Спадчына*. 1991. № 6. С. 2–11 і інш.
5. *Юхо И. А.* Звычайнае права // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* : у 6 т. Мінск : БелЭн, 1996. Т. 3. С. 433–435.
6. *Юхо И. А.* Хто складаў Літоўскі Статут // *Беларусь*. 1958. № 3. С. 31 ; *Юхо Я. А.* Статуты Вялікага княства Літоўскага // *Польмя*. 1966. № 11. С. 125–137 ; *Юхо Я. А.* Скарбніца прававой культуры: аб Статутах Вялікага княства Літоўскага // *Польмя*. 1988. № 12. С. 166–179 і інш.
7. *Юхо Я. А.* Скарына і прававая культура Беларусі // *Спадчына*. 1989. № 2. С. 52–54 ; *Юхо И. А., Сокол С. Ф.* Социально-политические и правовые идеи // *Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии (до 1917 г.)* / Акад. наук БССР, Ин-т философии и права ; редкол.: К. П. Буслов (гл. ред.) [и др.]. Минск : Наука и техника, 1973. С. 73–85 ; *Юхо И. А.* Правовая

культура [XII–XIX вв.] // Очерки истории науки и культуры Беларуси [IX – начало XX вв.]. Минск, 1996. С. 129–145.

8. Юхо Я. А. За вольнасць нашу і вашу: Тадэвуш Касцюшка. Мінск : Навука і тэхніка, 1990 ; Юхо Я. А., Емяльянчык У. «Нарадзіўся я ліцьвінам...»: Тадэвуш Касцюшка. Мінск : Навука і тэхніка, 1994 ; Юхо Я. А. Наш нацыянальны герой [Т. Касцюшка, 1745–1817] // Сыны і пасынкі Беларусі / С. В. Барыс [і інш.] ; уклад. С. В. Барыс. Мінск : Полымя, 1996. С. 95–134.

9. Юхо І. А. Уладзімір Пічэта // Полымя. 1967. № 5. С. 251–252 і інш.

10. Юхо Я. А. Уз’яднанне беларускага народа ў адзінай Савецкай дзяржаве – завяршаючы этап тэрытарыяльнай кансалідацыі беларускай сацыялістычнай нацыі // Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі / З. У. Доктараў [і інш.] ; рэдкал.: П. Ф. Глебка [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т філасофіі. Мінск : АН БССР, 1958. С. 129–143 ; Юхо Я. А. Беларусь у новай польскай энцыклапедыі // Полымя. 1968. № 4. С. 177–180 і інш.

11. Юхо И. А. Общественно-политический строй и право Литовского государства (XIII–XVI вв.) // История государства и права СССР : учебник / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; К. А. Сафроненко (отв. ред.) [и др.]. М. : Юрид. лит., 1967. Ч. 1. С. 238–265 ; Юхо И. А. Великое княжество Литовское (XIII в. – 1569 г.) // История отечественного государства и права : учебник // В. В. Абашмадзе [и др.] ; под ред. О. И. Чистякова. 2-е изд., перераб. М. : МГУ, 1992. Ч. 1. С. 135–145 ; Юхо И. А. Великое княжество Литовское (XIII в.–1569 г.) // История отечественного государства и права СССР : учебник / В. В. Абашмадзе [и др.] ; под ред. О. И. Чистякова, И. Д. Мартысевича. М. : БЕК, 1996. Ч. 1. С. 131–140 ; Юхо И. А. Основы гражданского судопроизводства Союза ССР и ГПК союзных республик // Соц. законность. 1962. № 7. С. 38–43 ; Юхо И. А. Гражданский процессуальный кодекс Польской Народной республики // Совет. юстиция. 1967. № 1. С. 27–28.

12. Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : дапаможнік : у 2 ч. Мінск : РІВШ, 2003. Ч. 2.

13. Круталевіч В. А., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945 гг.) : вучэб. дапам. Мінск : Беларус. навука, 1998 ; Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : дапаможнік : у 2 ч. Мінск : РІВШ, 2003. Ч. 2.

14. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы = The history of the belarusan Nation and State / М. Біч [і інш.] ; рэдкал.: У. Арлоў [і інш.] ; пер. на англ. А. Бурсаў. Мінск : Зміцер Колас, 2005 ; Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы = The history of the belarusan Nation and State / М. Біч [і інш.] ; рэдкал.: У. Арлоў [і інш.] ; пер. на англ. А. Бурсаў. Мінск : Медисонт, 2006 ; Юхо Я. А. Развіццё юрыдычнай навукі ў Беларускай дзяржаўным універсітэце [1926–1995 гг.] // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Права. 1969. № 1. С. 3–6 ; Юхо И. А. Развитие юридической науки в БГУ // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Права. 1978. № 3. С. 44–48 ; Юхо И. А. Юридическая наука БССР за 60 лет // Правоведение. 1979. № 1. С. 3–10 ; Юхо И. А., Сокол С. К. История юридической науки Беларуси ; Белорус. негос. ин-т правоведения. Минск : НО ООО «БИП-С», 2000.

15. Матэрыялы міжнар. навук.-практ.канф., прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. І. А. Юхо, Мінск, 18–19 сак. 2011 г. / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск : БДУ, 2011.

Научные школы кафедры теории и истории государства и права¹

Правовая наука Беларуси, как и сама белорусская государственность, прошла определенные исторические этапы развития, каждому из которых были свойственны характерные черты и особенности, достижения и недостатки. Истоки науки находятся в далекой древности, когда с возникновением древних белорусских княжеств (Полоцкого, Турово-Пинского и др.) появилась и группа людей – хранителей и толкователей народных обычаев, а также мыслителей, рассуждающих о сущности и предназначении государства и права.

На протяжении столетий развитию отечественной правовой науки способствовала политико-правовая мысль, вызванная практическими потребностями развития государственности. Именно она послужила теоретико-идеологической базой возникновения нового, более прогрессивного общественного правосознания. Например, в XVI в. ряд выдающихся белорусских мыслителей (Франциск Скорина, Михалон Литвин, Сымон Будный, Андрей Волан, Николай Радзивилл Черный, Астафий Волович, Лев Сапега и др.), исследуя проблемные теоретико-правовые вопросы, активно вносили существенные предложения по улучшению государственной деятельности [1, с. 359]. Именно результатом их деятельности стало создание Статутов 1529, 1566, 1588 гг. – первых в Европе сводов законов весьма высокого для того времени уровня.

Многие белорусские мыслители в последующие столетия разрабатывали теоретико-правовые и исторические вопросы, вносили предложения по совершенствованию государства и права. Так, в конце XIX в. М. В. Довнар-Запольский в своем исследовании «Белорусское прошлое» (1888) впервые создал ядро концепции исторического развития белорусского народа и поставил проблему национального возрождения Беларуси. Итогом теоретических наработок и национально-освободительного движения стало провозглашение 1 января 1919 г. Белорусской Советской Республики.

Возобновление развития белорусской юриспруденции напрямую связано с открытием в 1921 г. Белорусского государственного университета, преподаватели и студенты которого во главе с ректором

¹ Друкуецца па: Закономірности развіцця дзяржавы і права ў кантэксце сучаснага правопанімання : матэрыялы міжнарод. навуч.-практ. конф., прысв. 100-лліццю со дня ранняга заслуж. юрыста Респ. Беларусь, д-ра юрыд. нав., праф. С. Г. Дробязко, Мінск, 23–24 сент. 2022 г. / Беларус. гос. ун-т ; ред.-кол.: А. В. Шыдловскі (гл. ред.) [і др.]. Мінск, 2022. С. 31–39.

В. И. Пичетой активно занимались научной деятельностью. Активизации научной деятельности в сфере права способствовало создание в 1922 г. Института белорусской культуры, а также образование в БГУ научного общества, в котором имела и юридическая секция. К 1930 г. было опубликовано 25 выпусков научных статей. Среди авторов выделялись профессора В. И. Пичета, М. О. Гредингер, В. Н. Ширяев и др. Ученые (Ф. И. Гавзе, Н. М. Гутковский и др.) занимались и практическими проблемами, в том числе упорядочением законодательства, его систематизацией и др. [2, с. 14–15].

После Великой Отечественной войны в Белорусской ССР закладывается новое направление историко-правовой науки – история государства и права БССР. В 1958 г. вышел коллективный труд ученых «Очерки истории государства и права БССР». Вторая часть была опубликована в 1969 г. В 1970–1976 гг., благодаря сотрудничеству ученых БГУ, Академии наук БССР, Минской высшей школы МВД СССР, было издано два значительных тома «Истории государства и права Белорусской ССР» (авторы С. П. Маргунский, И. И. Потеружа, В. М. Артемов, Ю. П. Бровка, М. В. Сторожев, В. И. Семенков, В. И. Шабайлов, И. А. Юхо и др.). Все это способствовало активизации научных исследований.

В этот период на кафедре теории и истории государства и права БГУ значительно расширяются исследования по всем направлениям правовой науки, в том числе по теории государства и права (В. А. Дорогин, С. Г. Дробязко), истории государства и права России (Б. Е. Бабицкий, А. С. Фарфель, Э. А. Калинина, В. П. Серебренников). Сложным и дискуссионным вопросам советского государственного строительства и права посвятил свои труды С. Г. Дробязко («Право и материально-техническая база коммунизма», 1967 г. и др.). В сфере истории государства и права были опубликованы работы И. И. Мартинович («История суда в БССР», 1961 г., «Адвокатура в БССР», 1973 г.); И. А. Юхо («Правовое положение населения Беларуси в XVI в.», 1978) и др. Несколько позже появляются работы А. М. Абрамовича «Госстрой СССР» (1982), А. Г. Тиковенко «Начальник и подчиненный. Правовые аспекты служебных отношений» (1984) и др.

Таким образом в 1960–1980 гг. на основе разработки учеными юридического факультета всех направлений правовых исследований закладывались основы отечественных научных школ. Первой научной школой на юридическом факультете явилась «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі», основателем которой стал кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права И. А. Юхо. Особо важная его заслуга в том, что в 1963 г. он впервые стал читать новый учебный курс «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі», что имело следствием повышение не только интереса к историко-правовым исследованиям, но и уважения к истории белорусского народа. На кафедре

был образован научный кружок, ряд студентов которого стали последователями ученого. В последующем уже доктор юридических наук, профессор И. А. Юхо подготовил двух докторов и десять кандидатов юридических наук. Он опубликовал свыше 20 монографий и 60 научных статей, 25 учебных и учебно-методических пособий и др. При этом научной заслугой И. А. Юхо является не только разработка, но и постановка многих проблемных вопросов истории белорусского государства и права, что стало основанием все большей активизации научных исследований в сфере истории государства и права.

Следует отметить, что в указанный период сотрудники кафедры теории и истории государства и права преподавали учебную дисциплину «Международное право» и занимались научной деятельностью в этой сфере. Так, международная деятельность Белорусской ССР освещалась в трудах М. М. Авакова, Ю. П. Бровки, Л. В. Павловой. Значительным достижением в этой области стали монографии Ю. П. Бровки «Международная правосубъектность БССР» (1967) и «Белорусская ССР – суверенный участник международного общения» (1974). Таким образом, именно на кафедре теории и истории государства и права началось зарождение отечественной научной школы международного права.

В этот же период на юридическом факультете БГУ зарождаются другие правовые научные школы, основателями которых являлись знаменитые профессора, участники Великой Отечественной войны А. А. Головки, С. Г. Дробязко, А. В. Дулов, В. Ф. Чигир, Н. Г. Юркевич. В том числе впервые в 1972 г. под руководством доктора юридических наук, профессора С. Г. Дробязко зарождается на кафедре теории и истории государства и права научная школа в сфере теории государства и права под названием «Правовое законодательство и его закономерности». Ученый руководил теоретико-правовой школой до 2019 г. Им было подготовлено 6 кандидатов наук и один доктор юридических наук, опубликовано более 250 научных работ. Его труды способствовали развитию отечественной теоретико-правовой науки. К ученому обращались многие ученые-юристы по проблемным вопросам теории государства и права. Отдельное внимание он уделял консультациям молодых ученых, предостерегая их от поспешных и необоснованных выводов. Особой научной заслугой ученого явилось участие в рабочих группах по разработке проектов Конституции СССР 1977 г., Конституции БССР 1978 г., Конституции Республики Беларусь 1994 г.

Ученые кафедры принимали участие в подготовке энциклопедических изданий, в том числе Белорусской советской энциклопедии. По их инициативе был издан на белорусском языке «Юрыдычны слоўнік» (1989). Юристы-историки (И. А. Юхо, Т. И. Довнар, Л. В. Павлова и др.) участвовали в 1989 г. в переиздании известного памятника

права – Статута Великого княжства Литовского 1588 г., подготовке ряда энциклопедических изданий: «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» в 6 томах (1994–2003), «Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапедычны даведнік» (1995), «Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя» в 2 томах (2005–2006) и др.

В связи с тем что юридический факультет БГУ с момента своего возникновения и на протяжении всего существования являлся флагом юридической науки, указанные выше и появившиеся несколько позже научные школы по существу функционировали как научные правовые школы всей республики.

С обретением республикой реального суверенитета было положено начало качественно нового этапа в развитии белорусской юриспруденции, что проявилось во всех ее отраслях и научных направлениях. Провозглашение Конституцией Республики Беларусь основной целью построение социального, демократического правового государства потребовало комплексного подхода к изучению правовых, экономических, социальных и политических направлений реформирования государства и общества. При разработке правовых вопросов ученые основывались на принципах научности и преемственности в развитии государства и права. Так, большинство научных работ И. А. Юхо были посвящены вопросам исторического развития государственности Беларуси, в том числе происхождению названия «Беларусь», формированию территории Беларуси, сущности и значению памятников права, правовым взглядам белорусских мыслителей, значению правовой науки в жизни государства и общества и др. [3]. Особо важным было то, что в своих трудах ученый доказывал, что белорусы – самостоятельная нация, которая уже в далекой древности имела свою государственность, высокую материальную и духовную культуру.

В 1988 г. на кафедре появилась еще одна научная школа в сфере теории государства и права – «Проблемы теории и методологии государства и права», основателем которой являлся доктор юридических наук, профессор А. М. Абрамович – Председатель Центральной избирательной комиссии Республики Беларусь, заместитель Главы Администрации Президента Республики Беларусь (1996–2004), заместитель Председателя Совета Республики Национального собрания Республики Беларусь (2004–2008), координатор правовой реформы в Республике Беларусь (1996–2003), автор более 200 работ. Ученый подготовил 2 докторов и 5 кандидатов юридических наук. В своих трудах он уделял значительное внимание развитию государства и права Беларуси. Отдельные научные работы были посвящены правовому статусу советского гражданина (1988), организационным основам правовой интеграции Беларуси и России (2001), перспективам государственного развития Республики Беларусь (2003) и др.

В начале XXI в. необходимость более успешного и эффективного функционирования государства и общества, потребности законотворческой и правоприменительной деятельности стимулировали дальнейшее развитие науки в области права. В этот период научную школу «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» возглавила ученица И. А. Юхо – доктор юридических наук, профессор Т. И. Довнар, которая имеет более 400 публикаций, из них: 10 монографий, свыше 150 научных статей, около 20 учебных и учебно-методических пособий, 2 учебника с грифом Министерства образования Республики Беларусь и др. Под ее руководством защищены одна докторская и девять кандидатских диссертаций. В течение ряда лет она являлась членом двух советов по защите диссертаций; членом экспертного совета Министерства образования по экспертизе научно-исследовательских работ докторантов, аспирантов и студентов конкурса грантов по направлению «социально-экономическое и духовно-культурное развитие Республики Беларусь», членом УМО вузов по гуманитарному образованию и ряда редакционных советов научных журналов («Юстиция Беларусі», «Право и демократия», «Иппокрена», «Новая экономика», «Законность и правопорядок», «Беларускі гістарычны часопіс», «Аннали юридичної історії»). Она осуществляла координацию научных исследований, оппонирование диссертаций, рецензирование монографий, учебных пособий, типовых программ и т. д., а также являлась руководителем НИР: 4.11 «История возникновения и развития государственности и национальной правовой системы Беларуси» № 006 1145, 2006–2010 гг., №822/92 (ГКПНИ «Экономика и общество», № гос. регистрации 20061145).

В контексте развития научных школ на кафедре разрабатывались направления дальнейших научных исследований, которые соответствовали Приоритетным направлениям и Перечню государственных программ научных исследований Республики Беларусь, осуществлялась подготовка научных кадров, взаимодействие с научным сообществом Беларуси и зарубежными учеными. Члены научной историко-правовой школы (Л. Л. Голубева, Е. И. Орловская, Д. М. Щербик, В. В. Сажина, В. Н. Сатолин, С. А. Гурьев, Е. А. Гурьева, Д. С. Жук) участвовали в научной экспертизе проектов нормативных правовых актов, подготовке энциклопедических изданий, во многих научных и научно-практических конференциях, круглых столах (свыше 30 за последние 5 лет), публиковали монографии, научные статьи, учебные и учебно-методические пособия, занимались переизданием памятников права Беларуси, пропагандой правовых знаний и т. д. Публикации участников научной школы соответствовали Приоритетным направлениям и Перечню государственных программ научных исследований Республики Беларусь на 2016–2020 гг. и осуществлялись по ГПНИ, № 483 («Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества»;

подпрограмма «Право»). Кроме того, в 2018–2020 гг. Д. С. Жук осуществлял отдельную НИР «Уплыў рэфармацыйнага руху на развіццё палітыка-прававой думкі і заканадаўства ВКЛ другой паловы XVI ст.» (№ гос. регистрации 20180470).

С 2019 г. на кафедре научной теоретико-правовой школой «Концептуальные теоретические закономерности развития и функционирования государства и права: правовое законодательство и закономерности его совершенствования» руководит кандидат юридических наук, доцент С. А. Калинин – автор более 250 работ. Ученый подготовил двух кандидатов наук. Публикации участников научной школы теории государства и права (И. Л. Вершок, Д. А. Лагуна, В. Н. Матараса, Е. И. Орловской, Д. М. Щербика, В. Н. Сатолина и др.) соответствовали Приоритетным направлениям и Перечню государственных программ научных исследований Республики Беларусь на 2016–2020 гг.

В настоящее время под научным руководством доцента С. А. Калинина разрабатывается ряд тем научных исследований, в том числе НИР «Белорусская государственность и право в условиях глобальной неопределенности и трансформации: концептуально-методологические, теоретические и исторические закономерности и предпосылки успешного функционирования» (№ госрегистрации 20211577) в рамках задания «Теоретико-методологические основы сохранения государственной идентичности и повышения эффективности правотворчества и правореализации в современных социально-экономических условиях» (ГПНИ «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» на 2021–2025 гг., подпрограмма «Право»).

Систематически выполняя масштабные научные исследования в рамках тем ГПНИ для научных сообществ социально-гуманитарного направления, некоторые члены научных школ участвуют в выполнении договоров на научно-исследовательские и опытно-технологические работы с предприятиями и организациями. Ряд положений и выводов НИР был внедрен в нормотворческую деятельность и учебный процесс. Так, представители научных школ вносили предложения по законопроектам в Палату представителей Национального собрания Республики Беларусь, государственные органы, участвовали в рабочих группах по разработке нормативных правовых актов, научной экспертизе проектов нормативных правовых актов и др. Ряд идей и предложений был реализован в законодательстве, в том числе в проекте изменений и дополнений к Конституции Республики Беларусь, вынесенных на республиканский референдум 27 февраля 2022 г.

Члены научных школ кафедры проводили масштабные научные исследования не только в рамках тем ГПНИ, но и при подготовке коллективных и индивидуальных монографий, статей и иных публикаций, посвященных становлению Республики Беларусь в качестве правового

социального демократического государства. За истекшие 5 лет учеными кафедры было опубликовано: 6 монографий, около 40 научных статей в изданиях, рекомендованных ВАК Республики Беларусь, более 120 иных статей, 2 учебника, 3 учебных пособия и др., а также подготовлен 1 доктор и 3 кандидата юридических наук.

Активно занимаясь научно-исследовательской деятельностью, представители научных школ кафедры продолжают участвовать в подготовке научных кадров высшей квалификации не только для БГУ, но и для других научных и учебных заведений Республики Беларусь, успешно руководят аспирантами и соискателями ученых степеней, принимают участие в обсуждении, экспертизе и оппонировании диссертационных исследований. При БГУ действуют два совета по защите диссертаций по юридическим специальностям, в состав которых входят руководители научных школ кафедры теории и истории государства и права (профессор Т. И. Довнар, доцент С. А. Калинин).

Особое внимание ученые уделяют подготовке молодой смены. Так, на кафедре функционируют три научных кружка по теории и истории государства и права, почти ежегодно проводятся студенческие научные конференции. Под руководством ученых кафедры студенты участвуют в международных научных конференциях, активно публикуют результаты своих исследований.

Важной традицией юридического факультета стало чествование ученых, которые внесли наиболее значимый вклад в развитие правовой науки. Так, в последние годы состоялся ряд научных конференций, посвященных руководителям научных школ кафедры – профессорам А. М. Абрамовичу, С. Г. Дробязко, Т. И. Довнар, И. А. Юхо.

Участники научных школ активно занимаются общественной деятельностью, являются участниками ряда экспертно-консультативных советов, членами редколлегий научных журналов, преподают в Институте повышения квалификации судей, работников прокуратуры, судов и учреждений юстиции БГУ, сотрудничают с Национальным центром законодательства и правовых исследований Республики Беларусь и др.

За научные достижения многие руководители и члены научных школ награждены почетными грамотами и благодарностями БГУ, различных государственных органов. Ряд из них имеет государственные награды.

В начале 2022 г. в БГУ проходил очередной этап отчета и организационного оформления деятельности научных школ. Свою состоятельность и научные достижения подтвердили и две научные школы кафедры теории и истории государства и права. Ученые кафедры продолжают успешно разрабатывать многие актуальные и проблемные правовые вопросы, в том числе касающиеся дальнейшего развития

юридической науки, совершенствования законодательства и правоприменительной практики, гарантий обеспечения суверенитета Республики Беларусь в правовой, экономической, социальной сферах, белорусско-российской интеграции, имплементации международно-правовых норм и международных обязательств в национальное право и т. д.

Таким образом, участники научных школ кафедры теории и истории государства и права вносят существенный вклад не только в развитие теоретико-правовой и историко-правовой науки, но и в практику правоприменения, в том числе в процесс кодификации законодательства, совершенствования деятельности государственного аппарата, а также в разработку новых форм и средств обеспечения законности как необходимого условия формирования правового государства и гражданского общества.

Библиографические ссылки

1. Доўнар Т. І. Прававыя пытанні ў тэарэтычнай распрацоўцы беларускіх мысліцеляў XVI стагоддзя // Генетические закономерности права : сб. науч. тр., посвящ. 90-летию со дня рождения С. Г. Дробязко / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. Минск : Бизнесофсет, 2013. С. 357–368.

2. Доўнар Т. І., Балашэнка С. А. Гісторыя і сучаснасць універсітэцкай юрыдычнай навукі і адукацыі // Юрыдычны факультэт. Гісторыя. Сучаснасць. Імёны / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск : БДУ, 2015. С. 5–36.

3. Юхо Я. А. Паходжанне дзяржавы на Беларусі // Спадчына. 1990. № 4. С. 11–13 ; Юхо Я. А. Фармаванне тэрыторыі беларусаў // Спадчына. 1991. № 6. С. 2–11 ; Юхо Я. А. Скарбніца прававай культуры: аб Статутах Вялікага княства Літоўскага // Полымя. 1988. № 12. С. 166–179 ; Юхо Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / пад рэд. Т. Ф. Есіпенкі. Мінск : Беларусь, 1991 ; Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1978.

ДЗЯРЖАВА І ПРАВА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Агульная характарыстыка права і крыніц права (вытрымкі з манаграфіі)¹

Глава IV. Станаўленне і эвалюцыя прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага

4.1. Крыніцы права прывілейнага перыяду: звычай, міжнародныя дагаворы, нарматыўныя акты і інш.

Крыніца права – гэта гісторыка-юрыдычны тэрмін, які абазначае розныя формы выяўлення агульнапрызнаных абавязковых нормаў і правіл паводзін людзей. Пэўны перыяд часу асноўнай крыніцай права Вялікага Княства Літоўскага заставалася старажытнае **звычайнае (звычайнае) права**. Нараўне з пісанымі заканадаўчымі актамі, колькасць якіх паступова ўсё больш павялічвалася, яно ў форме няпісаных правіл паводзін людзей (звычайў) заставался важнай крыніцай права амаль да паловы XVI ст. Нават у новых пісаных законах дзяржавы пастаянна адзначалася аб неабходнасці захавання старых звычайў – так званай «старыны». У сувязі з гэтым нарматыўныя акты, якія былі прыняты вялікімі князямі ў XIV–XV стст., лічыліся дзеючымі і ў наступны перыяд. Асабліва гэта тычылася законаў, якія сталі замацоўваць правы і прывілеі саслоўя шляхты.

Першапачаткова пісанае права не адмяняла звычайў, а толькі дапаўняла іх, а таксама сістэматызавала звычайі, надаючы ім агульнадзяржаўны характар. Напрыклад, грамата вялікага князя Альгерда 1359 г.

¹ Друкецца па: Права Беларусі ў кантэксце гістарычнай эвалюцыі дзяржаўнасці. Мінск, 2018.

патрабавала ў выпадку неўрэгуляванасці прававых адносін звяртацца да кіраўніка дзяржавы, а іншыя справы разглядаць адпаведна звычаям («по воле речы и обычаю давнему»¹).

Крыніцамі права ў ВКЛ заставаліся і *рэлігійныя тэксты*, у тым ліку княжацкія ўставы (статуты), якія пачалі дзейнічаць з моманта ўсталявання хрысціянства. Так, у 1499 г. па просьбе кіеўскага мітрапаліта быў зацверджаны вялікім князем Аляксандрам у невядомай рэдакцыі збор сямейна-шлюбнага права «Статут Яраслава». Пазней ён пацверджаўся асобнымі граматамі некаторых іншых вялікіх князеў. У XV – пачатку XVI ст. на Беларусі ўзнікла яго асобная рэдакцыя (т. зв. «Скрутак Яраслава»), дзеянне якога таксама пацвердзіў Аляксандр у 1502 г. па просьбе полацкага і луцкага епіскапа Лукі.

Важнае месца сярод крыніц права Вялікага Княства Літоўскага займалі *міжнародныя дагаворы*, якімі замацоўваліся пагадненні з іншымі дзяржавамі. Пры гэтым рашэнні адносна знешняй палітыкі дзяржавы, заключэння міжнародных дагавораў (грамат) вялікі князь прымаў разам з радай і соймам. Дагаворы набывалі юрыдычную моц пасля замацавання іх подпісам вялікага князя і дзяржаўнай пячаткай. Яны маглі заключацца непасрэдна манархам (прычым часам у вуснай форме), або ад імя вялікага князя ўпаўнаважанымі асобамі. Дагаворы маглі быць двухбаковымі і шматбаковымі. Галоўнай задачай міжнародных дагавораў заставалася ўстанаўленне і захаванне міру, а таксама рэгуляванне свабоды гандлёвых і дыпламатычных зносін і ўмацаванне пазіцый дзяржавы на міжнароднай арэне. Напрыклад, у сувязі з даволі складанымі адносінамі Вялікага Княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай у другой палове XV ст. ВКЛ заключаліся дагаворныя саюзныя адносіны з Вялікім Ноўгарадам, Псковам, Цвярскім княствам і іншымі дзяржавамі. У 1470 г. наўгародцы запрасілі да сябе на княжанне з ВКЛ князя Міхайла Алелькавіча, унука вялікага князя Альгерда. Праз некалькі месяцаў, вясною 1471 г., імкнучыся захаваць сваю незалежнасць, Ноўгарад заключыў дагавор з Вялікім Княствам Літоўскім аб вайскавай дапамозе. У бітве на рацэ Шалоні маскоўскія войскі разбілі наўгародцаў, якія не атрымалі дапамогі ад ВКЛ, а затым напачатку 1478 г. Ноўгарад быў далучаны да Маскоўскай дзяржавы. Услед за Ноўгарадам была ліквідавана і незалежнасць Цвярскага княства, з якім таксама меўся з ВКЛ дагавор². Ваенна-палітычнае супрацьстаянне Княства з Маскоўскай дзяржавай працягвалася і далей, прычым пры актыўным умяшанні ў канфлікты суседніх дзяржаў. Перыядычна вяліся войны, заключаліся мірныя дагаворы. Усё гэта ўплывала на ўзаемаадносіны

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права : дапаможнік / Я. А. Юхо [і інш.]. Мінск, 2000. С. 67.

² Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 19.

Вялікага Княства Літоўскага з іншымі дзяржавамі і на агульнаеўрапейскую палітычную сітуацыю.

Сярод міжнародных пагадненняў вылучалася катэгорыя т. зв. васальных дагавораў, якімі замацоўваўся статус княстваў, што не ўваходзілі ў склад дзяржавы-сюзерэна, а толькі знаходзіліся ў залежнасці і саюзе з ёй. Вялікае Княства Літоўскае, якое ўтваралася як тыповая сярэднявечная феадальная дзяржава на аснове саюзу мясцовых князёў і іх васалаў, напачатку не мела дакладных межаў. А таму тэрыторыя дзяржавы мянялася ў залежнасці ад таго, што той ці іншы мясцовы князь прызнаваў сваю васальную залежнасць ад вялікага князя ВКЛ. Але ўжо ў XIV–XV стст. пры вялікіх князях Альгердзе, Ягайле і Вітаўце адбываецца ўмацаванне ўлады вялікага князя і ўсталяванне межаў дзяржавы, прычым пачала ўкараняцца ідэя, што вялікі князь з’яўляецца ўласнікам, гаспадаром усёй зямлі сваёй дзяржавы. Аднак адначасова ён вымушаны быў замацоўваць як у васальных дагаворах, так і ў агульназемскіх і абласных граматах непарушнасць правоў васалаў на сваю зямлю.

Васальныя граматы маглі быць розныя па форме, змесце, суб’ектах, але галоўнае ў іх было тое, што кожны залежны ад вялікага князя мясцовы князь сведчыў яму сваю службу. Так, у дагаворнай грамаце малдаўскага князя Ільі Аляксандравіча, выдадзенай у 1437 г., утрымліваецца абяцанне вялікаму князю «прыцелем быти и подле его стояти против каждого его непрятеля... князь великий також нам иметь прыцелем быти и подле нас стояти против кажьдого нашего непрятеля...».¹ У 1442 г. падобная грамата была выдадзена малдаўскім гаспадаром і вялікаму князю Казіміру. Калі ў 1492 г. вялікім князем стаў Аляксандр і персанальная унія з Польшчай была разарваная, адносіны з малдаўскім княствам актывізаваліся. Так, у 1493 г. адбыўся абмен пасольствамі. Ідучы на збліжэнне з Малдавіяй, Вялікае Княства Літоўскае спрабавала аслабіць антыягелонскую кааліцыю на чале з Маскоўскай дзяржавай. Аднак поспехі ў ліцвінска-малдаўскіх адносінах былі часовымі, бо з 1510-х гг. Малдавія пачынае трапляць у васальную залежнасць ад Асманскай імперыі.

Падобныя дагаворныя адносіны замацоўваліся ў іншых васальных граматах. У грамаце Старадубскага князя Аляксандра Патрыкеевіча каралю і вялікаму князю Ягайлу гаварылася: «Аже слобую и слюбил есмь, и целовал крест»². У грамаце, выдадзенай у 1401 г. князем Іванам Гальшанскім, было запісана аб цалаванні крыжа адносна таго, што ён будзе верна служыць вялікаму князю з усім тым, што мае зараз (маёнткі, гарады, землі)³. Вельмі характэрнай з’яўляецца дагаворная

¹ Акты западной России : в 5 т. СПб., 1846–1853. Т. 1. 1846. С. 48.

² Тамсама. С. 28–29.

³ Тамсама. С. 29.

грамата, дадзеная ў 1442 г. князем Навасільным і Адоеўскім вялікаму князю ВКЛ Казіміру, дзе гаварылася: «А быти мне по великого князя Казимира воли: с ким великий князь Казимир мирен, ино и я с ним мирен; а с ким великий князь Казимир немирен, с тым и я немирен; а великому князю Казимиру боронити мене от всякого, как своего»¹. Падобны змест аб падпарадкаванні і службе вялікаму князю мае і дагаворная грамата князя Варатынскага, выдадзеная ў 1448 г.

Такіх дагавораў, якія заключаліся на працягу стагоддзяў у пісьмовай, а часам і вуснай форме, было шмат. Змест іх сведчыць, што характар узаемаадносін Вялікага Княства і з іншымі феадальнымі дзяржавамі і землямі быў даволі тыповым для перыяду феадалізма.

Ужо ў працэсе складвання Вялікага Княства Літоўскага актывізуецца нарматворчая дзейнасць вышэйшых уладных органаў, прымаецца мноства нарматыўных актаў, на падставе якіх складваецца агульна-земскае (агульнадзяржаўнае) права дзяржавы. Актывная заканадаўчая дзейнасць вялікіх князёў наглядаецца ўжо ў XIV–XV стст. Паступова **нарматыўныя акты** становяцца адной з важнейшых крыніц права. Патрэбна сказаць, што да нашага часу захавалася параўнальна не вельмі шмат нарматыўнага матэрыялу XIII–XV стст., таму і зараз ідзе пошук гістарычных дакументаў. Напрыклад, толькі ў 1997 г. пры разборы дакументаў фонда № 293 «Западно-русские акты» Расійскай нацыянальнай бібліятэкі быў знойдзены сапраўдны тэкст прывілея Навагрудскай зямлі, выдадзенага вялікім князем Казімірам 22 ліпеня 1440 г.² Увогуле, калі грамат XIV ст. дайшло да нашага часу вельмі мала, то XV ст. – у значна большай колькасці.

Пад назвамі «грамата» ці «прывілей» дайшлі да нашага часу вельмі розныя акты ўрадавай дзейнасці. Па змесце і значэнні, тэрыторыі дзейнасці і коле ахопленых законам асоб яны вельмі розныя. Так, граматы сваім дзеяннем маглі ахопліваць усю тэрыторыю дзяржавы і адрасавацца самаму прывілеяванаму саслоўю (т. зв. агульназемскія граматы), маглі ахопліваць асобныя землі, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі і адрасавацца ўсяму насельніцтву гэтых зямель без падзелу на саслоўі (т. зв. абласныя граматы), або выдавацца асобным гарадам, пераважна на магдэбургскае права (т. зв. гарадскія граматы), пэўным установам (напрыклад, цэрквам, манастырам) ці асобным саслоўям (сялянам, духавенству, мяшчанам), групам асоб (татарам, яўрэям), а таксама шэрагу прыватных асоб (асабліва феадалам на права землеўладання)³.

¹ Акты западной России. Т. 1. С. 55–56.

² Жемайтис С. Г. Привилей Новоградской земле 1440 г. // Рукописные памятники: Публикации и исследования. СПб., 1997. Вып. 4. С. 415–425.

³ Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік. Мінск, 2014. С. 95.

Па характары, прадмеце, змесце граматы падзяляліся на падаравальныя («жалаванья») у вузкім сэнсе слова; ільготныя, або прывілеі, – ва ўласным сэнсе гэтага слова, г. зн. законы, якія ўключалі ў сябе нормы агульнага дзеяння на карысць пэўнага кола асоб (саслоўяў, службоўцам, або насельніцтва асобных тэрыторый і г. д.). Граматы першага віду – гэта падараванні прыватным асобам і ўстановам нерухомай маёмасці (зямельных угоддзяў, промыслаў і інш.), тытулаў, шляхецтва і г. д. У сэнсе крыніц права гэтыя граматы не маюць істотнага значэння. Больш важнае значэнне маюць граматы другога віду, бо яны займаюць значнае месца ў сістэме крыніц права.

Сярод іх можна вылучыць граматы з выпадковым і прыватным характарам, у якіх былі запісаны адна або некалькі аднародных ільгот. Змест іх паказвае, як з прыватных прывілеяў вырасталі саслоўныя правы. Граматы з больш шырокім, публічным характарам і складаным зместам уключалі ў сябе сукупнасць разнастайных ільгот і пераваг і дараваліся юрыдычным асобам, саслоўям, гарадам, іншым тэрытарыяльным адзінкам дзяржавы. Гэтыя феадальныя законы выдаваліся ў інтарэсах буйных адзінак дзяржаўнага арганізма. Сярод такіх грамат, якія адрасаваліся духавенству, шляхце, татарам, яўрэям, гараджанам і іншым прававым суб'ектам, асаблівае месца займаюць шляхецкія граматы.

У 1551 г. на Віленскім сойме было пастаноўлена, што граматы будучь захоўвацца далей у канцлера Мікалая Радзівіла. Вялікі князь даў яму і яго нашчадкам на гэта права. Ёсць звесткі, што ў XIX ст. значная іх частка захоўвалася ў Нясвіжы. У 1841 г. Т. А. Дзялынскі змясціў шэраг агульназемскіх грамат у выдадзеным ім «Зборы літоўскіх законаў», але больш поўны іх пералік быў зроблены ў кнізе І. М. Даніловіча «Скарбніца грамат...» (т. 1–2, 1860–1862), у якую было ўключана 2383 акты ці пераказаны іх змест.

Адзінай назвы, адпаведнай сучаснаму паняццю «нарматыўны прававы акт», у той час не існавала. Нарматыўныя акты, што мелі сілу закона, маглі выдавацца вялікім князем, радай, соймам, або ўсімі імі разам, а таксама некаторымі службовымі асобамі ў сферы іх дзейнасці і кампетэнцыі (напрыклад, гетманам земскім). Заканадаўчая дзейнасць у той час была цесна звязана з выканаўча-распарадчай, судовай дзейнасцю, таму ад імя вялікага князя і рады заключаліся міжнародныя дамовы, даваліся інструкцыі паслам, ажыццяўлялася кіраўніцтва цэнтральнымі і мясцовымі органамі кіравання, а таксама судовымі органамі. Усе гэтыя дзеянні афармляліся ў выглядзе дагавораў, інструкцый, лістоў, грамат, прывілеяў, устаў, універсалаў, артыкулаў, выракаў і дэкрэтаў.

На працягу стагоддзяў у залежнасці ад зместу нарматыўных актаў і спосабаў іх прыняцця яны мелі назвы: ухвала, устава, грамата,

ліст, прывілей, статут, канстытуцыя, універсал, артыкул і інш. Выразнага размежавання паміж гэтымі тэрмінамі не існавала, і часам гэтыя паняцці выкарыстоўваліся як сінонімы, хоць пэўныя сэнсавыя адценні ўтрымліваліся ў кожным найменні. Так, акты, якія прымаліся на сойме, менаваліся ўхваламі, статутамі, пастановамі, а ў XVII–XVIII стст. – канстытуцыямі. Нарматыўныя прававыя акты, якія выдаваліся ад імя вялікага князя ў сферы гаспадарчага права – уставамі, у ваеннай сферы і адносна падаткаў на ваенныя патрэбы – універсаламі, акты ваенна-крымінальнага права – артыкуламі. Напрыклад, адным з важнейшых нарматыўных актаў, прынятых у сувязі з зямельнай рэформай XVI ст. стала «Устава на валокі», прынятая Жыгімонтам Аўгустам у 1557 г. Яна вызначыла асноўныя накірункі рэфармавання зямельных адносін і ўніфікацыю падыходаў у перадачы права на землеўладанне. Згодна Уставе, уся зямля ў дзяржаве належала колькаснаму і якасному вымярэнню і падзялялася на валокі – адзінкі вымярэння зямлі (21, 36 га або 33 моргі) і адначасова адзінкі падаткаабкладання. Шэраг воінскіх артыкулаў, якія асабліва актыўна пачалі выдавацца ў XVI ст. («артыкулы вайсковыя для Літвы» Жыгімонта I 1535 г., артыкулы вайсковыя Р. Хадкевіча, выдадзеныя для ротмістраў на Пернаве ў 1562 г., артыкулы вайсковыя Я. Хадкевіча, выдадзеныя пад Улаю ў 1564 г., артыкулы вайсковыя Р. Хадкевіча 1566 г. і артыкулы вайсковыя Стэфана Баторыя ад 10 жніўня 1581 г. і інш.), тычыліся ўдакладненню і ўдасканаленню воінскіх праваадносін у дзяржаве¹.

У працэсе фарміравання саслоўя шляхты і заканадаўчай функцыі сойма ўсё большае значэнне набывае тэрмін «ухвала», прычым ён амаль супадае з паняццем «прывілей», які больш акцэнтуюе ўвагу на месце нарматыўнага акта, а не на валявым моманце ў праватворчай дзейнасці ў параўнанні з «ухвалай».

Як правіла, граматай, лістом, прывілеем зваліся асобныя заканадаўчыя акты, якія замацоўвалі правы кіруючай эліты або саслоўяў, асобных сацыяльных ці этнічна-рэлігійных груп, а таксама пэўныя правы насельніцтва асобных частак дзяржавы, гарадоў, валасцей або нават пэўных асоб ці сямействаў. У сучаснай навукавай, і асабліва вучэбнай, літаратуры прынята адзіная ўмоўная назва нарматыўных прававых актаў XIV–XV стст. – граматы або прывілеі.

У цэлым развіццё заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага можна ўмоўна падзяліць на два перыяды – прывілейны і статутны. Характэрнай асаблівасцю першага перыяду з’яўляецца прыняцце нарматыўных прававых актаў у форме грамат (прывілеяў), якія працягвалі выдавацца і пасля ўвядзення ў дзеянне Статута 1529 г. Другі перыяд

¹ *Каляда В. В.* Вайсковае заканадаўства ВКЛ у XVI ст. : аўтарэф. дыс. ... канд. юрыд. навук : 12.00.01 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2010. С. 17–18 і інш.

адрозніваўся высокім узроўнем сістэматызацыі права – на працягу даволі кароткага перыяду былі распрацаваны і ўведзены ў дзеянне Статуты 1529, 1566, 1588 гг.¹ Пасля прыняцця гэтых зводаў законаў асобнымі нарматыўнымі актамі ўносіліся змяненні і дапаўненні ў дзеючае заканадаўства, аднак прыярытэт заўсёды заставаўся за кадыфікаваным законам.

Нарматыўныя акты па сваім змесце і форме былі вельмі розныя і ахоплівалі ўсю разнастайнасць грамадскіх адносін. У залежнасці ад зместу, формы, працэдуры прыняцця і тэрытарыяльнага дзеяння іх можна падзяліць на наступныя групы:

1) агульназемскія і мясцовыя граматы (абласныя, валасныя, гарадскія);

2) Судзебнік 1468 г.;

3) Статуты 1529, 1566, 1588 гг.;

4) соймавыя пастановы і іншыя нарматыўныя акты.

У залежнасці ад дзеяння нарматыўных актаў у прасторы і па колу асоб тых граматы (прывілеі), якія дзейнічалі на ўсёй тэрыторыі дзяржавы і адносіліся да ўсяго насельніцтва, прынята зваць агульназемскімі. За час існавання дзяржавы была прынята значная колькасць гэтых актаў, шэраг з якіх меў найболей істотнае ў справе далейшага развіцця прававой сферы дзяржавы.

Агульназемскія граматы з'яўляліся заканадаўчымі актамі шырокага публічнага характару і складанага зместу. Перш за ўсё яны мелі канстытуцыйны характар, бо забяспечвалі суверэнныя правы Вялікага Княства Літоўскага, рэгламентавалі правы і абавязкі розных сацыяльных і саслоўных груп насельніцтва, у першую чаргу шляхты. Яны адлюстроўвалі працэс фарміравання саслоўных правоў шляхты, утрымлівалі сукупнасць розных ільгот. Першыя вядомыя нам агульназемскія граматы былі выдадзены пры вялікіх князях Альгердзе і Ягайле. Пасля заключэння уніі з Польшчай граматы заклалі фундамент агульнашляхецкіх правоў. Найбольш актыўна яны выдаваліся ў XV–XVI стст. Самымі важнымі ў прывілейны перыяд развіцця заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага былі наступныя граматы:

1387 г., выдадзеная 20 лютага вялікім князем Ягайлам (Вільня);

1413 г., 2 кастрычніка Ягайлам і Вітаўтам (горад над Бугам);

1432 г., 15 кастрычніка Ягайлам (Гродна);

1434 г., 6 мая Жыгімонтам Кейстутавічам (Трокі);

1447 г., 2 мая Казімірам (Вільня);

1492 г., 6 жніўня Аляксандрам (Вільня);

1506 г., 7 снежня Жыгімонтам I (Гродна);

1529 г., 18 кастрычніка Жыгімонтам I (Вільня) кароткі прывілей;

¹ Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. С. 95.

1529 г., 18 кастрычніка Жыгімонтам I (Вільня) пашыраны прывілей;
1529 г., 27 кастрычніка Жыгімонтам I (Вільня) пацвярджальны прывілей;

1551 г., 3 лістапада Жыгімонтам Аўгустам (Вільня) вялікі пацвярджальны прывілей;

1563 г., 7 чэрвеня Жыгімонтам Аўгустам (Вільня) - аб ураўноўванні ў правах праваслаўнай і каталіцкай шляхты;

1564 г., 1 ліпеня Жыгімонтам Аўгустам (Бельск) - аб судовай рэформе і зацвярджэнні Статута;

1565 г., 30 снежня Жыгімонтам Аўгустам (Вільня) - аб павятовых соймаках;

1568 г., 1 ліпеня Жыгімонтам Аўгустам (Гродна) - аб пашырэнні правоў шляхты¹.

Агульназемскія граматы выдаваліся і ў пазнейшы перыяд, аднак яны ўтрымлівалі ў асноўным абяцанні вялікіх князёў захоўваць шляхецкія правы і вольнасці.

Адной з першых грамат, якая мела агульнадзяржаўны характар і сведчыла аб пачатковым працэсе ўніфікацыі права ў межах усяго Вялікага Княства Літоўскага, была грамата вялікага князя Альгерда 1359 г. У ёй гаварылася, што жыхары дзяржавы маюць пэўныя цяжкасці пры разглядзе розных судовых спрэчак, таму вялікі князь дае права суда сваім харужым. Апяляцый ж на іх рашэнні могуць падавацца гаспадару «по обычаю давнему», г. зн. на падставе звычайнага права.

Перш за ўсё агульназемскія граматы замацоўвалі правы шляхецкага саслоўя, якое пачало складвацца ў дзяржаве з XIV ст. Аднымі з першых такіх грамат былі тры граматы Ягайлы 1387 г., прынятыя ў мэтах рэалізацыі Крэўскай уніі. Першая грамата, выдадзеная 20 лютага 1387 г. у Вільні, паклала пачатак ажыццяўленню дзяржаўнай падтрымкі распаўсюджання каталіцызму ў Вялікім Княстве. У ёй абвяшчаліся правы і палёгкі для тых асоб, якія прынялі каталіцкую веру. За імі замацоўвалася права ўласнасці на зямельныя ўчасткі, якія былі ў іх асабістым уладанні. Вольныя сяляне, якія ў гэты час прынялі каталіцкую веру, таксама сталі менавацца рыцарамі або баярамі. Яны вызваліліся ад цэлага шэрагу павіннасцяў і прымуковых работ, за выключэннем выканання работ па пабудове або рамонту замкаў. Аб'яўлялася, што застаецца абавязкам іх удзел у ваенным паходзе. Апроч таго, дадзеная грамата ўключала нормы аб судовых органах дзяржавы. Так, гаварылася: «Жадаем, каб у кожным замку і павеце ці вобласці быў уведзены і існаваў адзін суддзя (*judex*), які слухае справы цяжбеннікаў, накладвае судовыя спагнанні, па закону і звычайу, паводле адной формы з іншымі суддзямі зямель і павеатаў... і адзін

¹ Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. С. 98.

юстыцыарый (*justiciarius*), які прыводзіць у выкананне вызначаныя па суду судовыя пастановы»¹.

Грамата Ягайлы ад 22 лютага 1387 г., прынятая ў Лідзе, адрасавалася каталіцкаму духавенству. У адпаведнасці з ёй каталіцкае духавенства ў Беларусі і Літве надзялялася маёнткамі, падарункамі і шырокімі правамі ў сваёй дзейнасці. Маёнткі і розныя прыбыткі, дадзеныя каталіцкай царкве і духавенству, вызваляліся ад усякага роду службаў і павіннасцяў на карысць дзяржавы. Важным было тое, што з дзяржаўнай юрысдыкцыі выключалася ўсё залежнае ад каталіцкай царквы насельніцтва. Увогуле граматамі пацвярджалася палітыка дзяржавы на хуткае і шырокамаштабнае распаўсюджанне каталіцызму. Усё насельніцтва дзяржавы абавязвалася пераходзіць у каталіцкую веру, забараняліся змешаныя шлюбны. Калі муж ці жонка былі каталікамі, то і іншы пад пагрозай пакарання абавязаны быў таксама перайсці ў каталіцтва.

У дзяржаўна-прававым жыцці Вялікага Княства Літоўскага істотнае значэнне мела грамата Ягайлы ад 28 красавіка 1387 г., якая замацоўвала права князя Скіргайлы (Івана) на кіраванне Вялікім Княствам Літоўскім пасля ўступлення на польскі трон Ягайлы. Грамата называлася «Праўдай» («на сем на всем дал есмь правду крепкую»), што сведчыла аб яе дзяржаўна-прававым характары. Скіргайла надзяляўся велікакняжацкімі паўнамоцтвамі, а Ягайла абяцаў ахоўваць яго княжанне і саму дзяржаву. Частка дзяржаўных зямель і даходаў у Вялікім Княстве Літоўскім перадавалася Скіргайлу. Граматай пацвярджаліся і замацоўваліся правы князя Скіргайлы на кіраванне ўсім Вялікім Княствам Літоўскім пасля ўступлення Ягайлы на польскі трон. Ягайла абяцаў Скіргайлу «крепко блюсти его княженье и державы». Тым самым прывілей юрыдычна замацоўваў і сведчыў захаванне дзяржаўнай адасобленасці Вялікага Княства. У гэтым прывілеі Ягайла абяцаў таксама лічыць Скіргайлу вышэй за ўсіх іншых братоў і слухаць яго больш за іншых дарадчыкаў і стаяць за яго «крепко во всем». З мэтай умацавання эканамічнай базы палітычнай улады Скіргайлы пацвярджаліся яго непасрэдныя правы на Полацкае і Троцкае княствы, а таксама перадавалася ў яго асабістае распараджэнне значная частка дзяржаўных зямель і прыбыткаў. Заканадаўца не лічыў грамату актам прыватна-прававога падаравання, бо, называючы «Праўдай», падкрэсліваў яе важны агульнадзяржаўны характар.

Пазней замацаванне суверэннасці Вялікага Княства Літоўскага было аформлена Востраўскім пагадненнем 1392 г., па якім вялікі князь Скіргайла здымаўся з пасады вялікага князя і пераводзіўся на княства Кіеўскае, а паўнамоцтвы вялікага князя перадаваліся князю берасцейскаму і гарадзенскаму Вітаўту (Юрыю, Аляксандру).

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 68.

Далейшае развіццё ўзаемаадносін Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай адбылося на падставе Віленска-Радамскай уніі 1401 г. і Гарадзельскай уніі 1413 г., замацаваных спецыяльнымі граматамі. У адпаведнасці з гэтымі граматамі кіруючыя вярхі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага ўзаемна абяцалі падтрымліваць адзін аднаго і быць у пастаянным саюзе. Віленска-Радамская унія 1401 г. была вельмі важнай у справе арганізацыі і аб'яднання сіл усходнееўрапейскіх народаў у іх барацьбе з крыжакамі.

Гарадзельская ўнія 1413 г. была заключана быццам бы са згоды князёў, паноў, шляхты, службовых асоб і баяр Вялікага Княства. Маючы на мэце ўмацаванне і пашырэнне каталіцызму, яна мела больш прапагандысцкі характар і замацоўвалася сумеснай граматай Ягайлы і Вітаўта. Многія палажэнні пагаднення толькі дэклараваліся, магчыма, з мэтай задобрыць рымскую курыю пасля разгрому крыжакоў пад Грунвальдам. Напрыклад, сцвярджалася, што нібыта землі Вялікага Княства Літоўскага «прысвоены, уключаны, злучаны, перададзены» Польшчай са згоды ўсіх феодалаў і службовых асоб дзяржавы. Сцвярджэнне таго, што Ягайла і Вітаўт валодаюць землямі Вялікага Княства на падставе спадчынных правоў, было ілжывым увуголе, бо з самых старажытных часоў у дзяржаве існавала ідэя выбарнага князя і яго дагавору з народам. Да таго ж гэтае сцвярджэнне супярэчыла арт. 11 граматы, дзе гаварылася, што феодалы Вялікага Княства Літоўскага не будуць выбіраць сабе новага князя без згоды караля Ягайлы і польскіх паноў, а таксама пасля смерці польскага караля без нашчадкаў, палякі не павінны выбіраць сабе новага караля без згоды вялікага князя і паноў-рады Вялікага Княства Літоўскага. Тым самым гэты артыкул зводзіў на нішто першы артыкул, бо захоўваў адасобленасць Вялікага Княства Літоўскага і юрыдычна замацоўваў канстытуцыйны характар выбарнасці пасады вялікага князя.

Некаторыя нормы граматы мелі дыскрымінацыйны характар, бо ў іх гаварылася, што пасады ў дзяржаве будуць займаць толькі феодалы-каталікі. Гэтыя запісы потым неаднойчы аспрэчваліся прадстаўнікамі Вялікага Княства Літоўскага. Так, у 1448 г. у Любліне на польскім сойме яны заяўлялі, што вельмі зняважаныя граматамі, у якіх утрымліваюцца словы аб далучэнні Вялікага Княства да Польшчы. У рэальнасці адносіны дзвюх дзяржаў на дзяржаўна-прававым узроўні заставаліся ранейшымі. Правы ж каталіцкай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім у выніку Гарадзельскай уніі значна павялічваліся.

15 кастрычніка 1432 г. у Гародні была абвешчана ад імя Ягайлы важная агульнадзяржаўная грамата, якая стала юрыдычнай падставай для кансалідацыі феодалаў у агульнае прывілеяванае саслоўе шляхты. У ёй гаварылася, што калі раней праваслаўныя феодалы выключаліся з права карыстання падараванымі правамі і свабодамі, то з гэтага

часу, жадаючы, каб у будучым па гэтай прычыне не ўзнікалі паміж жы-
харами дзяржавы разлад і варожасць, праваслаўныя феадалы надзя-
ляюцца такімі ж падараваннямі, свабодамі, прывілеямі, як і каталікі.
Адзначалася, што гэта робіцца з мэтай, каб у будучым феадалы ўсе ра-
зам захоўвалі адзінства ўзброеных сіл дзяржавы, энергічна і можна ад-
стойвалі цэласнаць земляў, выконвалі загады вялікага князя Ягайлы.
Гэтая грамата скасоўвала дыскрымінацыйныя нормы Гарадзельскай
граматы. Каталіцкае духавенства і каталікі-феадалы ў інтарэсах кла-
савай салідарнасці вырашылі крыху аслабіць палітыку прымусовага
акаталічвання насельніцтва.

Закладзеныя граматай 1432 г. прынцыпы агульнашляхецкага сас-
лоўнага права атрымалі далейшае развіццё ў агульназемскай грама-
це ад 6 мая 1434 г., выдадзенай вялікім князем Жыгімонтам Кейсту-
тавічам. Заканадаўча пацвярджалася роўнасць правоў праваслаўных
феадалаў з феадаламі-каталікамі. Усім феадалам гарантавалася права
валодання маёнткамі, перадачы іх па спадчыне або на іншых закон-
ных падставах. Залежныя ад феадалаў людзі вызваліліся ад некато-
рых агульнадзяржаўных павіннасцей. Пацвярджалася права права-
слаўных феадалаў карыстацца гербамі і іншымі знакамі шляхецтва.
Важным і новым у грамаце быў артыкул, у якім вялікі князь абяцаў
нікога не караць па даносе або тайным абвінавачванні, а разглядаць
справы публічна на судзе, у адпаведнасці з законамі дзяржавы. Грама-
та гарантавала асабістую свабоду і недатыкальнасць асобы шляхціца.
Усе гэтыя важныя канстытуцыйныя палажэнні, якія закладвалі юры-
дычныя падставы для фарміравання саслоўя шляхты, атрымалі раз-
віццё ў наступных заканадаўчых актах Вялікага Княства Літоўскага.

Важным этапам у развіцці заканадаўства дзяржавы з'явілася гра-
мата Казіміра ад 2 мая 1447 г., якая мела яўна выражаны канстыту-
цыйны характар. Вялікі князь Казімір быў прыхільнікам моцнай ма-
нархічнай улады, і ўмацоўваючы ўладу, ён вымушаны быў абпірацца
на шляхту як у Польшчы, так і Вялікім Княстве Літоўскім. 27 чэрве-
ня 1447 г. Казімір стаў каралём Польшчы. Прымаючы польскую ка-
ронну, ён павінен быў упэўніць сацыяльную эліту грамадства, што
яе інтарэсы не пацярпяць страты. Казімір імкнуўся заручыцца пад-
трымкай ўсёй шляхты і таму дальнабачна выбраў палітыку манеў-
рыравання паміж праваслаўнымі і каталікамі. Не зважаючы на рэлі-
гійную прыналежнасць, ён надзяляў шляхту шырокімі прывілеямі
і пасадамі. У самой жа грамаце 1447 г. рэгламентавалася пашырэнне
правоў князёў, рыцараў, шляхты, баяр, а таксама і мяшчан, прычым
як каталіцкага, так і праваслаўнага веравызнання. Адзін з артыку-
лаў граматы дэклараваў права князёў, рыцараў, шляхціцаў, баяраў
свабодна выезджаць за межы дзяржавы, за выключэннем непрыя-
цельскіх зямель.

Дзяржаўна-прававое значэнне гэтай граматы заключалася перш за ўсё ў замацаванні тэрытарыяльнай цэласнасці Вялікага Княства Літоўскага, суверэннасці дзяржавы і адасобленасці яе ад Польшчы нягледзячы на тое, што вялікі князь Казімір адначасова з'яўляўся каралём Польшчы. Артыкулы граматы забаранялі ўраду раздаваць дзяржаўную маёмасць і пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім замежнікам. Гэтыя прававыя нормы былі накіраваны супраць пранікнення польскіх феодалаў у Вялікае Княства і адлюстроўвалі адмоўныя адносіны заканадаўцы да рознага роду дамаганняў іншаземцаў.

Палажэнні граматы звяртаюць на сябе ўвагу пашырэннем кола асоб, якім гарантавалася недатыкальнасць асобы. Больш поўна пералічаны асобныя групы феодалаў, а таксама былі ўключаны ў гэтае кола гарадскія жыхары («месцічы»), аб якіх гаварылася і ў прэамбуле гэтага закона. Прынцыпы недатыкальнасці асобы і яе маёмасці, адказнасці толькі за віну і ў судовым парадку пашыраліся такім чынам і на простых людзей. У грамаце прама гаварылася, што адказнасці не нясе «ни жена за проступку мужа своего, и ни отец за проступку сына, а ни прироженный, а ни слуга»¹. Можна зрабіць вывад, што прывілей 1447 г. быў не толькі саслоўным актам шляхты, а меў значэнне і для простых людзей.

У законе пацвярджалася права землеўласнікаў на валоданне землеўладаннямі, дадзенымі папярэднімі вялікімі князямі, гаварылася аб парадку распадаржэння імі са згоды князя або яго намесніка. Таксама рэгламентавалася права пераходу феадальных маёнткаў па спадчыне да спадкаемцаў, пры гэтым абараняліся правы жанчын. Так, пасля смерці шляхціца або гараджаніна яго ўдава заставалася на маёнтку мужа да таго часу, пакуль зноў не выходзіла замуж. У тым выпадку, калі муж раней запісаў жонцы вена (пэўную частку маёмасці), яна ўвогуле магла распадарзіцца ім па сваім жаданні. Абвяшчалася права жанчын свабодна, па сваім жаданні выходзіць замуж, аднак прытрымліваючыся пры гэтым хрысціянскіх звычаяў.

Грамата пацвярджала і развівала палажэнні граматы 1434 г. адносна выключэння пэўнай катэгорыі сялян з дзяржаўнай юрысдыкцыі. У ёй гаварылася, што «сяляне і падданыя» князёў, рыцараў, шляхты, баяраў, мяшчан вызваляюцца на карысць сваіх паноў ад дзяржаўных падаткаў, работ і іншых павіннасцей, за выключэннем будаўніцтва і рамонту замкаў, дарог, мастоў, а таксама падатку натурай, які насіў назву «стацыя». На падставе гэтага закона дзяржаўныя паўнамоцтвы па збору падаткаў з насельніцтва перадаваліся самім феодалам. Тым самым феодалы маглі значна ўмацаваць свой эканамічны, а разам з ім і палітычны ўплыў у дзяржаве.

¹ Акты западной России. Т. 1. 1846. С. 73–74.

Гэтаму садзейнічала і заканадаўчае афармленне судовай улады феадалаў над залежнымі людзьмі. Толькі ў выпадку, калі феадал не пажадаў разгледзець судовую справу, для яе разгляду мог быць пасланы княжацкі судовы службоўца. Права вотчыннага суда было вельмі прыбытковым, бо з гэтага часу на карысць феадала паступалі ўсе судовыя пошліны, штрафы і прыбыткі ад канфіскацый. Акрамя таго, узмацнялася асабістая залежнасць насельніцтва вотчын ад землеўласнікаў. Вялікі князь Казімір пайшоў на стварэнне вотчыннай юстыцыі перш за ўсё з мэтай умацавання сваёй улады, а таксама таму, што патрэбна было кампенсаваць былым незалежным княствам-дзяржавам, якія ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, страту палітычнай самастойнасці. Менавіта ў сувязі з гэтым выдаваліся абласныя граматы. Увогуле манархія мела важкія прычыны даручыць падтрыманне парадку і паслушэнства насельніцтва не толькі дзяржаўным службоўцам, але і мясцовым феадалам. Умацоўваючы іх уладу, манарх меў на мэце умацаванне ўласнай сістэмы кіравання дзяржавай.

Істотным крокам у запрыгоньванні сялян з'явілася таксама норма прывілея 1447 г., якой вялікі князь аб'яўляў, што не будзе прымаць на свае землі нічых залежных людзей («людей данных, извечных, селянитых, невольных») і адначасова забараняў феадалам і гараджанам прымаць на свае землі чужых залежных людзей. Усе гэтыя палажэнні паслужылі юрыдычнай падставай афармлення правоў саслоўя шляхты і адначасова афармлення феадальнай залежнасці сялян. Прывілей 1447 г. узаконіў захоп феадаламі функцый дзяржаўнай улады ў адносінах да феадальна-залежнага насельніцтва, што садзейнічала ўзмацненню іх пазаэканамічнага прымусу.

Уступленне на велікакняжацкі трон Аляксандра (сына Казіміра) з'явілася падставай да выдання новай агульназемскай граматы (прывілея) 1492 г., якая ўключала 33 артыкулы. Выключнае дзяржаўна-правое значэнне гэтай граматы, замацаваўшай асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу Вялікага Княства Літоўскага, стала прычынай яе назвы ў гісторыка-прававой літаратуры – «малая феадальная канстытуцыя». Асаблівае дзяржаўна-правое значэнне гэтага дакумента прызнавалася і сучаснікамі, якія звалі яго «генеральным прывілеем». Менавіта прывілей 1492 г. стаў важным крокам на шляху заканадаўчага замацавання асноўных прынцыпаў і палажэнняў канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, крымінальнага і працэсуальнага права.

У першых дванаццаці артыкулах пацвярджаліся, з частковымі змяненнямі і ўдакладненнямі, усе правы і прывілеі саслоўя шляхты, абвешчаныя ў раней прынятых граматах. Ад імя вялікага князя гаварылася, што гэтай граматай ён «дае, дазваляе, даруе і саступае на вечнасць, цалкам і поўнасю, тыя правы, вольнасці і палёгкі», якія маюць феадалы

Польшчы. Грамата перш за ўсё клапацілася аб правах шляхты. Класавая і саслоўная накіраванасць яе выразна праяўляецца ў артыкуле, якім забаранялася ўзвышаць простых людзей над шляхтай. Адначасова пацвярджаліся ўсе падараванні і імунітэты царквы ў дзяржаве. Адна з самых прагрэсіўных нормаў рэгламентавала права князеў, баронаў, нобіляў і баяраў карыстацца «неабмежаванай вольнасцю выхаду з земляў Вялікага Княства Літоўскага і інш., дзеля падшуквання лепшай фартуны і практыкавання ў вайсковых занятках, у якія-колечы чужаземныя краіны, толькі за выключэннем краін нашых ворагаў...»¹.

Грамата юрыдычна аформіла ўзрослую ролю паноў-рады ў дзяржаве. Усе дзяржаўныя пытанні і судовыя пастановы, якія былі вырашаны з панамі-радай, вялікі князь не мог «змяняць, выпраўляць або перапарадкоўваць». Князь нават абавязваўся не гневацца на паноў-раду ў выпадку ўзнiкнення рознагалосся пры абмеркаванні дзяржаўных спраў і выконваць тое, што раіла рада.

Упершыню ў заканадаўстве даволі дакладна рэгламентаваліся пытанні міжнародных адносін. Грамата фактычна замацавала асноўныя прынцыпы міжнароднай палітыкі дзяржавы падтрымліваць добра-суседскія адносіны з іншымі дзяржавамі, прытрымлівацца заключаных пагадненняў аб міры, саюзах, канфедэрацыях, не парушаць раней заключаных дагавораў. Пытанні міжнародных адносін вырашаліся вялікім князем толькі з радай. У грамаце пералічваліся самыя важныя краіны, куды традыцыйна на падставе папярэдніх звычаяў пасылаліся пасольствы: Масковія, Заволжская Арда, Перакопская Арда, Валахія, Каралеўства Польскае, княства Мазавецкае, Прусія, Лівонія, Пскоў, Вялікі Ноўгарад, Цвер і Рязань. Усё гэта сведчыла аб высокім узроўні і развітасці міжнародных сувязяў Вялікага Княства Літоўскага.

У артыкулах 16–20 вызначаліся агульныя прынцыпы парадку прызначэння і пазбаўлення дзяржаўных пасадаў. У грамаце абвешчалася, што ўсе пасады ў дзяржаве будуць давацца са згоды рады толькі ўраджэнцам Вялікага Княства Літоўскага. На пасады павінны былі прызначацца асобы найбольш дастойныя і тыя, хто аказваў дзяржаве найбольшую карысць. Гаварылася, што ніхто не мог быць пазбаўлены пасады без віны, устаноўленай судом у працэсе публічнага разбіральніцтва. Мясцовыя службовыя асобы павінны былі выконваць свае абавязкі і вырашаць справы ў адпаведнасці з мясцовымі звычаямі. Пры гэтым службовым асобам дзяржавы забаранялася вымагаць у падначаленых і насельніцтва рознага роду падачкі звыш устаноўленых афіцыйна плацяжоў. Менавіта таму прывілей 1492 г. можна разглядаць як важны прававы акт, які заклаў асновы барацьбы з хабарніцтвам і злоўжываннямі ўладных органаў у Вялікім Княстве Літоўскім.

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 85.

Як і ў прывілеі Казіміра 1447 г., забаранялася завочнае і пазасудовае абвінавачванне чалавека ў злачынстве і больш падрабязна гаварылася пра адказнасць кожнай асобы за здзейсненае злачынства асабіста, у адпаведнасці з законам і ў судовым парадку. Сам князь абавязваўся разам з панамі-радай судзіць усіх аднолькава; нічога не браць ад суда, належна і ў тэрмін разглядаць справы і выконваць судовыя пастановы, захоўваць парадак падсуднасці. У законе абвяшчалася неабходнасць выносіць справядлівыя судовыя рашэнні, перасцерагалася судзейская неаб'ектыўнасць, устанаўліваліся пэўныя тэрміны разгляду спраў і інш., тым самым закладваліся юрыдычныя падставы да ўніфікацыі судаводства ў дзяржаве.

У прывілеі 1492 г. гаварылася таксама аб парадку збору падаткаў у дзяржаве. Вялікі князь абяцаў не ўмешвацца ў спадчыныя правы землеўладальнікаў. З гэтай недапушчальнасці пераходу землеўладанняў у рукі чужаземцаў рэгламентавалася правіла, адносна якога ў выпадку выхаду замуж жанчыны за межы дзяржавы яна павінна была прадаць або іншым спосабам распарадзіцца нерухомасцю.

Заканадаўча быў пацверджаны абавязковы характар мясцовых прававых звычаяў. Абвяшчалася нязменнасць «на вечныя часы» ўсіх раней выдадзеных грамат. Прывілей паслужыў важным крокам у заканадаўчым замацаванні асноўных прынцыпаў грамадзянскага, сямейнага, крымінальнага, адміністрацыйнага права. Асабліва важнае дзяржаўна-прававое значэнне мелі нормы, якія замацоўвалі абмежаванне ўлады вялікага князя і фактычна вызначалі яго прававое становішча не як гасудара-вотчынніка, а як вышэйшай службовай асобы ў дзяржаве.

Канстытуцыйны характар прывілея 1492 г. становіцца яшчэ больш зразумелым у сувязі з тымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі, якія былі зроблены граматай ад 7 снежня 1506 г. У ёй на больш высокім тэарэтычным узроўні абагульняліся і паўтараліся палажэнні папярэдніх агульназемскіх грамат. Уводзіны граматы ўтрымлівалі зварот Жыгімонта I да сучаснікаў і нашчадкаў («нынешнім і будучым»). Гаварылася, што вялікі князь выбіраецца са згоды духоўных і свецкіх феадалаў і іншых падданных і жыхароў дзяржавы. Князь абавязваўся не раздрабляць дзяржаўныя землі і вяртаць незаконна аднятыя. Граматай пацвярджаліся «ўсе правы, вольнасці і граматы», выдадзеныя цэрквам, духоўным і свецкім феадалам, «гарадам, мяшчанам, жыхарам і наогул асобам усіх саслоўяў і стану»¹. Гэта значыць, што прывілей адрасаваўся ўсяму насельніцтву Вялікага Княства. Зразумела, што ўпамінанне аб захаванні правоў і вольнасцей усяго насельніцтва насіла ў значнай ступені дэкларатыўны і прапагандысцкі характар, але ўсё ж яно мела

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 89.

і практычнае значэнне ў частцы захавання ў сіле нормаў, запісаных у абласных, валасных і гарадскіх прывілеях, у якіх змяшчаліся правілы аб абароне ў пэўнай ступені правоў простых людзей.

Новай для агульназемскіх прывілеяў была норма граматы 1506 г. аб праве падданных падаваць чалавітныя і іншыя скаргі (арт. 8), хаця такая норма была характэрна для звычайнага права. Акрамя таго, упершыню замацоўвалася норма, адносна якой ілжывы абгавор каго-небудзь у зробленым злачынстве вёў да пакарання, якое прадугледжвалася за здзяйсненне гэтага злачынства. Вялікі князь пазбаўляўся права аднаасобна выдаваць заканадаўчыя акты. У арт. 7 гаварылася, што ён не будзе інакш «тлумачыць і дапасоўваць статуты і зацверджаныя, і ўхваленыя да выканання старадаўнія звычаі або новаўкладзеныя і абвешчаныя, і тыя, якія будуць упарадкаваныя для агульнай выгады Рэчы Паспалітай нашай, як пасля грунтоўнага разважання і з ведама нарады і згоды паноў-рады нашых Вялікага Княства Літоўскага»¹. Заканчваўся прывілей 1506 г. абяцаннем, дадзеным вялікім князем пад прысягай, захоўваць усе законы і раней выдадзеныя граматы ў поўнай сіле на вечныя часы.

Выданнем граматы 1506 г. завяршыўся першы этап развіцця заканадаўства ў форме грамат (прывілеяў) – так званы «прывілейны» перыяд. Праведзеная ў дваццатых гадах XVI ст. работа па сістэматызацыі права Вялікага Княства Літоўскага, у выніку якіх быў выдадзены Статут 1529 г., паклала пачатак новаму этапу развіцця права, якое адбывалася ў форме статутаў і соймавых пастановаў (ухвал і канстытуцый). Разам з тым працягвалі выдавацца граматы, але яны больш з’яўляліся дапаўненнямі да асноўнага заканадаўства. Агульназемскія граматы 1529, 1547, 1551, 1563 гг. і інш. галоўным чынам пацвярджалі і паўтаралі выдадзеныя раней прывілеі. Напрыклад, грамата ад 7 чэрвеня 1563 г. паўтарала палажэнні аб ураўноўванні ў правах праваслаўных з каталікамі. Гэтыя граматы ўяўляюць большую цікавасць з пункту гледжання формы выкладання юрыдычнага матэрыялу і яго сістэматызацыі, хоць адпаведна з мэтамі іх прыняцця ўтрымлівалі і некаторыя новыя важныя нормы.

Шэраг новых палажэнняў у дзеючае заканадаўства ўнёс Бельскі прывілей 1564 г., у якім аб’яўлялася аддзяленне новаўтвораных судовых органаў для шляхты ад адміністрацыі, выбарнасць саслоўных судов, роўнасць усёй шляхты перад судом і законам. Абвясціўшы прававую роўнасць шляхты, прывілей павысіў ролю дробнай і сярэдняй шляхты. Гэтыя палажэнні былі ўзятыя з праекта Статута 1566 г. Пазней у якасці ўступнай часткі Бельскі прывілей увайшоў у Статут 1566 г. і ў адпаведнасці з гэтым самастойнага значэння ўжо не меў.

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 91–93.

Дадаткам да Статута 1566 г. сталі Віленскія прывілеі 1563 і 1565 гг. Першы меў задачу не дапусціць міжусобнай вайны паміж рознымі канфесіямі хрысціянства ва ўмовах Рэфармацыі. У ім аб'яўлялася, што ўсе хрысціяне, не толькі каталікі, але і праваслаўныя, пратэстанты, маюць права карыстацца прывілеямі шляхты. Віленскім прывілеем 1565 г. юрыдычна афармлялася дзейнасць мясцовага прадстаўнічага органа шляхты – павятовага сойма. Вялікі князь гэтым прывілеем паставіў, каб для абрання дэлегатаў (паслоў) на агульныя соймы дзяржавы і для іншых патрэб збіраўся «сойм малы ку бранью всех обывателей в каждом повете мевати; и на тые соймы поветовые всим паном радам нашим, князем, паном, вradникам земским и дворным и всим станом народу шляхецкаго и стану рыцерского где в котором повете оселость мает, на часы через листы наши назначонные...»¹. Прывілей сведчыў аб пачатку рэформы мясцовых органаў улады і ўдзеле павятовых органаў у рашэнні агульнадзяржаўных спраў.

Параўноўваючы змест агульназемскіх грамат з абласнымі, можна адзначыць, што многія нормы іх ўтрымліваюць тоесныя палажэнні. Улічваючы, што нормы абласных грамат мелі больш старажытны характар, можна з дастатковай падставай зрабіць вывад, што ў гэтай частцы агульназемскія граматы (прывілеі) грунтаваліся на звычайным праве старажытных беларускіх княстваў, утрымліваючы пры гэтым шмат новых і прагрэсіўных нормаў.

Увогуле агульназемскія граматы (прывілеі), якія павялічвалі правы шляхты і сведчылі аб зараджэнні асноў канстытуцыяналізму, стваралі юрыдычныя падставы да правядзення агульнай каліфікацыі заканадаўства ў Вялікім Княстве Літоўскім. Самыя важныя палажэнні гэтых грамат былі потым уключаны ў Статуты.

Абласныя і валасныя граматы (прывілеі). Асобнай катэгорыяй крыніц права прывілейнага перыяду з'яўляліся так званыя абласныя граматы – тыя нарматыўныя прававыя акты, якія адносіліся да асобных земляў (як правіла, былых удзельных княстваў) Вялікага Княства Літоўскага і дзейнічалі толькі на іх тэрыторыі. Яны выдаваліся гэтым землям вялікімі князямі пры іх першапачатковым уваходзе ў склад Вялікага Княства Літоўскага, пераважна ў XIV ст., аднак да нас дайшлі больш познія, пацвярджальныя граматы. Варта мець на ўвазе, што значная частка нормаў, якія ўтрымліваліся ў гэтых граматах, мае яшчэ больш старажытнае паходжанне і самыя старажытныя нормы гэтых грамат былі выпрацаваны на працягу папярэдніх стагоддзяў, калі асобныя княствы выступалі як самастойныя дзяржавы і, прымаючы да сябе таго або іншага князя, заключалі з ім дамову («ряд»). У гэтых дамовах

¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / уклад.: Т. І. Доўнар, У. М. Са-
толін, Я. А. Юхо. Мінск, 2003. С. 47.

князі давалі абяцанне клапаціцца аб правах жыхароў дадзенай зямлі, не парушаць нормаў мясцовага права. Сапраўдныя першапачатковыя тэксты гэтых грамат нам невядомыя, але яны неаднаразова пацвярджаліся ў наступных граматах, у якія і былі ўпісаныя старажытныя тэксты. Так, дайшлі звесткі пра тое, што першы прывілей Віцебскай зямлі быў дадзены ў 1390-х гг. Вітаўтам, а прывілей 1503 г. Аляксандра быў пацверджаннем папярэдняга прывілея Казіміра 1444 г.

Аб змесце старажытных грамат можна судзіць па больш позніх пацвярджальных граматах. Найболей важнымі з’яўляюцца абласныя граматы, выдадзеныя Віцебскай зямлі ў 1503, 1509 і 1561 гг., Полацкай зямлі ў 1511, 1547, 1580, 1654 гг., Смаленскай зямлі ў 1505 г., Бельскаму павету ў 1501 і 1547 гг., Мсціслаўскаму павету ў 1551 года¹. У граматах рэгламентаваліся ўзаемаадносіны гэтых зямель з цэнтральнай уладай, правы і абавязкі насельніцтва. Адначасова яны мелі сілу і значэнне мясцовых законаў, бо рэгулявалі ўнутранае грамадскае жыццё. Са старажытных часоў гэтыя землі кіраваліся сваімі мясцовымі звычаямі і звычайным правам, якія ў перыяд існавання старажытных дзяржаў-княстваў (Полацкага, Віцебскага, Смаленскага і інш.) аформіліся ў пэўнае пісанае права гэтых дзяржаў. Пры ўваходзе ў склад Вялікага Княства Літоўскага гэтыя землі патрабавалі ад улады санкцыянавання ранейшага юрыдычнага і сацыяльнага стану насельніцтва, захавання некаторых правоў у складзе новай дзяржавы, а асабліва – пэўнай адасобленасці і непарыўнай цэласнасці зямлі. Само насельніцтва ў граматах нават у XVI ст. выступае адзіным грамадствам (палачане, смаляне, віцбичы і г. д.) без падзелу на саслоўі.

Нормы канстытуцыйнага характару, якія замацоўвалі аўтаномныя правы Віцебскай, Полацкай і іншых зямель, пацвярджаліся вялікімі князямі на працягу некалькіх стагоддзяў. Наяўнасць грамат, якія мелі дзяржаўна-прававы характар, сведчыць аб асаблівым становішчы гэтых зямель. Граматы з павагай захоўваліся ў гэтых землях, часцей у царквах. Так, граматы Полацкай зямлі захоўваліся ў царкве св. Сафіі, Віцебскай зямлі і ў царкве Прачыстай Богамаці. Часам яны знішчаліся ў пажарах і войнах, потым перапісваліся і аднаўляліся, таму да нашага часу захаваліся толькі некаторыя больш познія граматы.

Шматлікія нормы гэтых грамат маюць канстытуцыйны характар. Так, віцебскі і полацкі ваяводы прызначаліся са згоды насельніцтва, жыхары гэтых зямель судзіліся ўласнымі судамі. Вялікі князь абяцаў не ўмешвацца ў справы праваслаўнай царквы. За баярамі і мяшчанамі гэтых зямель прызнавалася права свабоднага выезду. Так, у Полацкай грамаце 1511 г. гаварылася: «Теж полочаном всим жити в Полоцку добровольно, покуль хто хочет; а будеть ли которому Полочанину от нас

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 31.

насильство, нам его силою не держати: ино ему путь чист, куды хто хочеть, без каждое зачепки»¹.

Многія палажэнні грамат сведчылі аб захаванні на працягу досыць доўгага перыяду пэўнай зямлі як адзінага цэлага, як адасобленай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага з пэўнымі ўласнымі правамі, на падставе якіх вялікі князь, напрыклад, абяцаў не пасылаць жыхароў гэтых зямель на пагранічную службу. Жыхары гэтых зямель вызваляліся ад шэрагу павіннасцей. Так, у Віцебскай грамаце 1503 г. гаварылася: «В подводы коней в городских людей и в поселских путных не брати». Аналагічнае палажэнне мела месца ў Полацкай грамаце і іншых абласных граматах.

Большасць грамат утрымлівала палажэнне аб індывідуальнай адказнасці чалавека за зробленае злачынства. «Проступит ли отец, ино отца казнити; проступит ли сын, ино сына казнити, а сына за отцову вину не казнити, только того самого казнити, хто виноват будеть»², – гаварылася ў Полацкай грамаце 1511 г. Пры гэтым удакладнялася, што судзяць палачане па свайму праву і вялікі князь у гэта не ўмешваецца. Гаварылася таксама аб судовых пошлінах і некаторых службовых асобах, якія мелі права судзіць у горадзе Полацку і на ўсёй тэрыторыі Полаччыны. У абласных граматах упамінаюцца мясцовыя органы ўлады і кіравання, а таксама службовыя асобы, прычым гаворыцца як пра новыя службовыя пасады (ваявода, войт, бурмістры, радцы), так і пра старажытныя (лоўчы, цівун, гараднічы, падвойскі і інш.).

Змест полацкіх грамат паказвае, што найбольш старажытныя нормы з’явіліся не пры нейкім адным полацкім князі, а выпрацоўваліся на працягу ўсяго перыяду існавання Полацкай дзяржавы. З уваходжаннем яе ў склад Вялікага Княства Літоўскага раней выпрацаваныя прававыя нормы ўключаліся ў пісаныя нарматыўныя прававыя акты (граматы) без істотных змяненняў. Граматы дапаўняліся толькі новымі прававымі нормаўмі, якія адлюстроўвалі патрэбу ў замацаванні аўтаномных правоў Полацкай зямлі, а таксама надавалі прававыя формы іншым грамадскім адносінам, якія патрабавалі пісьмовага юрыдычнага замацавання на дадзеным этапе развіцця. Так, Віцебскія і Полацкія граматы ўтрымлівалі нормы канстытуцыйнага права, якія вызначалі аўтаномныя правы гэтых земляў у складзе Вялікага Княства Літоўскага. Прычым гэтыя нормы адносяцца ў асноўным да XIV ст. ці першай паловы XV ст. і яны потым толькі пацвярджаліся ў граматах XVI і XVII стст. Напрыклад, у шэрагу грамат XVI ст. утрымліваліся нормы, у якіх пазначалася: «А Витебляне нам не даритися никому», «А в заставу нам бояр и мещан Полоцких и поселских

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 107.

² Тамсама. С. 107.

путников не посылати», «давати нам воеводу нашего Полочаном по их воли; а который будеть воевода наш нелюб им, и нам воеводу дати по их воли»¹.

Выдача абласных грамот і іх наступнае пацверджанне мела дзяржаўна-прававое значэнне, таму што сама наяўнасць гэтых грамот сведчыла аб асаблівым становішчы дадзенай зямлі ў дзяржаве, яе адасобленасці і непарыўнай цэласнасці. Апроч таго, аб зямлі як адзіным цэлым гаварылася і ва ўступных частках гэтых грамот («Били нам чолом бояре Полоцкий и мещане и весь город, вся земля Полоцкая», «Били нам чолом все князи и бояре и слуги витебские, и войт и мещане места Витебского, и вся земля Витебская» і інш.). Цікава, што пры спаганні мыта пры перавозцы тавараў з адной зямлі ў іншую пытанне вырашалася на аснове ўзаемнасці і ў адпаведнасці з міжнародным правам. Так, у Смаленскай грамаце было запісана: «если бы Полочане брали на Смоленянех мыто от соли и от воску, и его милость також Смолянном велел брати на Полочанех от соли и от воску; а если бы Полочане на Смоленянех не брали, ино и Смолянном на Полочанех не брати»².

Аўтаномны характар земляў, якія атрымалі такія граматы, выразана выяўляўся ў заканадаўчым замацаванні нормаў мясцовага звычайнага (звычайнага) права. Так, судзіць палачаніна трэба было толькі ў самім Полацку з удзелам палачан і па полацкім праве. За баярамі і мяшчанамі гэтых земляў прызнавалася права вольнага выезду з зямлі («Теж Полочаном всим жити в Полоцку добровольно покуль хто хочет; а будеть ли которому Полочанину от нас насильство, нам его силою не держати: ино ему путь чист, куда хто хочеть, без всякое зацепки; а во своем имени во всем волен, идучи прочь продати або которому приятелю своему приказати, в то нам не вступатися»). Як відаць, і гэты запіс разглядае Полаччыну як даволі самастойную зямлю, вольныя землеўласнікі якой карыстаюцца пэўнымі правамі і палёгкамі. Гэта правіла ў Вялікім Княстве ў 1447 г. было распаўсюджана на землеўласнікаў усёй дзяржавы (арт. 5 граматы Казіміра).

У змесе Полацкай граматы 1511 г. можна ўжо бачыць, што ўлада вялікага князя даволі абмежаваная, бо ён не меў права ўмешвацца ў справы мясцовай царквы, забіраць у свой скарб вымарачную маёмасць (не прынятую да спадчыны па прычыне адсутнасці спадчыннікаў) і інш. Гэтая грамата ставіла ў залежнае ад полацкай эліты становішча кіраўніка мясцовай адміністрацыі – полацкага ваяводу, якога фактычна самі палачане і выбіралі. Так, у грамаце гаварылася, што калі

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 96, 105, 106.

² Тамсама. С. 99.

ён быў «нялюб» палачанам, то вялікі князь павінен быў даць ім іншага ваяводу і толькі са згоды палачан. Падобныя граматы даваліся развітым у эканамічным і палітычным плане землям, якія, як правіла, знаходзіліся на ўскраінных тэрыторыях Вялікага Княства Літоўскага. Гэта была своеасаблівая саступка з боку вялікага князя мясцовай кіруючай эліце. Аналагічныя палажэнні ўтрымліваліся і ў іншых абласных граматах.

Шмат увагі ў граматах надавалася маёмасным правам жыхароў зямель. Вялікі князь абяцаў не парушаць правоў уласнасці і пацвярджаць права на маёнткі, дадзенае папярэднімі князямі, не ўмешвацца ў справы адносна купленай і спадчынай маёмасці. Распараджацца маёмасцю можна было ў адпаведнасці з вызначанай законам працэдурай. У сувязі з тым, што валоданне зямлёй звязана было з нясеннем воінскай службы, у граматах падкрэсліваўся гэты асноўны абавязак усяго насельніцтва і рэгламентаваўся парадак валодання зямлёй удавы пасля смерці мужа-землеўладальніка. Пры гэтым абвяшчалася права жанчын свабодна выходзіць замуж. «Силою замуж не давати» гаварылася ў Віцебскай, Полацкай і Смаленскай граматах.

Параўноўваючы змест агульназемскіх грамат з абласнымі, бачым, што іх шматлікія нормы ўтрымоўваюць тоесныя палажэнні, што з кананерна, паколькі гэтыя нормы – вынік пераўтварэння няпісаных нормаў звычайнага права ў пісаныя нормы прававых актаў. З’яўленне новых нормаў у агульназемскіх і мясцовых граматах было абумоўлена інтэнсіўным развіццём і ўскладненнем грамадскіх адносін, а таксама развіццём гандлёвых і палітычных сувязяў паміж усімі еўрапейскімі дзяржавамі, што дазваляла ўзаемна рэцэпіраваць (запазычваць) найболей прагрэсіўныя прававыя ідэі, прынцыпы і нормы. Пры гэтым абласныя граматы не мелі на мэце ахапіць усе праваадносіны, бо гэта і нельга было зрабіць, таму што паралельна фарміравалася агульназемскае (агульнадзяржаўнае) права. Так, у іх амаль што адсутнічаюць нормы абавязальнага права.

У цэлым абласныя граматы з’яўляюцца не толькі каштоўнай крыніцай для вывучэння прававога стану насельніцтва, структуры грамадства, але і для вывучэння гісторыі мясцовага кіравання на тэрыторыі Беларусі ў феадальны перыяд.

Значную цікавасць уяўляюць таксама *валасныя граматы*, якія мелі розныя назвы – гаспадарскія лісты, статуты, выракі, уставы. Найбольш старажытныя з іх не захаваліся. Яны выдаваліся пэўным валасцям і часцей за ўсё ў сувязі з сялянскімі скаргамі на парушэнні «старыны» – іх ранейшых прававых звычаяў і павіннасцяў. Сяляне падавалі вялікаму князю таксама скаргі на самаўпраўнасць мясцовай адміністрацыі. Датычыліся яны ў асноўным Усходняй Беларусі, дзе размяшчаліся шматлікія вялікакняжацкія ўладанні – Падняпроўскія і Падзвінскія воласці.

Асобныя граматы маглі адрасавацца толькі адной воласці (Магілёўская грамата 1536 г., Свіслацкая 1534 і 1540 гг., Бабруйская 1532, 1553 гг., Крычаўская 1526 г., Чачэрская 1547, 1554, 1560, 1561 гг.) або адразу некалькім валасцям. Напрыклад, грамата 1535 г. была дадзена Усвяцкай і Азярышчынскай валасцям, грамата 1500 г. – шэрагу Падняпроўскіх валасцей, а грамата ад 2 кастрычніка 1511 г., выдадзеная сялянам-даннікам Падняпроўскіх і Задзвінскіх валасцей, ахоплівала сваім дзеяннем цэлы шэраг валасцей Гомельшчыны, Магілёўшчыны і Віцебшчыны. Граматы грунтаваліся на звычайным праве, якое склалася на працягу стагоддзяў у той ці іншай мясцовасці, аднак утрымлівалі і новыя нормы. Так, у грамаце Чачэрскай воласці 1547 г. гаварылася, што злачынцаў патрэбна караць «водлуг звычаю паспалітага і статуту земскага».

Валасныя граматы юрыдычна замацоўвалі некаторыя асаблівасці прававога становішча, кіравання, землекарыстання, падатковага і павіннаснага абкладання насельніцтва гаспадарскіх земляў і валасцей. Некаторыя з валасных грамат даволі падрабязна вызначалі памеры шматлікіх сялянскіх абавязкаў (падаткі грашыма, прадуктамі працы, палявання, здабычы, розныя адпрацоўчыя павіннасці), іншыя рэгламентавалі толькі адну або некалькі павіннасцяў. Прычым у валасныя граматы ўпісваліся як старажытныя падаткі і павіннасці, якія выконвала насельніцтва на працягу доўгіх стагоддзяў (палюддзе, дзякла, куніца, сярэбшчына, стацы і інш.), так і новыя (напрыклад, грашовыя выплаты). Так, у Свіслацкай грамаце гаварылася аб палюддзі, якое ўжо вызначалася ў грашовай суме – па паўтара грошу з дыма. Патрэбна адзначыць, што ў граматах вызначаліся не толькі абавязкі, але і некаторыя правы мясцовага насельніцтва. Напрыклад, права выбару свайго прадстаўніка мясцовага кіравання – старца, права валодання пэўнай маёмасцю, у тым ліку шэраг сервітутных правоў (карыстанне пашамі, сенажацямі, валоданне бортнымі дрэвамі і інш.). Валасныя граматы сведчаць таксама аб існаванні сялянскага копнага суда і праве сялян на падачы скаргаў аж на імя самога вялікага князя.

Як правіла, дзеянне валасных грамат не абмяжоўвалася ў часе якімі-небудзь пэўнымі тэрмінамі. Часцей за ўсё яны выдаваліся «да волі і ласкі гаспадарскай», гэта значыць адпаведна вялікакняжацкаму жаданню. Аднак часам яны дзейнічалі да моманту змены мясцовага кіраўніцтва.

Гарадскія граматы. Граматы жыхарам беларускіх гарадоў, якія выдаваліся ад імя вялікага князя, рэгламентавалі правы і абавязкі гарадоў і гараджан і іх узаемаадносіны з мясцовымі органамі ўлады. Яны былі прысвечаны рэгуляванню важных пытанняў гарадскога жыцця. Так, Устаўная грамата 1456 г. вялікага князя Казіміра жыхарам Полацка была прысвечана арганізацыі «бояром Полоцким з мещаны и городские

дворяны, и чорными людми» гарадскога грашовага фонду, прызнача- нага «заровно» на патрэбы дзяржаўныя і мясцовыя. У яе тэксце згад- ваецца аналагічная грамата жыхарам Полацка, якая была выдадзена вялікім князем Вітаўтам.

Асобную катэгорыю гарадскіх нарматыўных актаў складаюць гра- маты гарадам на магдэбургскае права, якія юрыдычна замацоўвалі правы гараджан, што стала падставай для вылучэння іх у асобнае сас- лоўе мяшчанаў, са сваімі органамі кіравання і суда. Прыкладам іх пры- няцця служыла гарадское права заходнееўрапейскіх гарадоў, якое, як адзначаюць навукоўцы, насіла камунікатыўны, свецкі, канстыту- цыйны і сістэмна цэласны характар.

Першымі такія граматы атрымалі гарады: Вільня ў 1387 г., Брэст у 1390 г., Гародня ў 1391 г., Слуцк у 1441 г., Полацк у 1498 г., Мінск у 1499 г., Навагарадок у 1511 г., Слонім у 1531 г.¹ Шматлікім гарадам граматы на магдэбургскае права выдаваліся часам паўторна, т. зв. пацвярдзальныя граматы. Напрыклад, у дачыненні да Гародні вядо- ма каля дзесяці такіх грамат, Навагарадку – тры граматы і г. д.

Граматы пачыналіся, як правіла, з кароткага ўступу, у якім гавары- лася аб мэце ўвядзення магдэбургскага права: «в мере лепшой поста- вить» горад. У граматах пазначалася, што выдаюцца яны для захаван- ня ў памяці людзей мінулых правоў і льгот насельніцтва, накіраваных на паляпшэнне становішча гараджан і стварэнне неабходных умоў для росквіту горада, а таксама для павелічэння прыбыткаў дзяржаўнай казны. Большасць грамат падкрэслівала, што шляхта, якая жыве ў го- радзе, павінна падпарадкоўвацца магдэбургскаму праву, аднак гэта не заўсёды было ў рэчаіснасці.

У адной з самых першых грамат, выдадзенай князем Ягайлам г. Брэсту (Бярэсцю, Берасцю) 15 жніўня 1390 г., гаварылася, што яна даецца ўсім жыхарам горада, у тым ліку немцам, палякам і рускім, якія вызваляюцца ад усіх тых звычаяў, якія перашкаджаюць дзеянню нямецкага права і вызваляюцца ад улады службовых асоб дзяржавы. Жыхары ва ўсіх справах належаць суду войта. Амаль што аднолькавы змест мела і наступная грамата гораду ад 25 студзеня 1408 г.

Няпоўнае магдэбургскае права, дадзенае Гродна (Гародне) ў 1391 г., было заменена ў 1444 г. поўным. Горад таксама вызваляўся ад улады дзяржаўных службовых асоб. Мяшчане вызваляліся ад прадастаўлен- ня падвод, ад адбывання падарожчыны, ад талок і інш. Пацвярджа- лася права горада на правядзенне трох штогодніх кірмашоў. Войт за сваю пасаду атрымліваў карчму, млын на Нёмане, а таксама трэці грош ад усялякіх чыншаў, падаткаў, судаў, штрафаў і іншых прыбыткаў.

¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 34.

Першыя граматы, як правіла, утрымлівалі толькі палажэнні аб наданні гораду магдэбургскага права, вызваленні ад папярэдніх правоў, звычаяў і ўлады мясцовай адміністрацыі, а таксама ўсталяванні ўлады войта. Паступова новыя граматы становяцца больш шырокімі і падрабязнымі. Пачынаючы з канца XV ст. (грамата гародзенская 1496 г.), у іх тэксце з'яўляюцца палажэнні аб кірмашах, прыбытках ад гандлю, меры, пастрыгальні і інш., а потым – аб пасадах бурмістраў (гародзенская і драгічынская граматы 1498 г.), праве на судовую апеяццыю, гербе горада і інш.

Для гарадоў першачарговае значэнне мелі нормы грамат, якія замацоўвалі новую сістэму органаў гарадскога кіравання. Горад вызваляўся ад судоў і ўлады мясцовай адміністрацыі, і гараджане не абавязаныя былі адказваць перад мясцовымі службовымі асобамі, хто б і ў чым бы іх не вінаваціў: «Вызвольаем тым нашым листом вси того места люди от судов и моцей всих воевод и панов и старост, судей и подсудков, и наших наместников и иных заказников великого князства нашего, так, иж перед ними, в которых-колвек речах будут позвани, не будут повинны отповедати; а естли войт, або бургомистры будут видети ся несправедливы, тогды перед нас позвани мають в том отповедати, которых тым же правом судити маем»¹.

Граматы замацоўвалі перадачу ўладных паўнамоцтваў у горадзе ў рукі гарадскога войта, лентвойта, бурмістраў, радцаў і лаўнікаў (зсядацеляў у гарадскім судзе), вызначалі парадак утварэння і кампетэнцыю органаў кіравання. Першапачаткова войты прызначаліся вялікім князем і часта з ліку буйных феадалаў, прычым часам у граматах падкрэслівалася, што войт павінен быць шляхціцам каталіцкага або ўніяцкага веравызнання (дзівінская грамата). Некаторыя граматы прадугледжвалі парадак выбару войта. Шэраг грамат вызначалі колькасць радцаў, бурмістраў, лаўнікаў, некаторыя з іх агаворвалі, што палова радцаў і лаўнікаў павінна быць каталіцкага веравызнання, а другая палова – праваслаўнымі.

Граматы ўсталёўвалі правы і абавязкі мяшчан горада ў адносінах да цэнтральнай улады, якія некалькі адрозніваліся ў розных гарадах. Горад, якому было нададзена магдэбургскае права, у адміністрацыйным і прававым становішчы адлучаўся ад воласці. Абавязкі фактычна зводзіліся да выплочвання мыты (замест шматлікіх натуральных павіннасцяў) у дзяржаўную казну, а таксама надзвычайных падаткаў на ваенныя патрэбы. Для кожнага горада ўсталёўваўся розны памер грашовага падатку з улікам эканамічнага развіцця горада і колькасці

¹Гл., напр.: Грамата Полацку на магдэбургскае права 1498 г. і грамата Мінску 1499 г. / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо // Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Мінск, 2003. С. 94–95.

жыхароў. Напрыклад, Мінск быў абавязаны плаціць штогод у вялікакняжацкую казну шэсцьдзесят коп грошай, Полацк – чатырыста коп. Пэўная частка падаткаў ішла ў гарадскую скарбонку.

У граматах гаварылася пра розныя паслабленні ў адбыванні феадальных павіннасцей. Гараджане вызваліліся ад талок і гвалтаў, утрымання ганцоў і паслоў, часам ад абавязку з'яўляцца на «паспалітае рушанне», адносна іх абмяжоўваліся падводная, замкавая, вартавая і іншыя павіннасці. Яны абавязаныя былі пастаўляць толькі абоз для войска. Аднак у граматах часам агаворвалася, што па асобным лісце вялікага князя горад павінен даваць падводы і выконваць іншыя пазначаныя ў лісце павіннасці. Так, у Пінскай грамаце 1581 г. гаварылася, што гараджане вызваляюцца ад абавязковых адпрацовак (талок і гвалтаў), акрамя неабходных работ у Пінскім замку. У Навагрудскай грамаце 1511 г. гараджане абавязваліся даваць падводы велікакняжакім ганцам, паводле старадаўняга звычаю плаціць сярэбшчыну вялікую і малую, ардыншчыну і інш. У грамаце г. Мінску 1499 г. гаварылася аб вызваленні гараджан ад падводнай павіннасці і «старожы», акрамя асаблівых дзяржаўных патрэб адпаведна вялікакняжацкага ліста¹.

У граматах вызначалася права гараджан будаваць гасцінныя дамы, крамніцы, важніцы, лазні, цырульні, млыны, vascaбойні, прыбыткі ад якіх ішлі на гарадскія патрэбы. Асобныя пункты грамат тычыліся пабудовы ратушаў, прычым у адных граматах гаварылася проста аб пабудове, а ў іншых вызначалася, якімі яны павінны быць.

Гараджане атрымлівалі права валодання некаторай зямельнай уласнасцю (раней гэта права мела толькі шляхта), у тым ліку горад меў права на пэўны пляц зямлі ў гарадскім наваколлі. Акрамя таго, жыхары горада мелі права ўезду ў велікакняжацкія і нават прыватныя лясы з мэтай задавальнення сваіх патрэб у будаўніцтве і ацяпленні жылля. Гараджане мелі права вольнага гандлю, аднак парадак гандлю даволі дакладна рэгламентаваўся законам. У гарадах устанаўліваліся дні што-тыднёвага гандлю (як правіла, 1 або 2), правілы правядзення таргоў, а часам аб'ёмы мінімальнага продажу, вымяральных рэчаў і інш. Граматы вызначалі правядзенне ў горадзе пэўнай колькасці штогодніх кірмашоў (як правіла, ад аднаго да трох), у межах якіх адбываўся і міжнародны гандаль. Вытворчасць і гандаль мёдам, півам, віном і гарэлкай, як правіла, перадавалася мяшчанам (часам у форме дагавора арэнды на канкрэтны перыяд часу), за што яны плацілі адпаведны падатак.

¹ Доўнар Т. І. Грамата на магдэбургскае права гораду Мінску 1499 года // Магдэбургскае права на Беларусі : матэрыялы навук. канф., прысвеч. 500-годдзю выдачы г. Мінску граматы на магдэбургскае права / Беларус. дзярж. ун-т, Акад. МУС Рэсп. Беларусь, Беларус. ін-т правазнаўства ; рэдкал.: У. М. Хоміч, Т. І. Доўнар, І. А. Юхо. Мінск, 1999. С. 3–10.

Некаторыя граматы ўтрымлівалі пункты пра добраўпарадкаванне горада (пабудову школ, мастоў, комінаў, гадзінніка на ратушы, брукаванне дарог і інш.). Усё гэта сведчыць аб тым, што ўвядзенне магдэбургскага права стварала спрыяльныя ўмовы для далейшага эканамічнага развіцця гарадоў.

Своеасаблівы юрыдычны статус на працягу XIV–XVII стст. набыла Орша. У 1562 г. вялікі князь задаволіў просьбу аршанцаў прызнаць законным выбранне ў 1559 г. войта на гарадскім сходзе. Адпаведна вялікакняжацкай грамаце, выдадзенай у лістападзе 1593 г., аршанцы адхіляліся ад магдэбургскага права – яны выбіралі войта і чатырох сотнікаў замест лаўнікаў. У 1620 г. горад набыў новую грамату на поўнае магдэбургскае права, на падставе якой быў складзены ў сакавіку 1621 г. уласны гарадскі статут, які фактычна аспрэчваў аўтарытэт магдэбургскага права і не толькі скасоўваў шэраг яго норм, але і выключаў састарэлыя нормы вечавога права. 23 раздзелы аршанскага статута грунтаваліся на жыццёвай практыцы, нормах Статута 1588 г., статутаў Кракава і Вільні, пастаноў сойма. Як сведчыць грамата Жыгімонта III Вазы ад 16 студзеня 1627 г., аршанцы сваю самастойнасць у арганізацыі гарадскога жыцця пашырылі і на рэлігійныя адносіны.

З цягам часу правы гараджан, структура і кампетэнцыя органаў гарадскога кіравання мяняліся на падставе новых грамат і іншых абставін. Адзінага закона аб органах кіравання і суда ў гарадах Вялікага Княства доўгі час не было. Асобнымі статутнымі граматамі ад імя вялікага князя рэгуляваліся ўзаемаадносіны паміж гарадскімі і мясцовымі дзяржаўнымі органамі кіравання. У іх гаварылася аб скаргах мяшчан на дзеянні мясцовых службовых асоб. Так, у грамаце Полацкаму ваяводзе аб гарадской управе і непарушнасці магдэбургскага права 1527 г. вялікі князь адзначаў шматразовыя скаргі лентвойта, бурмістраў, радцаў і ўсіх мяшчан на «крывды и утиски, о грабежи и о зломанье права их Майбортского» і забараняў мясцовым службоўцам гэта рабіць пад пагрозай пакарання.

Пры разглядзе грамат, якія выдаваліся гараджанам на магдэбургскае права, звяртае на сябе ўвагу той факт, што ва ўсіх іх гаворыцца аб увядзенні нямецкага права. Аднак вывучэнне актаў гарадскіх магістратаў і гарадскіх судоў сведчыць аб тым, што за рэдкім выключэннем сапраўднае магдэбургскае права, якое прымянялася ў нямецкіх гарадах (*magdeburger Weibildrecht* – зборнік законаў канца XIII в., які ўзнік з «Саксонскага зярцала», «Швабскага зярцала», «Саксонскага вейхільда» і магдэбургскага гарадскога шэфенскага права), у гарадах Беларусі не ўжывалася. Прававыя нормы, якія змяшчаюцца ў граматах на магдэбургскае права, амаль аналагічныя нормам, якія змяшчаюцца ў граматах, якія атрымлівала насельніцтва «прыслухоўваючых» зямель і валасцей. Крыніцай іх паходжання з’яўляюцца нормы мясцовага

звычайнага права. Асабліва яўна гэта прасочваецца ў частцы замацавання ільгот і павіннасцей гараджан. Адначасова ўтрымлівалі і новыя нормы, выпрацаваныя ў працэсе вылучэння гараджан у асобнае саслоўе – мяшчан. Усё гэта дае падставы называць уведзенае ў гарадах Беларусі права не нямецкім, а гарадскім (мяшчанскім) правам Беларусі. Тым больш, што ўласнае гарадское права ў Беларусі зарадзілася значна раней. Пра гэта сведчыць і тэкст саміх грамат на магдэбургскае права, у якіх гаварылася, што яны даюцца гарадам «з оздобою и помноженьем вольностей их». Аднак нельга зусім адмаўляць уплыў нямецкага права на фарміраванне беларускага гарадскога права.

Некаторым дзяржаўным і прыватным гарадам Вялікага Княства Літоўскага даваліся граматы на самакіраванне па ўзору хэлмінскага права (Тыкоцын, Мельнік, Нараў, Кляшчэлі, Крабаў і інш.). Вучоныя мяркуюць, што такія граматы мелі ўжо ў XV ст. Сураж, Бранск і Драгічын. Паходзіць гэтае права з горада Хэмна (Кульм) у Польшчы. Фактычна хелмінскае права было адгалінаваннем магдэбургскага, і адраўніваліся яны амаль што толькі ў крыніцах. Крыніцай хелмінскага права было «*Jus culmense*», у якім рэгламентаваліся сістэма органаў улады і суда, нормы грамадзянскага і крымінальнага права. Законам 1476 г. прускія гарады павінны былі карыстацца выключна хелмінскім правам. У 1580 г. быў складзены новы звод гэтага права на лацінскай мове, а потым ён быў перакладзены на польскую мову. Граматы на хелмінскае права таксама вызвалілі мяшчан ад улады дзяржаўных службоўцаў, надзялялі іх угоддзямі, давалі права ўласнага суда. Сцяслаў іх зместу адпавядала становішчу нядаўна аформленага гарадскога паселішча, таму большая ўвага ў іх надавалася зямельным і падатковым справам. 9 жніўня 1510 г. Ян Літавор Храбтовіч атрымаў такую грамату для мястэчка Мукабоды, названаму Новае Месца, дзе гаварылася, што скасаўваюцца «ўсе літоўскія, рускія і іншыя правы» і ўсталёўваецца «права хелмінскае», як у Варшаве. Грамата вызваліла гараджан ад улады мясцовай адміністрацыі. Усе гарадскія справы войт павінен быў вырашаць разам з лаўнікамі. Гараджанам дазвалялася мець гандаль па суботніх днях і кірмашы на дні нараджэння Яна Хрысціцеля, Святой Ядзвігі і Святога Лукі¹.

На падставе таго, што гарады, якім было дадзена права самакіравання, з цягам часу патрабавалі павелічэння правоў і ўдакладнення папярэдніх магдэбургскіх грамат, перыядычна выдаваліся ад імя вялікага князя пацвярджальныя граматы, або граматы на вольнасці часовага характару, а таксама граматы гарадскім абшчынам. Усе яны ўдасканальвалі палажэнні папярэдніх грамат і мелі галоўнай мэтай далейшае

¹ Стрэнкоўскі С. П. Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у XIV – канцы XVIII стст. Мінск, 2008.

распаўсюджванне прывілей на ўсе сферы гарадскога жыцця. У XVII ст. у сувязі са шматлікімі войнамі і змяненнем грамадска-палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў гарадах у такіх актах больш увагі надавалася прэтэнзіям да ўлад адносна пацвярджэння выключнай ролі гарадскіх абшчын, а таксама неабходнасці падначалення ім іншых груповак гараджан. У цэлым гэтыя граматы служылі большай манапалізацыі мясцовага рынку і ўлады ў горадзе у руках буйнога купецтва і цэлавых вярхоў. Разам з тым яны адыгрывалі прагрэсіўную ролю, абараняючы мяшчан ад феадальнага самавольства, што ў сваю чаргу садзейнічала эканамічнаму развіццю гарадоў і адпаведна самой дзяржавы.

У сувязі з надзвычайнымі абставінамі (пажарамі, эпідэміямі і інш.) эпизадна гарадам выдаваліся граматы часовага характару. Напрыклад, мяшчане Бярэсця атрымалі 20 чэрвеня 1525 г. ад Жыгімонта Старога грамату на вызваленне ад капшчыны за мінулы і бягучы год па прычыне пажара.

Важным элементам гарадскога права з'яўляліся **вількеры**, прыняцце якіх, як рэгламентавалі артыкулы «Вейхбільда», павінна было адбывацца на штогадовым сходзе грамады падчас выбараў гарадскіх уладаў. Вількеры павінны былі прымацца дзеля карысці горада, быць справядлівымі і зразумелымі. Яны мелі дагаворную прыроду. Ад старэйшых гарадоў вількеры маглі запазычвацца іншымі гарадамі. Як правіла, яны замацоўваліся прысягай урада горада і мяшчан, улічваліся судамі пры вынясенні рашэнняў, а ўнутры гарадоў часам мелі большую моц, чым звычай. Так, адной з крыніц магдэбургскага права гарадоў Вялікага Княства Літоўскага паслужыў Віленскі вількер, прыняты магістратам і мяшчанамі і зацверджаны Жыгімонтам Старым 9 верасня 1536 г.¹ Яго прыняццю папярэднічала працяглая барацьба паміж магістратам і грамадою, таму ён складаецца з дзвюх частак: спрэчных пунктаў, па якіх канчатковае рашэнне прыняў вялікі князь, і пунктаў, па якіх была дасягнута згода. У першай частцы вялікі князь пастанавіў, што колькасць бурмістраў павінна быць 12, а радцаў – 24, прычым палова каталікоў, палова – праваслаўных. «Седзячымі» на кожны год павінны былі быць два бурмістры і чатары радцы, якія за сваю працу атрымлівалі адпаведна па 20 і 10 коп грошаў штогод. Гарадскімі маёмасцямі, даходамі і расходамі павінны былі загадваць шафары, два з якіх прадстаўляліся радай, а сама рада выбірала іх з дзесяці «добрых і аселях» мужоў, абраных грамадою. Гарадская казна магла расходвацца шафарамі толькі на гарадскія патрэбы «за ведамасцю ўсіх», аб чым рабіліся запісы ў гарадскія кнігі. Прадпісвалася, што рада і лава павінны ажыццяўляць суды ў розных памяшканнях. Рада магла запрашаць

¹ Собрание древних грамот и актов городов Вильни, Ковна, Трока, православных монастырей, церквей и по разным предметам : в 2 ч. Вильно, 1843. С. 51–60.

лаўнікаў на свае пасяджэнні для абмеркавання некаторых спраў. Лаўнікі павінны былі мець свае пячаткі.

У другой частцы вількера акцэнтавалася ўвага на тым, што гарадская рада і мяшчане павінны бараніць свае прывілеі і вольнасці, цвёрда трымацца магдэбургскага права, а таго, што не запісана ў магдэбургскім праве, рада і паспольштва па ўзаемнай згодзе магуць ўстанавіць самастойна.

Згодна вількеру магілёўскіх мяшчан, зацверджанаму граматай Жыгімонта III ад 1 лютага 1589 г., для заведвання гарадскім скарбам, абірання рады (бурмістраў, радцаў, лаўнікаў), прыняцця пастановаў аб падатках і слухання справаздач рады мяшчане выбіралі калегію з 12 чалавек. Калегія са свайго складу вызначала на кожны год па чатыры чалавекі – тры «рочныя» склады. Яны вызначалі і памеры ўдзелу гараджан у выплаце дзяржаўных падаткаў. Падаткі на гарадскія патрэбы вызначала калегія разам з радай. Усе пастановы павінны былі быць з пячаткай горада і асабістымі пячаткамі і подпісамі гарадскіх мужоў. Гарадскія даходы павінны былі збіраць два шафары ад рады і два ад грамады.

8 лютага 1590 г. прыняла вількер мінская грамада, прычым называліся тры прычыны яго прыняцця: недастатковы клопат бурмістраў і ў цэлым магістрата пра гарадскія патрэбы; неабходнасць захавання братэрскай згоды і добразычлівасці паміж радай і грамадою; неабходнасць частага збірання сходаў для выбараў бурмістраў, якіх было восем змен. Было вырашана мець тры змены магістрата: кожны год па два бурмістры, радцы і лаўнікі. Па заканчэнні тэрміна змена павінна была перадаць усе гарадскія прывілеі, пячатку, рэестры, лісты і кнігі новай змене і даць справаздачу грамадзе і інш. Пазнейшым вількерам 1613 г. уносіліся пэўныя змены ў адміністрацыйныя і судовыя адносіны.

Важнымі нарматыўнымі актамі з'яўляліся граматы, дадзеныя іншым гарадскім абшчынам, а таксама тыя, што рэгламентавалі пагадненні паміж магдэбургскім і іншымі абшчынамі гарадоў, у першую чаргу яўрэйскімі. Ліст караля Стэфана Баторыя 1576 г. узгадвае, што многія гарады ВКЛ мелі спецыяльныя «пакта, умовы і постановенья» з яўрэйскімі абшчынамі¹. Жыгімонт III сваёй граматай ад 2 лютага 1578 г. загадваў магістратам усіх гарадоў разглядаць судовыя справы паміж мяшчанамі і яўрэямі згодна з земскім статутам. Шэрагам грамат загадвалася яўрэям плаціць падаткі разам з мяшчанамі, адзначаліся звычаі, адносна якіх у арэндзе «шынкоў і напояў гарадскіх горада да двух часцей, а яўрэі да трэцяй часткі належалі», адпаведна чаму і гарадскія падаткі павінны былі выплочвацца, і інш.

¹ Акты Виленской археографической комиссии : в 39 т. Вильно, 1865–1915. Т. 5. 1871. С. 219.

Патрэбна адзначыць, што не толькі адносна гарадоў і гарадскога насельніцтва, а адносна ўсіх катэгорый насельніцтва з мэтай забеспячэння нармальнага функцыянавання дзяржаўнага арганізму на працягу стагоддзяў выдаваліся соймам, гетманам або іншымі вышэйшымі службовымі асобамі дзяржавы неабходныя нарматыўныя акты. Напрыклад, гетман земскі меў права выдаваць нарматыўныя акты, якія тычыліся вайсковага абавязку і абараназдольнасці дзяржавы. Так, дапаўняльна да нормаў Статутаў 1529, 1566, 1588 гг., засяроджаных у раздзелах пад назвай «Аб абароне земскай» выдаваліся «артыкулы вайсковыя» – нарматыўныя акты, прысвечаныя арганізацыйным, дысцыплінарным і тактычным пытанням арганізацыі і дзейнасці войска, якія мелі часовы характар і прымаліся, як правіла, на час вайсковай кампаніі. Значнае пашырэнне практыкі іх прыняцця ў XVI ст. было вызвана выяўленай тэндэнцыяй прафесіяналізацыі арміі, перходам ад міліцыйнай формы арганізацыі ўзброеных сілаў да прафесійнага найманага войска, а таксама развіццём новых родаў войска, такіх, напрыклад, як артылерыя. Напрыклад, вядомыя зараз сем артыкулаў вайсковых, выдадзеных у XVI ст. («артыкулы вайсковыя для Літвы» Жыгімонта I 1535 г., артыкулы вайсковыя Р. Хадкевіча выдадзеныя для ротмістраў на Пернаве ў 1562 г., артыкулы вайсковыя Я. Хадкевіча, выдадзеныя пад Улаю ў 1564 г., артыкулы вайсковыя Р. Хадкевіча 1566 г. і артыкулы вайсковыя караля Стэфана Баторыя ад 10 жніўня 1581 г. і інш.) удакладнялі актуальныя пытанні вайсковай службы і былі прысвечаны арганізацыі ўнутранага жыцця войска, вайсковай іерархіі, дысцыплінарнай адказнасці, забеспячэнню бяспекі войска і прадухіленню шпіянажу, узаемаадносінам з мірным насельніцтвам, арганізацыі вайсковай юстыцыі і інш. Асаблівым падвідам артыкулаў вайсковых былі два пушкарскія артыкулы 1557 і 1567 гг., якія рэгламентавалі пытанні арганізацыі і дзейнасці артылерыі як самастойнага роду войска. Увогуле ў канцы XVI ст. у вайсковым заканадаўстве даволі выразна праявіліся важныя тэндэнцыі: паступовая выпрацоўка абарончай канцэпцыі дзяржавы; імкненне заканадаўцы да павышэння баяздольнасці арміі шляхам яе прафесіяналізацыі, удакладнення функцый і родаў войскаў; выпрацоўка структураванасці вайсковых нормаў і больш дакладнай юрыдычнай тэрміналогіі ў гэтай сферы; удакладненне і афармленне статусу вайсковых службовых асобаў і заканадаўчае афармленне інстытута наёмніцтва і інш.¹

У цэлым граматы і іншыя прававыя акты XIV–XVI стст. сведчаць аб даволі высокім узроўні развіцця заканадаўства гэтага перыяду. Шматлікасьць відаў нарматыўных актаў Вялікага Княства Літоўскага гаворыць на карысць высокай здольнасці заканадаўцы ўлічваць прадмет

¹ Каляда В. В. Вайсковае заканадаўства ВКЛ у XVI ст.

прававога рэгулявання, адрозніваць суб'ектаў, чые інтарэсы закранаў той або іншы прававы акт, улічваць тэрытарыяльнае дзеянне актаў і іншыя асаблівасці. Звычайнае старажытнае права, пакладзенае ў аснову эвалюцыі пісанага права, – сведчанне імкнення заканадаўцы да паступальнага, планамернага развіцця нарматыўных палажэнняў з улікам гістарычных і ментальных асаблівасцяў дзяржавы і грамадства. У той жа час сустракаюцца палажэнні і нормы, якія з'яўляюцца вынікам рэцэпцыі з заканадаўства іншых дзяржаў, што з'яўляецца паказчыкам імкнення заканадаўцы знаходзіцца ў рэчышчы агульнаеўрапейскіх працэсаў у прававой сферы.

Характарызуючы крыніцы права, неабходна сказаць і аб Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага – зборы актаў вялікакняжацкай канцылярыі, аб'яднаных у кнігі, у якіх утрымліваліся копіі нарматыўных прававых актаў, судовых рашэнняў, іншых дакументаў, якія выдаваліся ад імя вялікага князя, рады, соймаў на працягу XV–XVIII стст. У склад Метрыкі ўваходзілі і некаторыя важныя пабочныя матэрыялы (пераклады ярлыкоў крымскіх ханаў, спісы з маскоўскіх дыпламатычных дакументаў і інш.), а таксама справаводныя матэрыялы (рэестры актаў, інвентары Метрыкі і г. д.). Метрыка стала асновай вялікакняжацкага (пазней – галоўнага дзяржаўнага) архіва ВКЛ, выконвала нотафікацыйныя (юрыдычна-рэгістрацыйныя) функцыі і інш.¹ Па яе матэрыялах выдаваліся па запыхах насельніцтва юрыдычна завераныя дакументы. Метрыка выкарыстоўвалася ў юрыдычных і даведачных мэтах ўсімі суб'ектамі права: дзяржаўнымі ўстановамі, шляхтай, мяшчанамі, магістратамі, царквой, этнарэлігійнымі абшчынамі і г. д.

4.2. Спробы каліфікацыі заканадаўства. Судзебнік Казіміра 1468 г.

У сувязі з інтэнсіўным развіццём заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага ўзнікла неабходнасць сістэматызацыі разрозненых прававых норм, якія ўтрымліваліся ў шматлікіх нарматыўных актах. Апроч таго, землеўласнікі клапаціліся аб абароне сваёй уласнасці і правоў, на якіх засноўвалася іх эканамічнае і палітычнае панаванне, у сувязі з чым былі зацікаўленыя ў запрыгоньванні залежных людзей і заканадаўчым афармленні ўласных правоў і прывілеяў.

Фактычна першыя агульназемскія граматы ўжо мелі на мэце звесці разнастайныя прававыя нормы (звычайныя і запісаныя ў дзеючых нарматыўных актах), што дзейнічалі ў розных мясцовасцях дзяржавы, у адзіныя для ўсёй дзяржавы нарматыўныя акты. Асабліва такая мэта

¹ Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. / Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і архіўнай справы ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2005–2006. Т. 2. 2006. С. 302.

проявілася ў агульназемскіх граматах Казіміра 1447 г. і Аляксандра 1492 г. Аднак гэтыя законы засяроджвалі ўвагу на найважнейшых нормах, якімі часцей за ўсё былі канстытуцыйныя нормы (аб суверэнітэце дзяржавы, правах шляхты і інш.). Патрабавалі абагульнення і іншыя сферы рэгулявання грамадскіх адносін.

Спробай агульнай сістэматызацыі прававых нормаў у галіне абароны права ўласнасці і іншых маёмасных правоў з'явіўся закон, выдадзены ў 1468 г., які атрымаў у гісторыка-прававой літаратуры назву Судзебніка Казіміра. Вялікі князь Казімір, які адначасова з'яўляўся каралём Польшчы, пры ўмацаванні сваёй улады абапіраўся на сацыяльную эліту грамадства. Ужо ў грамаце 1447 г. ён даў шляхце права вотчыннага (даменіяльнага) суда. Стварэнне вотчыннай юстыцыі было карысным не толькі феодалам, якім цяпер паступалі судовыя пошліны і штрафы, яно было неабходна і Казіміру ва ўмовах узмацнення цэнтралізацыйных тэндэнцый у дзяржаве. У сувязі з увядзеннем вотчыннага суда, як лічыць шэраг навукоўцаў, патрэбна было даць і пэўныя інструкцыі адносна разгляду судовых спраў, што і было зроблена ў Судзебніку Казіміра 1468 г.

Судзебнік быў прызначаны перш за ўсё для патрэб вотчыннага судаводства і меў мэтай увесці аднастайнасць ў судовую практыку. Пры знешніх прыкметах кадыфікацыі, як і іншыя старажытныя помнікі права (Законы Хамурапі, законы XII табліц, Салічская праўда і іншыя варварскія праўды), Судзебнік уяўляў сабой сукупнасць прававых нормаў, у якой адсутнічала дакладная структура выкладання прававога матэрыялу і яго галіновы падзел. Заканадаўца пры яго падрыхтоўцы не ставіў задачай урэгуляванне ўсіх грамадскіх праваадносін у дзяржаве, а засяродзіў увагу ў асноўным на нормах крымінальнага, крымінальна-працэсуальнага права. Перш за ўсё гэтыя нормы ўсталявалі крымінальную адказнасць за крадзеж і рэгулявалі парадак судаводства па гэтых справах. Апроч таго, у Судзебнік быў уключаны закон аб падатку з сахі (аб пасошчыне).

Першапачатковы, сапраўдны тэкст Судзебніка 1468 г. не быў падзелены на артыкулы (як і іншыя першыя законы дзяржавы), а прававыя нормы вылучаліся толькі загалоўнымі літарамі або абзацамі. Навукоўцы ў XIX ст. падзялілі тэкст Судзебніка на артыкулы. Зараз часцей за ўсё выкарыстоўваецца падзел тэкста гэтага закона на 25 артыкулаў, з якіх 15 былі прысвечаны крадзежу маёмасці, 1 – прысваенню прыблудных жывёл, 1 – «вываду» чэлядзі нявольнай. Пры гэтым суб'ектамі злачынстваў, як правіла, з'яўляліся феадальна-залежныя людзі. Толькі тры артыкулы (20–22) былі прысвечаны злачынствам феодалаў і перш за ўсё гэта тычыцца такога характэрнага для перыяду феадалізма складу злачынства як наезд (разбойны напад на жыллё). Аднак заканадаўца вызначае няпэўную санкцыю за здзяйсненне наездаў, бо

гаворыцца толькі, што судзіць за такое злачынства будзе вялікі князь разам з панамі раднымі. Гэта значыць, што разглядаць такую справу будзе вялікакняжацкі суд. Патрэбна адзначыць, што Судзебнік дакладна не рэгламентуе судовую дзейнасць, а толькі ўпамінае аб вялікакняжацкім, трацейскім і вотчынным судах, прычым асноўная ўвага нададзена вотчынным судам, юрысдыкцыя якіх пашыралася на насельніцтва феадальных землеўладанняў.

Самыя першыя артыкулы Судзебніка ўсталёўваюць парадак пакрыцця шкоды, прычыненай крадзяжом маёмасці, і адказнасць членаў сям'і злодзея. Так, гаварылася аб вызваленні ад адказнасці членаў сям'і злодзея (жонкі, дзяцей) у тым выпадку, калі яны не ведалі аб крадзяжы і не карысталіся крадзенай маёмасцю. Калі ж ведалі аб крадзяжы, то сям'я павінна была адпрацаваць суму крадзенай маёмасці, за выключэннем дзяцей да сямі гадоў.

Агульнае паняцце злачынства, уведзенае граматай 1447 г., у Судзебніку дапаўняецца новым элементам, калі злачынства («праступка») разглядаецца як супрацьзаконнае дзеянне. Гаворыцца, што злачынца «ис права выступаеть» (арт. 12), гэта значыць пасягае на прававую норму.

Палажэнні Судзебніка сведчаць, што асноўнай мэтай пакарання становіцца застрашванне. Адносна пакаранняў у Судзебніку гаворыцца аб смяротнай кары, грашовых штрафах – «вине», «татъбе» (магчыма, штрафа на карысць пацярпелага ў памеры кошта крадзенай маёмасці), цялесных пакаранняў у адносінах да парабкаў. Смяротная кара ў старажытны перыяд часцей за ўсё рэгламентавалася ў прастай форме. Так, у Судзебніку гаворыцца: «на шыбеніцу», «узвесити» «взвесити» і інш. Зразумела, што рэч ідзе пра смяротнае пакаранне, але застаецца пытанне: чаму заканадаўца выкарыстоўваў такія розныя тэрміны ў гэтым невялічкім па памеру нарматыўным акце?

Пакаранне прызначалася не толькі ў залежнасці ад сацыяльнага стану злачынцы, але ў залежнасці ад аб'екта і прадмета пасягальніцтва, рэцыдыву, наяўнасці доказаў, кошту крадзенай маёмасці і інш. Так, крадзеж каня, каровы, або іншай маёмасці коштам звыш паловы капы грошаў (трыццаці грошаў) караўся смерцю. Злодзей, дастаўлены ў суд з рэчавымі доказамі, падвяргаўся больш жорсткаму пакаранню, чым злачынца, абвінавачаны на судзе пры дапамозе іншых доказаў. У законе меліся нормы, якія рэгулявалі прызначэнне пакарання пры рэцыдыве злачынстваў. Здзейсненае ўпершыню злачынства каралася намнога мякчэй, або нават закон абмяжоўваўся ганьбаваннем злачынцы, асабліва пры малым кошце крадзеных рэчаў. Аднак Судзебнік забараняў вызваляць злачынцу ад пакарання. У 12-м артыкуле гаварылася: «А над злодзеем милости не надобе», што сведчыла аб увядзенні ў закон новай мэты пакарання – застрашэнне. Аб гэтым сведчылі і жорсткія меры пакарання.

Характэрнай рысай Судзебніка з’яўлялася нявызначанасць меры пакарання адносна шэрагу злачынстваў і прадастаўленне самому суду права вырашаць гэта. Так, у артыкулах сустракаюцца такія санкцыі як «исказнити, чого будеть достоин», «виною его казнити», «ино платити татьбу истцю и вину», «осмотрим, какою казнью того казнити». Магчыма, гэта няпэўнасць вызвана тым, што ў феадальны перыяд асаблівае значэнне надавалася класавай і саслоўнай прыналежнасці суб’екта злачыннага дзеяння, таму суду надавалася права канкрэтызаваць меру пакарання. Акрамя таго, працягвала дзейнічаць звычайнае права, якое адпаведна мясцовасцям яшчэ значна рознілася.

Судзебнік прадугледжваў цяжкія меры пакарання за арганізацыю або садзеянне ўцёкам чэлядзі нявольнай і залежных сялян ад сваіх гаспадароў (артыкул 24). У той жа час гаварылася аб адказнасці землеўласнікаў за міжусобіцу, захоп чужых земляў (т. зв. «наезды», «порубы»), аднак канкрэтная мера адказнасці не вызначалася..

Артыкулы Судзебніка закраналі і крымінальна-працэсуальныя адносіны. Напрыклад, упамінаецца двор феадала як месца разгляду судовай справы. Згодна старадаўняму звычайнаму праву, у выпадку, калі злачынцы быў злоўлены з крадзенымі рэчамі, гэтыя рэчы ішлі ў прыбытак суддзі як плата за працу, а пацярпелы атрымліваў кампенсацыю ў памеры двухразовай вартасці крадзенага, якая спаганялася з маёмасці злачынцы і яго сям’і. Адпаведна Судзебніку, крадзеная маёмасць павінна была вяртацца пацярпеламу. Да злачынцы магчыма было адначасовае прымяненне двух грамадзянскіх іскаў – штрафнога і іску аб аднаўленні парушанага права.

Адзін з артыкулаў Судзебніка гаворыць аб аналогіі закона. Калі чалавек утойвае знойдзеную маёмасць, то ён караецца як за яе крадзеж. У канцы Судзебніка быў змешчаны артыкул, які абавязваў насельніцтва своечасова рабіць рамонт мастоў і дарог.

Прыняццем Судзебніка 1468 г. быў пакладзены пачатак кадыфікацыі нормаў у галіне крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права, а таксама закладзена падстава для далейшай сістэматызацыі заканадаўства, якая была здзейсненая пазней у Статутах 1529, 1566, 1588 гг. – сістэматызаваных зводах законаў, у якіх утрымліваліся нормы ўсіх галін тагачаснага права (канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, сямейнага, зямельнага, крымінальнага, працэсуальнага і інш.).

4.3. Зараджэнне галіновай структуры права

Перш за ўсё патрэбна адзначыць, што ў XV–XVI стст. галіновая структура права знаходзілася ў стадыі фарміравання, адначасова і тэрміналагічны апарат яшчэ толькі распрацоўваўся, аднак у гісторыка-

прававой літаратуры мае месца вычляненне ў праве перыяду феадалізму агульнапрынятых форм і ўжыванне сучаснай юрыдычнай тэрміналогіі. Заканадаўца таго часу яшчэ не зусім дакладны і пэўны ў сваіх тэарэтычных вызначэннях, аднак у другой палове XVI ст., нягледзячы на недастатковае развіццё юрыдычнай тэхнікі, што вяло да недакладнасці і грувасткасці канструкцый прававых нормаў, шматслоўя, паўтарэнняў палажэнняў і г. д., ён ужо дастаткова добра ўсведамляў асноўныя юрыдычныя паняцці і карыстаўся даволі ўсталяваным юрыдычным апаратам.

Нормы канстытуцыйнага права. У дайшоўшых да нашага часу пісаных міжнародных дагаворах дзяржаў-княстваў старажытнай Беларусі (Полацкага, Віцебскага, Турава-Пінскага і інш.) утрымліваліся нормы канстытуцыйнага характару. Самыя важныя з іх сведчылі аб незалежнасці гэтых дзяржаў і роўнасці бакоў у міжнародных адносінах. Водгукі гэтага мы знаходзім у абласных граматах XV–XVI стст., у якіх змяшчаліся нормы аб правах жыхароў гэтых зямель выбіраць ваяводу, мець уласную маёмасць і царкву, судзіцца сваімі судамі і г. д.

Канстытуцыйныя нормы, якія фарміраваліся на працягу стагоддзяў, утрымліваліся і ў шматлікіх нарматыўных актах Вялікага Княства Літоўскага. Фактычна канстытуцыйнымі законамі былі ўсе агульназемскія граматы (прывілеі), асабліва гэта тычыцца грамат XV–XVI стст. Так, у грамаце Казіміра 1447 г. гаварылася аб суверэнітэце дзяржавы, праве свабоднага выезду феадалаў за яе мяжу і інш. Грамата Аляксандра 1492 г. абмежавала ўладу князя з боку рады, патрабавала прызначаць на пасады толькі ўраджэнцаў дзяржавы, замацоўвала нават прынцып мірнага суіснавання дзяржаў і інш.

Аднак найбольш поўна канстытуцыйныя нормы былі выкладзены ў Статутах¹. Першы Статут замацаваў суверэнітэт і асновы грамадска-палітычнага ладу дзяржавы, правамоцтвы дзяржаўных і судовых органаў, нормы ўсіх галін тагачаснага феадальнага права. Важнымі былі канстытуцыйныя нормы, якія абмяжоўвалі ўладу вялікага князя. Усе справы ў дзяржаве ён павінен быў вырашаць «дзеля агульнай карысці» са згоды паноў радных, абавязваўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не даваць пасады чужаземцам, прытрымлівацца законаў дзяржавы. У адным з артыкулаў гаварылася аб адзінстве права. Так, гаварылася: «Вси подданные нашим, так вбогие, какое и богатые, которого роду колве або стану были бы, ровно а одностайным писаным правом мають сужоны быти»². Гэта азначала усталяванне прынцыпа

¹ Гл. падрабязней: Доўнар Т. І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (па Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг.). Мінск, 2000.

² Статут 1588 года. Р. I, арт. 12.

адзінага закона для ўсіх жыхароў дзяржавы. Увядзенне ў Статут гэтай нормы-прынцыпу было вельмі важным, бо садзейнічала фарміраванню суверэнітэту дзяржавы і народа. Дзяржава забяспечвала свой суверэнітэт шляхам пашырэння юрысдыкцыі на ўсю сваю тэрыторыю, а аднолькавае дзеянне закона ў адносінах да ўсіх падданных садзейнічала рэлігійнай згодзе і фарміраванню адзінай нацыі.

У Статуце 1529 г. не меў яшчэ свайго юрыдычнага замацавання падзел уладаў у выглядзе нормы-прынцыпу, аднак гэта ўжо існавала як ідэя, якая пранізвае ўвесь заканадаўчы акт, аб чым сведчыў шэраг нормаў. Так, нягледзячы на тое, што Статут толькі ўпамінаў пра сойм, бо гаварылася, што вялікі князь прымае законы сумесна з панамі-радай, аднак у некаторых выпадках патрабавалася «ухвала земская» – скліканне сойма (напрыклад, пры вызначэнні колькасці прадстаўлення ратнікаў).

Шмат увагі надаваў Статут 1529 г. судовай уладзе, якая не была яшчэ выразна аддзелена ад адміністрацыйнай, аднак суддзі абавязваліся адпаведнымі нормаў судзіць сумленна, справядліва і правільна, у адпаведнасці з законам (р. 6, арт. 1). У выніку ўзнікнення юрыдычнага канфлікту закон абавязвае прымяняць толькі статутныя нормы. Адмова ў ажыццяўленні правасуддзя па прычыне адсутнасці ў Статуце адпаведнай прававой нормы забараняецца. У гэтым выпадку дазвалялася прымяняць звычаёвае права. Нормы Статута сведчаць аб дастатковай моцы і аўтарытэце судовай улады ў дзяржаве. Законам ахоўваўся аўтарытэт суда. Так, за праяўленне непавагі да суддзяў прадугледжвалася крымінальная адказнасць. У той жа час пры ажыццяўленні правасуддзя суддзі нікога не павінны былі ганьбаваць, бо неслі адказнасць за свае неправамерныя дзеянні. Гарантыямі справядлівасці судовых рашэнняў з'яўляецца права на абскарджанне судовых пастановаў, наяўнасць інстытута адвакатуры, а таксама замацаванне такіх важных прынцыпаў (якія мелі месца ў агульназемскіх граматах), як адказнасць кожнага за сваю віну, у адпаведнасці з законам і ў судовым парадку (р. 1, арт. 7). Гэтыя палажэнні ўтрымліваюць ужо элементы прэзумпцыі невінаватасці. Аб прагрэсіўным кірунку развіцця права сведчыць артыкул, які забараняе аддаваць у вечную няволю свабоднага чалавека за здзейсненае ім злачынства.

У Статуце ўдакладняецца норма аб недатыкальнасці асобы. Вядома, перш за ўсё мелася на ўвазе шляхта, правы якой дастаткова поўна рэгламентаваліся гэтым законам (р. 3 і інш.). Статут таксама ўдакладняе і развівае палажэнні, якія раней былі выкладзены ў агульназемскіх граматах: аб ахове тэрыторыі дзяржавы, вайскавай службе і шмат іншае. Прычым у Статуце не проста рэгламентуецца, як у грамаце Ягайлы 1387 г., старажытная «пагоня», а гаворыцца ўжо аб добра арганізаванай ваеннай службе з канкрэтызацыяй правоў і абавязкаў ваенна-

абавязанага насельніцтва, у тым ліку пералікам ваеннаабавязаных, перыядычнымі аглядамі войска і г. д. (р. 2). Нормы гэтага раздзела наглядна паказваюць развіццё ідэі аб суверэнітэце дзяржавы, адлюстраванай у граматах XV ст.

Статут 1529 г. шмат увагі надае рэгламентацыі статуса феадалаў і забяспячэнню іх правоў (у сферы зямельнай ўласнасці і інш.), клопоціцца аб правах жанчын, у тым ліку і аб іх маёмасным забяспячэнні, дэкларуе права жанчын свабодна выходзіць замуж і шмат іншае.

Больш значная канстытуцыйная накіраванасць праявілася ў Статуце 1566 г., які канчаткова замацаваў заканадаўчую функцыю сойма. Было рэгламентавана, што не толькі паны-рада, але ў большай ступені сойм абмяжоўвае ўладу манарха. Статут не толькі больш дакладна і поўна рэгламентаваў дзейнасць такіх вышэйшых органаў дзяржавы, як вялікі князь і рада, але і канчаткова замацаваў заканадаўчую функцыю сойма. Усе важныя дзяржаўныя пытанні павінны былі вырашацца на сойме. Без згоды сойма вялікі князь не меў права пачынаць вайну, уводзіць новыя падаткі, прымаць новыя законы (р. 2, арт. 2). Статут гаварыў аб складзе і кампетэнцыі сойма, аб парадку абрання павятовых дэпутатаў на сойм, аб дзейнасці павятовых соймаў – органаў т. зв. шляхецкай дэмакратыі. Закон абавязваў вялікага князя, усіх князёў, паноў радных, феадалаў, службоўцаў, шляхту, мяшчан і «всех людей посполитых... захавати при свободах и вольностях» (р. 3, арт. 2).

Статут 1566 г. замацоўваў і паўтараў на больш высокім юрыдычным узроўні палажэнні аб адзінстве права на ўсёй тэрыторыі дзяржавы і для ўсіх падданных (хоць па феадальнаму праву яно не магло быць і не было роўным для ўсіх катэгорый насельніцтва), дзяржаўным суверэнітэце (на суперак царкоўнаму касмапалітызму), прыярытэту пісанага права, падзеле ўладаў і г. д. Ад імя вялікага князя Статут забараніў карыстанне звычайным правам і патрабаваў з гэтага часу карыстацца толькі статутавымі нормаў. Упершыню ў статутаўх нормах праяўляецца тэндэнцыя аддзялення судовай улады ад выканаўчай. Рэгламентавалася дзейнасць новых – падкаморскіх і земскіх судоў, апошнія з якіх з'яўляліся выбарнымі, аддзеленымі ад адміністрацыі. Суддзі, да якіх прад'яўляўся шэраг патрабаванняў і якія прыносілі пры ўступленні на пасаду прысягу аб сумленным выкананні сваіх службовых абавязкаў, выбіраліся на пасады пажыццёва.

Аб зараджэнні новых, больш прагрэсіўных праваадносін у дзяржаве сведчыць і першы артыкул сёмага раздзела, якім дазвалялася ўсім феадалам свабодна распараджацца сваёй нерухомасцю (у адрозненне ад Статута 1529 г., які дазваляў распараджацца толькі 1/3 часткай). Тым самым акрэсліўся пераход ад феадальнага права ўласнасці да буржуазнага.

Як і папярэднія законы, Статут 1566 г. перш за ўсё клапаціўся аб шляхце, заканадаўча замацоўваў галоўную ролю буйных феадалаў у дзяржаве і іх прывілеі. Менавіта ў гэтым і праявілася супярэчлівасць Статута: з аднаго боку ён абвясчаў самыя прагрэсіўныя ідэі і прынцыпы, звяртаючыся да ўсяго насельніцтва і ўдакладняючы: як да багатых, так і да бедных, як да людзей вышэйшага стану, так і да людзей ніжэйшага стану, а з другога боку – перш за ўсё клапаціўся аб феадалах і абараняў іх інтарэсы.

Трэці Статут 1588 г. утрымліваў не толькі параўнальна вялікі прававы матэрыял, які тычыўся канстытуцыяналізму, але і больш дасканалую юрыдычную тэрміналогію. Прычым у прадмове да Статута Леў Сапега з гонарам заяўляе: «...не обчым яким языком, але своим власным правы списаные маем и каждого часу, чего нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем»¹.

Заканадаўца, выходзячы з самых прагрэсіўных ідэй свайго часу, замацаваў у Статуце палажэнне, якое мела месца ў папярэдніх законах, аб тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы і яе недатыкальнасці (р. 3, арт. 1), тым самым абвясціўшы суверэнiтэт Вялікага Княства Літоўскага насуперак Люблінскай уніі. Закон увогуле абавязваў гаспадара вярнуць усё тое (меліся на увазе землі), што было калісьці «разобрано» і «упрошено» іншымі дзяржавамі. Патрабаванне вяртання земляў, захопленых Польшчай у Вялікага Княства Літоўскага, выступае ў 1, 4, 5 артыкулах трэцяга раздзелу Статута з такой жа выразнасцю і дакладнасцю, як і ў папярэднім Статуце 1566 г., які быў прыняты да заключэння Люблінскай уніі. Адлюстроўваючы імкненне заканадаўцы да незалежнасці, у Статут 1588 г. былі ўключаны нормы, якія забаранялі вялікаму князю надзяляць землямі і пасадамі замежнікаў.

Увесь Статут пранізвала ідэя прававой дзяржавы, адной з падстаў чаго стала замацаванне ім прынцыпу падзела ўладаў – заканадаўчая ўлада належала сойму, выканаўчая – вялікаму князю і радзе, судовая – судам. Статут замацаваў вынікі прагрэсіўнай судовай рэформы XVI ст.: аддзяленне судовай улады ад выканаўчай, выбарнасць шляхецкіх судаў, стварэнне інстытута адвакатуры і інш. У Статуце 1588 г. больш дакладна былі выкладзены палажэнні аб абмежаванні ўлады манарха, аднолькавасці закона на ўсёй тэрыторыі дзяржавы і адносна ўсіх свабодных людзей, прыярытэце пісанага права і шмат іншае. Менавіта ў замацаванні гэтых палажэнняў і прынцыпаў знайшла адлюстраванне тэндэнцыя фарміравання новай правасвядомасці. У Статуце мы знаходзім шмат нормаў, якія сведчаць аб тым, што заканадаўца імкнецца прытрымлівацца прынцыпу справядлівасці ва ўсіх грамадскіх адносінах. Закон імкнецца абараняць не толькі саслоўныя правы асобы,

¹ Статут 1588 года. С. 48.

але і асабістыя правы і інтарэсы кожнага свабоднага чалавека. Невыпадкова ў яго артыкулах вельмі часта ўтрымліваецца зварот – «як да багатых, так і да бедных».

Закон замацаваў такія важныя канстытуцыйныя прынцыпы, як суверэнітэт дзяржавы і народа, роўнасць усіх свабодных людзей перад законам, права чалавека на ўласнасць, на ахову яго жыцця, гонару, маёмасці, на судовую абарону і іншае. Для шляхты абвяшчалася права свабоднага выезду за межы дзяржавы, права прадстаўніцтва ў органах дзяржаўнай улады і кіравання.

Складальнікі Статута вырашылі шэраг прававых праблем у духу эпохі Адраджэння. Артыкулы Статута абавязвалі службовых асоб, у тым ліку і самога вялікага князя, дзейнічаць у адпаведнасці з законам, абараняць інтарэсы дзяржавы і народа. Менавіта ў XVI ст. не толькі звяртаецца ўзмоцненая ўвага на адзінства і незалежнасць, але і пачынае акрэслівацца ўяўленне аб адзіным грамадзянстве, бо пад тэрмінам «Літва» разумелася ўся дзяржава, палітыка-эканамічным цэнтрам якой была Беларусь, а пад назвай «ліцвін» – яе грамадзянін. Разуменне адзінага грамадзянства пачынае дамінаваць над рэлігійнымі плынямі ў дзяржаве. Статут дэклараваў, што правы даюцца асобам «...так латынскага закону, яко і греческаго». Адзін з самых прагрэсіўных артыкулаў Статута замацаваў прынцып верацярпімасці, што ва ўмовах суіснавання ў дзяржаве самых розных рэлігійных вераванняў было неабходным. Вялікі князь прама абавязваўся «покой посполитый межы розорванными и розными людми в вере и набоженстве заховывать» (р. III, арт. 3).

Шматлікія нормы Статута сведчаць аб яго гуманістычнай накіраванасці. Ён грунтаваўся на рэнесансным гуманізме, цесна звязаным з сярэднявекавымі гуманістычнымі прынцыпамі: усведамленнем свабоды як сутнаснай якасці чалавека і яго самога як найвышэйшай каштоўнасці зямнога быцця ў адзінстве з касмічным, разуменне духоўных запатрабаванняў чалавека. Статут адмоўна ставіцца да паняцця «няволя» і таму забараняе аддаваць у вечную няволю свабодных людзей, замяняе назву «чэлядзь нявольная» на «чэлядзь дваровую» і інш.

Гуманізм Статута асабліва праяўляецца ў тых артыкулах, якія рэгламентуюць становішча жанчыны. Закон дэкларуе права жанчын свабодна, па сваёй волі выходзіць замуж, валодаць маёмасцю, забараняе цяжарную жанчыну прысуджаць да смяротнага пакарання, абараняе жыццё жанчыны двойной галоўшчынай і нават умешваецца ў прывілею царквы на развод мужа і жонкі (р. V).

Таксама гуманізм Статута прасочваецца ў тых артыкулах, якія прадугледжваюць вызваленне ад пакарання непаўналетніх злачынцаў, псіхічна хворых людзей і тых, хто знаходзіўся ў становішчы неабходнай абароны. Узрост крымінальнай адказнасці павялічваецца з 14 да 16 гадоў. Шляхціц за забойства простага чалавека мог быць пакараны

смерцю, тым самым Статут паклаў пачатак рэалізацыі пастулата аб роўным пакаранні за забойства чалавека.

Статут 1588 г. замацаваў права ўсіх людзей судзіцца статутнымі нормамі, рэгламентаваў адказнасць за правапарушэнні толькі ў судовым парадку, у адпаведнасці з законам (р. I, арт. 2). Пры вызначэнні меры пакарання суддзі абавязваліся ўлічваць усе абставіны справы, судзіць справядліва, адпаведна статутавым нормам, а ў выпадку няўпэўненасці – схіляцца да вызвалення падсуднага ад пакарання. Прынцып прэзюмпцыі невінаватасці, які знайшоў заканадаўчае замацаванне ў Статуце, тычыўся ўсіх свабодных людзей.

Значным прававым дасягненнем было тое, што Статуты сталі аднымі з першых еўрапейскіх законаў, якія ўтрымлівалі нормы, накіраваныя на ахову прыроды, падтрыманне і павелічэнне яе рэсурсаў. Статут 1588 г. замацаваў парадак карыстання зямельнымі ўгоддзямі, пушчамі, рэкамі, азёрамі, рэгламентаваў пытанні палявання, рыбнай лоўлі, бортніцтва і інш.

Увогуле Статут 1588 г. пераўзыходзіў папярэднія законы шырынёй прававой рэгламентацыі грамадскіх адносін. У ім знайшлі адлюстраванне нормы ўсіх галін права: ад канстытуцыйнага да працэсуальнага, аднак самымі важнымі былі нормы канстытуцыйнага права, якія ўтрымліваліся не толькі ў першых трох раздзелах Статута, але і ў іншых раздзелах гэтага закона. Па сваёй сутнасці Статут з'яўляўся своеасаблівай Канстытуцыяй феадальнай дзяржавы.

Грамадзянскае права. Першыя помнікі айчыннага права сведчаць аб заканадаўчай рэгламентацыі і характэрных асаблівасцях рэгулявання маёмасных праваадносін у старажытных беларускіх княствах. Са старадаўнімі звычаямі і пісанымі законамі былых асобных дзяржаў вымушаны былі лічыцца вялікія князі Вялікага Княства Літоўскага.

Актывізацыя сацыяльна-эканамічных адносін у XV ст. і асабліва ў XVI ст. больш дакладна акрэсліла сферу маёмасных праваадносін, садзейнічала выпрацоўцы больш дакладнай юрыдычнай тэрміналогіі. Права пачынае набываць агульнасаслоўны характар. Паступова замест асобы, якая належала да пэўнай групы насельніцтва, у прававых адносінах пачынае выступаць абстрактная асоба: пакупнік, уласнік, залогатрымальнік і г. д. Заканамерны працэс пераходу ад звычайнага права і прававых традыцый да пісанага, адзінага для ўсёй дзяржавы агульназемскага права (прывілейны перыяд), а таксама пераходу да якасна новай сістэмы выкладання прававога матэрыялу (статутны перыяд) дакладна акрэсліў сферу маёмасных праваадносін, садзейнічаў выпрацоўцы агульнатэарэтычных палажэнняў грамадзянскага права.

У Статутах мы ўжо знаходзім цэлыя раздзелы, якія амаль поўнасцю прысвечаны грамадзянскаму праву і яго асобным інстытутам. Так, чацвёрты раздзел Статута 1529 г. утрымлівае нормы спадчыннага

і сямейнага права, пяты – апякунскага, дзевяты – залогавага. У Статутах 1566, 1588 гг. з’яўляюцца новыя раздзелы, прысвечаныя спадчыннаму праву («О тестаментех»), абавязцельнаму («О записех и продажах») і інш. Некаторыя праваадносінны знайшлі адлюстраванне ў форме замацавання нормаў-прынцыпаў, што дазваляла вылучаць асноватворныя нормы і інстытуты ў пэўных раздзелах Статутаў і закладваць падставы далейшага развіцця галіновай структуры права. Увогуле ж асновай сістэмы феадальнага грамадзянскага права быў падзел яго на публічнае і прыватнае, прычым парушэнне прыватнага права мела наступствам абавязцельныя адносінны, узнікненне, дзеянне і спыненне якіх рэгулявалася нормамі абавязцельнага права. Менавіта пры выясненні суадносін і межаў дзеяння публічнага і прыватнага права можна ўмоўна падзяліць яго па галіновай прыкмеце.

У XVI ст. феадальнае права ўздымаецца на новую якасную ступень, чаму садзейнічала актывізацыя таварна-грашовых адносін, павелічэнне гандлёвага капіталу, складванне адзінага дзяржаўнага рынку і г. д. У першую чаргу гэта тычылася такіх інстытутаў грамадзянскага права, як права ўласнасці, залогавае, абавязцельнае, спадчыннае права¹. У законе пачынаюць выразна выяўляцца асноўныя элементы грамадзянскіх праваадносін: аб’екты, суб’екты, іх правамоцтвы і абавязкі. Феадальная дзяржава не кожнага чалавека прызнавала суб’ектам права. Поўная праваздольнасць асобы мела на ўвазе не толькі наяўнасць падданства дзяржавы, але і стан свабоды, у тым ліку і самастойнае становішча ў сям’і, таму поўнай праваздольнасцю валодалі асобы, якія належалі да саслоўя шляхты (аднак пры ўмове наяўнасці добрага імя – т. зв. шляхецкага гонару). Некаторыя катэгорыі асоб былі зусім пазбаўлены праваў (перш за ўсё чэлядзь нявольная), або паступова пазбаўляліся іх (людзі «простага стану»), ці былі абмежаваныя ў правах (жанчыны, незаконнанароджаныя і інш.). Больш самастойнымі суб’ектамі права былі сама дзяржава і царква (каталіцкая, праваслаўная і інш.). Складаныя ўзаемаадносінны апошніх прававых суб’ектаў перыядамі прыводзілі да абмежавання дзеяздольнасці той ці іншай царквы, асабліва ў адносіннах да нерухомасці.

Дзеяздольная асоба (заканадаўца ўсведамляў гэта паняцце і ўстанавіў яго залежнасць перш за ўсё ад пэўнага ўзросту асобы, а таксама іншых абставін) мела права звярнуцца ў судовыя органы ў выпадку парушэння свайго прыватнага права. Статуты, імкнучыся да аднолькавасці грамадзянска-прававых адносін у дзяржаве, пачынаюць рэгламентаваць узрост паўналецця асоб: мужчын у асноўным з 18 гадоў, жанчын з 15 гадоў (Статут 1588 г. – з 13 гадоў). Аднак дасягненне гэтага

¹ Гл. падрабязней: *Доўнар Т. І.* Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Мінск, 2000.

ўзросту яшчэ не азначала поўнай дзеяздольнасці асобы, бо жанчыны, напрыклад, увогуле былі абмежаваныя ў правах, асабліва замужнія. Яны не маглі самастойна выступаць у судзе, а толькі ў суправаджэнні мужа. Дарослыя дзяўчаты да замужжа знаходзіліся пад апекай бацькоў або іншых асоб. Фактычна кожная жанчына павінна была мець апекуна, які выступаў ад яе імя ў судовым працэсе (або суправаджаў яе), або наймаць заступцу (асобу, якая замяшчала ісца ці адказчыка ў судовым працэсе). У пазнейшыя часы правы жанчын некалькі павялічваюцца, асабліва гэта тычыцца ўдоў, якія надзяляюцца некаторымі правамоцтвамі адносна маёмасці, якую меў у мінулым яе муж.

Некаторыя катэгорыі асоб зусім пазбаўляліся правоў або абмяжоўваліся ў іх. У прыватнасці, закон замацоўваў значныя абмежаванні правоў бенкартаў – незаконнанароджаных, пазашлюбных дзяцей. Поўнасцю пазбаўляліся ўсіх правоў у дзяржаве вываланцы (баніты) – асобы, якія належалі да саслоўя шляхты і былі асуджаны да выгнання за межы дзяржавы. Баніты аб'яўляліся па-за законам, іх жонкі лічыліся ўдовамі, а дзеці – сіротамі.

З мэтай ліквідацыі няўстойлівасці і няпэўнасці ў грамадзянскіх праваадносінах закон абмяжоўваў тэрмін, на працягу якога асоба магла патрабаваць абароны парушанага права. Прадугледжваліся як агульны тэрмін іскавай даўнасці (па Статуту 1529 г. – 10 гадоў), так і скарачаныя тэрміны. У некаторых выпадках закон дапускаў прыпыненне цячэння даўнаснага тэрміну, а таксама прадугледжваў перапынак даўнасці, які не затрымліваў далейшага яе цячэння, а знішчаў значэнне папярэдняга.

Важным для развіцця феадальнай дзяржавы было ўдакладненне ўзаемаадносін паміж суб'ектамі права адносна аб'ектаў рэчавага права, перш за ўсё адносна маёмасці нерухомай (спадчыннай, купленай, выслужанай). Заканадаўца XVI ст. ужо дастаткова вызначае і адрознівае такія правы на рэчы, як уласнасць, валоданне («держание»), залог, сервітуты. Характэрныя рысы і тэндэнцыі развіцця рэчавага права найбольш выразна прасочваюцца на прыкладзе фарміравання інстытута права ўласнасці. Першапачаткова спосабам набыцця ўласнасці быў захоп, чаму спрыяла няпэўнасць граніц дзяржаўнай тэрыторыі і прыватных валоданняў. Спосабамі набыцця рэчавых правоў у XV–XVI стст. былі таксама выслуга, даўнасць, спадчына, знаходка, прырашчэнне і некаторыя іншыя. Падставай набыцця рэчавых правоў быў і дагавор, які ў адносінах да зямлі ўзнік раней інстытута падаравання («пожалованья»). Актавыя кнігі XVI ст. сведчаць не толькі аб першапачатковых спосабах набыцця права ўласнасці (захоп, знаходка, аддзяленне пладоў, прырашчэнне, даўнасць), але і аб вытворчых і перадачы, напрыклад, запісу ў кнігах судовых устаноў.

Заканадаўца асаблівае значэнне надаваў спосабам спынення права ўласнасці, якія здзяйсняліся прымусовым шляхам на падставе пастановы адпаведнага органа: пры накіраванні спагнання на маёмасць адказчыка, пры раздзеле агульнай маёмасці, пры экспрапрыяцыі (прымусовым, кампенсаваным адчужэнні маёмасці, устанаўленні сервітуту), пры канфіскацыі (поўнай пры здзяйсненні дзяржаўных і цяжкіх злачынстваў ці асобных прадметаў у шматлікіх выпадках злачынстваў і праступкаў).

У адпаведнасці з характарам суб'ектаў права і спосабамі набывання рэчавых правоў землеўладанні на тэрыторыі Беларусі ў перыяд складвання Вялікага Княства Літоўскага падзяляліся ў асноўным на вялікакняжацкія, прыватнаўласніцкія і царкоўныя. Такі падзел захоўваўся досыць доўгі час, пакуль у асобе вярхоўнага суб'екта ўласнасці не зліліся дзяржава і князь як персона, і тады ўжо на замену старому падзелу прыходзіць новы: дзяржаўныя землі аддзяляюцца ад вялікакняжацкіх, удакладняюцца правамоцтвы царквы і прыватных уласнікаў. Працэс гэты вельмі доўгі, і адбываўся ён паступова, паралельна з працэсам цэнтралізацыі дзяржавы і фарміраваннем саслоўнага падзелу грамадства. Калізія публічна-прававога (вялікакняжацкія землі) і прыватна-прававога (прыватнаўласніцкія землі) наглядаецца на працягу XIV–XVI стст. Вялікакняжацкі зямельны фонд, які быў значным і папаўняўся за кошт паступлення вымарачных зямель, канфіскацыі маёмасці і інш., доўгі час складаў уласнасць вялікага князя, аднак з развіццём дзяржавы адбываецца падзел зямель на дзяржаўныя і дваровыя землі гаспадара. Працэс гэты ішоў на працягу XVI ст. пасля шэрагу мерапрыемстваў (удакладненнем спісу зямель, месца іх знаходжання, межаў, характарыстыкі якасці пэўных участкаў зямлі і г. д.), хоць папярэдне юрыдычны статус зямель быў ужо акрэслены ў прывілеі Аляксандра 1492 г., дзе гаварылася, што распараджацца дзяржаўнымі землямі вялікі князь мог толькі са згоды такога вышэйшага органа дзяржаўнай улады, як паны-рада.

Паралельна з тэндэнцыяй афармлення статуса дзяржаўных, вялікакняжацкіх, царкоўных зямель праходзіць працэс падаравання («пожалования») землеўладанняў новым прававым суб'ектам – прадстаўнікам саслоўя шляхты, якое актыўна заяўляе аб сваіх правах і патрабуе іх заканадаўчага афармлення. Вялікакняжацкае падараванне зямель мела дастаткова рэгламентаваную працэдурную форму і ўяўляла сабой складаны комплекс юрыдычных дзеянняў. Падставай для яго звычайна служыла просьба канкрэтнай асобы да вялікага князя, выказаная часцей за ўсё ў пісьмовай форме. Далей гаспадар даваў распараджэнне адпаведным шляхам перадаць пэўны надзел зямлі. Абавязковым этапам падаравання зямлі была выдача спецыяльнай падаравальнай («пожалованной») граматы, таму што славеснае падараванне не мела

юрыдычнай моцы. Завяршалася працэдура падарвання «увязаннем», г. зн. увядзеннем у валоданне зямлэй.

Прадметам падаравання была не толькі зямля (як заселеная людзьмі, так і незаселеная, як апрацаваная, так і неапрацаваная і інш.), але часам некаторыя правы дзяржаўнага характару. З канкрэтных прычын і ўмоў падаравання вынікала і адпаведная назва зямлі: «жалованье», «держанье» (карыстанне маёмасцю і атрыманне з яе пэўных прыбыткаў), радзей «поместье». Падараванні насілі ў асноўным прыватны характар, з іх не вынікалі правы ўласнасці на зямлю, а толькі вызначаныя канкрэтным нарматыўным актам (граматай на падараванне) строга акрэсленыя межы карыстання ёю на працягу вызначанага тэрміну (часцей пажыццёва, а часам з правам перадачы дзецям). Аднак паступова правы прыватнай асобы адносна гэтай маёмасці павялічваюцца, перш за ўсё гэта тычылася працягласці карыстання зямлэй: тэрміновае карыстанне пераўтвараецца ў бестэрміновае, а апошняе становіцца пажыццёвым і спадчынным. На працягу XV–XVI стст. наглядаецца тэндэнцыя ўраўнення статусу ўсіх відаў землеўладанняў, чаму садзейнічала і зямельная рэформа XVI ст., якая суправаджалася праверкай законнасці валодання зямлэй, перапісам землеўладанняў. Упершыню Статут 1529 г. рэгламентаваў, што кожны ўладальнік зямлі «волную моц маець имения своего третью часть отдать, продати и даровати и в пожитки добровольные привести» (р. I, арт. 15), а затым Статут 1566 г. дазволіў усім землеўладальнікам распаўраджацца маёмасцю без абмежаванняў. Вынікам гэтага з'явілася ўмацаванне рэчавых правоў шляхецкага саслоўя адносна нерухомай маёмасці і адначасова абмежаванне ў правах людзей «простага стану» ўсіх катэгорый.

Адносна сервітутнага права як права карыстання чужой маёмасцю ў вызначаных межах, вытокі яго мы знаходзім у старажытным звычайным праве. Без сервітутаў дробная зямельная ўласнасць была б пастаўлена ў бязвыхаднае становішча. Першыя вядомыя сервітуты тычыліся права сельскіх і гарадскіх жыхароў карыстацца ляснымі ўгоддзямі. У адрозненне ад рымскага права, якому характэрны шматлікія формы сервітутных адносін, у праве феадальнай Беларусі пералік іх адносна невялікі і разглядаюцца яны не як неабходныя інстытуты, а як часовы, пераходны стан¹. На працягу стагоддзяў у межах барацьбы за свае правы сяляне змагаліся і за захаванне сервітутаў.

Патрэбна звярнуць увагу на тое, што з утварэннем Вялікага Княства Літоўскага паступова на працягу стагоддзяў павялічваюцца мерапрыемствы дзяржаўных органаў у сферы рэгулявання прыродакарыстання,

¹ Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. С. 88–89.

складовай часткай якіх становіцца ахова асобных прыродных аб'ектаў, што і знайшло асаблівае адлюстраванне у Статутах 1529, 1566, 1588 гг.

Развіццё залогу як асаблівай разнавіднасці рэчавага права звязана з актывізацыяй у XVI ст. таварна-грашовых адносін. Аб'ектам залоговага права магла быць толькі рэч у матэрыяльным сэнсе слова. Паводле заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага, сукупнасць залогу складаў пераход права валодання і карыстання маёмасцю залогодавальніка на залогатрымальніка без пераходу права ўласнасці. Ад дагавору куплі-продажу маёмасці залог адрозніваўся працэдурным бокам: права ўласнасці на маёмасць пераходзіла не ў момант заключэння дагавору, а ў момант невыканання або пратэрміноўкі яго. Залоговае землеўладанне было шырока распаўсюджана ў Вялікім Княстве Літоўскім і як асобая форма землетрымання прымянялася ўсімі суб'ектамі права, у тым ліку і дзяржавай. Пры «заставе» нерухомасці на залогатрымальніка звычайна пераходзілі ўсе правы залогодавальніка адносна зямлі і перададзеных з ёю залежных людзей, прычым гэтыя правы ён мог пераўступіць іншым асобам.

Закон рэгламентаваў і такі від залогу нерухомасці з мэтай забеспячэння атрыманай пазыкі, пры якім маёмасць заставалася ў валоданні залогодавальніка, як іпатэка. Іпатэка ўяўляла сабой асобны парадак умацавання рэчавых правоў на нерухомасць праз запіс у судовых кнігах. Першыństwo па забеспячэнні доўгу належала таму, хто першы зрабіў запіс у гэтых кнігах. Менавіта таму набывае развіццё інстытут судовых кніг, заканадаўча замацоўваецца працэдура доступу да іх. Функцыянаванне іпатэчнай сістэмы залогу, адной з самых перадавых у Еўропе, сведчыла аб зараджэнні ў дзяржаве буржуазных праваадносін.

Залоговае права атрымала найбольшую рэгламентацыю ў Статутах, артыкуламі якіх замацоўваліся правы і абавязкі суб'ектаў праваадносін, працэдура іх афармлення, парадак і тэрміны выкупу маёмасці і інш. У сувязі з тым, што землеўладальнік закладзенай маёмасці не траціў на яе права ўласнасці, земская даўнасць не пашыралася на залог зямлі. Адпаведна гэтаму залогодавальнік меў права ў любы час «отложивши перед врьдом пенези» патрабаваць звароту нерухомасці. Статут 1588 г., у якім залогавыя праваадносіны набылі найбольшае развіццё, рэгламентаваў, што любы від залогу не мае тэрміну іскавай даўнасці (р. VII, арт. 12). Справы аб залогах, якія адбыліся пасля прыняцця Статута 1529 г. і не былі заяўленыя ў судзе да выдання Статута 1588 г., не прымаліся да судовага разгляду, а адносна заяўленых ісцёц павінен быў прывесці належныя пісьмовыя доказы.

Разам з умацаваннем рэчавых правоў развіваюцца абавязацельныя праваадносіны, аб'ектам якіх з'яўлялася дзеянне, якое ў той жа час складала і змест абавязацельства. Гэтае дзеянне магло выяўляцца ў перадачы адной асобай іншай пэўнай рэчы ва ўласнасць (купля-продаж,

падараванне), або ў дазvole карыстацца рэччу (маёмасны найм), або ў ажыццяўленні адной асобай асабістых паслуг на карысць іншай асобы (асабісты найм) і інш. У адрозненне ад рымскага права, закон феадальнай Беларусі ўхіляўся ад пераліку крыніц абавязацельстваў. З аналізу заканадаўства вынікаюць дзве асноўныя крыніцы: юрыдычныя здзелкі і правапарушэнні, хоць на практыцы мелі месца і іншыя падставы ўзнікнення абавязацельных праваадносін (напрыклад, беспадстаўнае абагачэнне). Асабліва ўвага ў законе надавалася рэгуляванню працэдуры заключэння і выканання абавязацельстваў, парадку здзяйснення спагнанняў за іх невыкананне, сродкам умацавання і забеспячэння абавязацельственных адносін: дадатку, няўстойцы, заруцы, паручыцельству.

Рэгламентаваныя законам дагаворныя адносіны характарызаваліся некаторай няпэўнасцю і неакрэсленасцю межаў іх сумежных відаў, асабліва гэта тычылася прадмета абавязацельстваў і ўмоў іх выканання. Напрыклад, дагавор куплі-продажу часам па працэдурі выканання збліжаўся з дагаворам мены і г. д. Закон не гаворыць пра класіфікацыю дагавораў, але рэгламентуе даволі шматлікі пералік: мена, купля-продаж, дарэнне, паклажа, пазыка, найм, падрад і інш. Пры гэтым галоўная ўвага заканадаўцы засяроджана на фармальным боку праваадносін. Нават здзелкі з рухомай маёмасцю (на суму звыш 10 коп грошай) павінны былі заключацца ў пісьмовай форме, часам у спецыяльна адведзеных месцах, у прысутнасці сведак. Здзелкі з нерухомасцю патрабавалі натарыяльнага сведчання (у спецыяльных судовых кнігах рабіўся адпаведны запіс). Статуты сведчаць аб нарастанні тэндэнцыі фармалізаванасці дагаворных адносін.

Спадчыннае права. Адпаведныя тэндэнцыі назіраюцца і ў спадчынных праваадносінах, на якія значны ўплыў зрабіла рымскае права. Статуты ведаюць спадчыннікаў па закону і па завяшчання, гавораць аб чарговасці сваякоў, аб асаблівым парадаку наследавання мацярынскай маёмасці, рэгламентуюць выпадкі пазбаўлення права на спадчыну і шмат іншага¹. Шмат увагі закон надаваў парадку афармлення завяшчанняў і з большай павагай ставіўся да натарыяльных завяшчанняў, хаця прызнаваў і дамашнюю форму, якая патрабавала прысутнасці сведак. Завяшчанне, якое не адпавядала ўнутраным і знешнім умовам, магло быць аспрэчана ў судовым парадку. Закон клапаціўся і аб умовах прызнання маёмасці вымарачнай.

Ва ўмовах феадалізму спадчыннікамі лічыліся асобы мужчынскага полу. Жанчыны ж уступалі ў спадчыну толькі пры адсутнасці мужчынскай лініі. Жанчыны мелі права на пасаг, хаця ў судовых дакументах

¹Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. С. 121–129.

часам прызначаная дочкам у якасці пасагу маёмасць указваецца як спадчынная доля. Статут 1529 г. вызначыў права дочак (колькі б іх не было) на 1/4 частку маёмасці ў якасці пасагу. Траціла права на валоданне нерухомай маёмасцю дзяўчына, якая пайшла замуж за інша-земца, аднак пасаг ёй выдаваўся ў грашовай суме адпаведна ацэнкі часткі той маёмасці, якая належала ёй па закону. У выпадку смерці аднаго з братоў-спадкаемцаў яго частка быцькоўскай маёмасці адыходзіла братам. Мацярынскую ж маёмасць і сястра атрымлівала ў спадчыну ў роўнай долі.

Закон клапаціўся аб захаванні маёмасці ў мужчынскіх руках, аднак рабіў выключэнне для ўдавы, дазваляючы афармляць завяшчальныя запісы на пажыццёвае карыстанне ўдавой спадчыннай маёмасцю. Калі яна выходзіла замуж, то валодала трэцяй часткай маёмасці памершага мужа да канца свайго жыцця. Астатнія дзве часткі маёмасці (а пасля смерці і ўся маёмасць) пераходзілі да «бліжніх мужа».

Асаблівацю маёмасна-спадчынных адносін была рэгламентацыя інстытута вена. Закон абавязваў мужа маёмасна забяспечыць жонку шляхам запісу на яе імя часткі сваёй маёмасці (як правіла, 1/3 часткі). Пасля смерці мужа гэта маёмасць заставалася «венуванай» удаве.

У Статуце 1588 г. пытанні спадчыннага права набылі больш поўную рэгламентацыю. Не толькі два раздзелы (сёмы «О записех и продажах» і восьмы «О тестаментях») былі прысвечаны амаль поўнацю спадчынаму праву, але і іншыя раздзелы ўтрымлівалі нормы, якія тычыліся сямейна-маёмасных і спадчынных праваадносін. Закон падрабязна гаварыў аб тых асобах, якія не мелі права завяшчаць маёмасць. Перш за ўсё гэта былі непаўналетнія, манахі, не выдзеленыя з сям'і сыны (акрамя ўласна нажытай імі маёмасці), псіхічна хворыя асобы, залежныя людзі, вываланцы і пазбаўленыя гонару. Закон устанаўліваў пэўныя межы завяшчання нерухомай маёмасці адносна яе папярэдняга статусу (р. VIII, арт. 1–2; р. III, арт. 17).

Бацькоўская маёмасць, як і ў папярэднім Статуце, падзялялася паміж сынамі, а дочкам давалася частка маёмасці ў якасці пасагу. Пры адсутнасці або смерці сыноў і іх нашчадкаў маёмасць пераходзіла да дочак. Мацярынская ж маёмасць роўна падзялялася паміж сынамі і дочкамі, а пры адсутнасці сыноў «оная вся отчизная и всяким обычаем набытое имения, за се на сестры и их потомства спадывають» (р. III, арт. 17). Закон гаварыў, што ў тым выпадку, калі некалькі жонак, «не записавши мужу внесения своего, померли», маёмасць падзялялася паміж усімі сынамі пароўну (р. V, арт. 15). Пры адсутнасці дзяцей маёмасць пераходзіла да бацькоў або да іншых спадчыннікаў.

Наследаванне па закону наступала пры адсутнасці завяшчання і ў адпаведнасці з вызначанай чарговасцю пэўнага кола сваякоў. У першую чаргу спадчыннікамі з'яўляліся дзеці, браты, сёстры, затым бацькі

памершай асобы, а потым ужо іншыя кроўныя сваякі. Аб спадчынніках іншай чаргі і ў бакавых лініях закон гаварыў даволі неакрэслена, называючы іх «потомство» і «щадки» (р. III, арт. 17).

Закон гаварыў аб шэрагу асоб, якія пазбаўляліся права на спадчыну: асобы, якія здзейснілі злачынствы супраць спадчынадаўцы; дзяўчаты, якія выйшлі замуж без згоды бацькоў або апекуноў; удава-шляхціянка, якая выйшла замуж за простага чалавека; незаконнанароджаныя дзеці (бенкарты); дзеці дзяржаўных злачынцаў і некаторыя іншыя асобы.

Упершыню ў Статуце 1588 г. рэгламентавалася наслідаванне сумесна нажытай мужам і жонкай у шлюбе маёмасці, калі яны да гэтага не мелі ніякай маёмасці. Такая маёмасць цалкам пераходзіла да перажыўшага мужа ці жонкі ў выпадку адсутнасці ў іх дзяцей. Пры наяўнасці дзяцей – 2/3 часткі маёмасці належала ім, а ўдаве належала 1/3 частка. Пры адсутнасці дзяцей пасля смерці перажыўшага мужа ці жонкі маёмасць атрымлівалі па спадчыне іх сваякі ў роўных долях.

З цягам часу закон з усё большай павагай пачаў ставіцца да натарыяльных завяшчанняў, замацоўваў новыя нормы, накіраваныя на прадухіленне падману волі завяшчальніка. Напрыклад, папярэджвае аб недапушчальнасці паправак, прыпісак, падчыстак і іншага ў завяшчальных запісах. Завяшчанне, якое не адпавядала ўнутраным і знешнім умовам, магло быць аспрэчана ў судовым парадку. Ніякія абяцанні завяшчальніка аб нязменнасці складзенага «тэстаменту» не мелі моцы і юрыдычнага значэння. Ён мог у любы час скласці новае завяшчанне, якое таксама павінна было належным чынам афармляцца. У выпадку, калі было напісана некалькі «тэстаментуў», то сапраўдным прызнаваўся апошні. Пры адсутнасці спадчыннікаў па закону і па завяшчанню маёмасць прызнавалася вымарачнай.

Некаторыя нормы спадчыннага права былі запазычаны з рымскага і нямецкага права, аднак асноўныя нормы і інстытуты выпрацоўваліся стагоддзямі, яны былі характэрны для звычайнага права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў і потым развіваліся і ўдасканальваліся з улікам судова-адміністрацыйнай практыкі дзяржавы.

Крымінальнае права. Падставай для выпрацоўкі агульназемскага (агульнадзяржаўнага) крымінальнага права і афармлення яго ў асобную галіну права было звычайнае права Беларусі. Першы кадыфікаваны крымінальны закон – Судзебнік 1468 г., які грунтаваўся на звычайных нормах, устанавіў адзіныя для ўсёй дзяржавы віды пакаранняў за шэраг злачынстваў, зрабіў спробу абмежаваць узрост крымінальнай адказнасці, развіў ідэю індывідуалізацыі адказнасці, а таксама выявіў новы погляд на злачынства і мэты пакарання. Усе гэтыя палажэнні пазней былі развіты ў Статутах¹.

¹ Гл. падрабязней: Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях.

Крымінальнаму праву Вялікага Княства Літоўскага надавалі пэўную ўвагу многія навукоўцы, аднак непасрэдна развіццю вучэння аб злачынстве і пакаранні былі прысвечаны працы Г. В. Дземчанкі, І. А. Малиноўскага і Н. А. Максімейкі, у якіх яны з пазіцый тагачаснай прававой навукі разглядалі развіццё асноўных інстытутаў крымінальнага права¹. Працэс эвалюцыі крымінальнага права перш за ўсё знайшоў адлюстраванне ў поглядах заканадаўцы на сутнасць і змест злачыннага дзеяння. Заканадаўца карыстаецца звычайнай беларускай мовай і, акцэнтуючы ўвагу на спецыфіцы таго ці іншага злачынства, называе яго: «выступ», «учінок», «кривда», «злочынство», «шкода», «гвалт», «збыток» і інш.², аднак перш за ўсё сканцэнтраванае ўвагу на яго супрацьзаконнасці. Закон не ўтрымлівае дэфініцыі злачынства, але з аналізу крымінальных нормаў можна зрабіць вывад, што заканадаўца лічыць злачынствам супрацьзаконнае, віноўнае дзеянне, якое ўключае ў сябе элемент грамадскай небяспекі і робіць замах на феадальны грамадскі лад, правапарадак, уласнасць, асобу, яе правы і інтарэсы.

Закон адрознівае складовыя часткі злачынства і даволі выразна апісвае яго істотныя і тыповыя прыкметы. Аб'ектам злачынства прызнаюцца канкрэтныя даброты і інтарэсы асоб, а Статут 1588 г. прызнае аб'ектам таксама злачынны замах на адносіны па падтрыманню грамадскага парадку і грамадскай маральнасці. Ён гаворыць і аб двухаб'ектных злачынных дзеяннях. Так, пры замаху на жыццё асобы, якая мела ахоўную грамату вялікага князя, аб'ектам лічыцца не толькі жыццё чалавека, але і парушэнне княжацкай «уставаў» (р. 1, арт. 13). Шмат увагі надаваў закон прыкметам, якія характарызуюць злачынства ў яго знешнім праяўленні: самому дзеянню, якое можа мець форму актыўных дзеянняў чалавека, і форму ўстрымання ад пэўных дзеянняў, якія былі пажаданы заканадаўцу (злачынная бяздзеінасць), а таксама прычыннай сувязі паміж дзеяннем і наступствамі, месцу, спосабу, часу і абставінам здзяйснення злачынства.

Суб'ектам злачынства закон прызнаваў толькі чалавека (нават калі шкоду зрабіла жывёла), які дасягнуў пэўнага ўзросту (14 гадоў па Статуту 1566 г. і 16 гадоў па Статуту 1588 г.) і быў у стане наяўнасці свядомасці. Як правіла, псіхічна хворыя не падлягалі крымінальнай адказнасці, прычым закон адрозніваў «дурняў» і «шалёных, которые

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566, 1588 гг.) : в 2 ч. Киев, 1894. Ч. 1 ; Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894 ; Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894.

² Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. С. 133.

за допущением Божьим от розуму отошедши». Закон гаворыць і аб злачынствах, якія былі здзейснены «з опільства» і ставіцца да іх як да здзейсненых «по злomu умыслу» (Статут 1588, р. XI, арт. 15, 22).

Статут 1588 г. даволі выразна размяжоўвае віну наўмысную і неасцярожную і выкарыстоўвае тэрміны «умысьльне» і «неумысьльне» як агульнавядомыя. Адносна неасцярожнай віны заканадаўца непаслядоўны. Так, пры «неумысьльном а пригодном мужобойстве», якое адбылося пры збегу акалічнасцей («с пригоды, а не хути, не в зваде, але з неведомости»), ён выпускае з віду асноўную прыкмету адрознення выпадку (казуса) ад неасцярожнасці – адсутнасць магчымасці прадбачання небяспечных наступстваў, хаця паняцце «казус» вядома заканадаўцу пад назвай «пригода». Матыў злачынства амаль не ўплываў на ступень небяспекі і каральнасці, аднак у шэрагу артыкулаў заканадаўца звяртае ўвагу на яго, як на абцяжваючыя або змякчаючыя адказнасць акалічнасці.

Статуты добра ведаюць паняцце саўдзельніцтва ў злачынстве і адрозніваюць формы: простую (сувыкананне), складаную з падзелам роляў і злачынную суполку, аднак часам блытаюць розныя віды саўдзельніцтва, не размяжоўваюць інтэлектуальнае сувыкананне і ўкрывальніцтва і інш.¹ Закон гаворыць і аб такой форме дачынення да злачынства як падбукторванне. У выпадку, калі падбукторшчык ажыццяўляў свой намер фізічнымі сіламі іншай асобы, то за цяжкія злачынствы абодва караліся аднолькава (Статут 1588, р. XI, арт. 17, 60), калі ж заканадаўца не бачыў у злачынстве асаблівай грамадскай небяспекі, то адказвалі толькі выканаўцы. Падбукторшчык псіхічна хворага чалавека разглядаўся як выканаўца.

Статут 1588 г. рэгламентаваў і выпадкі неабходнага саўдзельніцтва (дуэль, дваяжэнства, выкраданне замужняй жанчыны з мэтай шлюбу, пралюбадзейства і інш.). У законе гаворыцца і аб загадзя не абяцаных дзеяннях, якія не мелі прычыннай сувязі з крымінальным вынікам і стваралі самастойны склад злачынстваў (укрывальніцтва, неданясенне аб злачынстве, карыстанне вынікамі злачынства, патуранне). Адносна неданясення аб злачынствах трэба адзначыць, што закон не толькі не прадпісвае даносіць аб злачынных дзеяннях, але наадварот, лічыць даносы грамадскім злом і спрабуе змагацца з імі шляхам устанавлення лжэданосчыку такога пакарання, якому мог быць падвергнуты абвінавачаны ім чалавек. Выключэнне робіцца толькі адносна дзяржаўных злачынстваў.

У адпаведнасці з дэклараванымі Статутам 1588 г. прынцыпамі справядлівасці, законнасці, прэзумпцыі невінаватасці рэгламентаваліся

¹ Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. С. 142–145.

падставы, якія выключалі злачынны характар дзеяння: неабходная абарона, крайняя неабходнасць, а ў некаторых выпадках – рэалізацыя прыватнага права і згода пацярпелага. Найбольшую тэарэтычную распрацоўку ў крымінальным законе атрымаў інстытут неабходнай абароны. Закон звяртае ўвагу на тое, што дзеяннямі асобы, якая абаранялася, кіруе не злая воля, а неабходнасць, адносна якой адбываецца агрэсія і вымушана абараняецца жыццё, здароўе, маёмасць (не толькі ўласная, але і іншых асоб). Заканадаўца не гаворыць, але добра ўсведамляе, што неабходная абарона мае месца ў пэўных межах і патрабуе наяўнасці рэальнай небяспекі. Стан неабходнай абароны не абмяжоўваецца момантам сканчэння замаху, а падоўжваецца да таго часу, пакуль не будзе звернута страчаная маёмасць або злоўлены злачынца. Правамернай лічыцца неабходная абарона ў выпадку, калі слуга абараняе свайго пана або госць абараняе гаспадара дома. Закон не гаворыць аб суразмернасці характару абароны і небяспечы замаху, аднак рэгламентуе некаторыя працэсуальныя асаблівасці расследавання такіх спраў у якасці неабходных умоў правамернасці неабходнай абароны.

Крайняя неабходнасць як акалічнасць, якая выключала злачынны характар дзеяння і яго каральнасць, прызнаецца Статутам 1588 г. у двух выпадках: пры здачы крэпасці непрыяцелю па прычыне голаду «гвалтовнаго» і пры забойстве чужога сабакі пры абароне ад яго нападу, аднак таксама заканадаўца гаворыць аб некаторых удакладняючых абставінах пры разглядзе такіх спраў (р. I, арт. 3; р. XIII, арт. 13).

У Статутах мы бачым выразную, хаця яшчэ і не зусім дасканалую, класіфікацыю злачынных дзеянняў, якая грунтавалася галоўным чынам на аб'екце злачыннага замаху. Так, самыя цяжкія дзяржаўныя злачынствы размешчаны ў Статуце 1588 г. у асноўным у першым раздзеле («О персоне нашей господарской»); злачынствы маёмасныя і супраць асобы сканцэнтраваны галоўным чынам у адзінаццатым раздзеле («О гвалтеях, о боех, о головшизнах шляхецких»); назва чатырнаццатага раздзела адпавядае яго зместу («О злодействе всякого стану»); злачынствы супраць правасуддзя змешчаны ў чацвёртым раздзеле («О судьях и о судах»); воінскія злачынствы – у другім раздзеле («О обороне земской») і г. д. Аднак разам з аднароднымі злачынствамі сустракаюцца і такія, што ўключаны ў пэўны раздзел на падставе зусім выпадковых прыкмет.

Даследчыкі крымінальнага права па-рознаму класіфікуюць злачынныя дзеянні. Так, Я. А. Юхо на падставе аб'екта злачынства ставіць на першы план дзяржаўныя злачынствы і злачынствы супраць парадку кіравання і правасуддзя¹. Акрамя таго, ён дапаўняльна падзяляе іх

¹ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Минск, 1978. С. 84–85.

на тры катэгорыі на падставе ўзбуджэння спраў у судзе. Увогуле ж адпаведна парадку размяшчэння прававога матэрыялу ў Статуце можна вылучыць наступныя віды злачынстваў: дзяржаўныя (сярод якіх можна вылучыць катэгорыі злачынстваў супраць парадку кіравання, правасуддзя і воінскія), супраць рэлігіі і царквы (спакушэнне ў іншую веру, вядзьмарства і падобныя); супраць асобы (забойства, раненне, збіццё, самавольнае пазбаўленне волі, згвалтаванне, абраза асобы); маёмасныя злачынствы (разбой, наезд, наезд, грабёж, крадзеж, прысваенне чужой маёмасці); злачынствы залежных людзей супраць сваіх уладальнікаў (крадзеж нявольнікаў, уцёкі, укрывальніцтва збеглых).

Заканадаўца выкарыстоўвае розныя тэрміны для абазначэння пакарання: «караньё», «віна», «скараньё», «покута», «казнь», якія адлюстроўваюць тыя ці іншыя характэрныя рысы гэтага інстытута¹. Так, тэрмін «віна» абазначаў у большасці маёмасныя пакаранні або турэмнае зняволенне, «покута» – цялесныя пакаранні і ганьбаванне. Пакаранне можа выступаць карай за злы ўчынак або мерай дзяржаўнага прымусу ці сродкам помсты і запалохвання.

Погляды на мэты пакарання гістарычна мяняліся. У звычайным беларускім праве пакаранне нясе ў сабе рысы прыватнага задавальнення пацярпеўшага за крыўду і шкоду, якія нанесены злачынствам, і фактычна з'яўляецца заменай помсты. У Статуце 1588 г. ужо бачна поўнае разуменне злачынства як грамадскага зла, а пакарання – як публічнай і застрашваючай кары за гэтае зло. Закон скіроўваецца на тое, каб запалохаць самога злачынцу і іншых асобаў, таму фізічныя і маральныя пакутлівыя меры пакарання здзяйсняюцца публічна, у месцах прысутнасці найбольшай колькасці людзей. У сувязі з гэтым М. А. Максімейка правільна адзначае, што ідэя застрашвання, асабліва праявіўшая сябе ў развіцці нямецкага права, не зусім была запазычанай, а ўзнікла і развівалася разам з развіццём дзяржавы і асэнсаваннем ёю паліцэйскіх абавязкаў праследавання і папярэджвання злачынства. Яна мела месца як пэўная стадыя ў развіцці крымінальнага права ва ўсіх народаў².

Заканадаўца дастаткова добра ўсведамляе, што адной з галоўных мэт пакарання з'яўляецца папярэджванне злачынства. Ужыванне розных відаў пакаранняў служыла, на думку заканадаўцы, таксама мэце перавыхавання, выпраўлення злачынцаў, аб чым павінна было сведчыць іх чыстасардэчнае раскаянне.

Менавіта мэты пакарання, якія на падставе выпрацаванай тэарэтыка-прававой думкі былі сфармуляваны заканадаўцам і замацаваны

¹ Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. С. 175.

² Максімейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894. С. 174.

ў Статутах, вызначылі характар усёй сістэмы пакаранняў і кожнага з яго відаў. У сістэме пакаранняў, як сукупнасці тагачасных каральных мераў, Г. В. Дземчанка на падставе статутнага заканадаўства і практыкі яго прымянення вылучае агульныя і галоўныя пакаранні, а таксама дапаўняльныя. Да ліку агульных і галоўных ён залічвае:

1) штрафы на карысць пацярпеўшага: галоўшчына, навязка, гвалт, віна, заклад (зарука), а таксама штрафы на карысць гаспадара або «врыда»: віна, заклад;

2) публічна-крымінальныя пакаранні:

а) асабістыя: смяротная кара, цялесныя пакаранні, пазбаўленне волі, пазбаўленне гонару і правоў;

б) маёмасныя: агульная і спецыяльныя канфіскацыя, адабранне маёнткаў;

3) помста, некаторыя формы якой захоўваюцца на працягу XVI ст.¹ Аднак трэба адзначыць, што помста пачынае абмяжоўвацца рамкамі судовага прыговору, у сувязі з чым мсціўца пачынае выступаць выканаўчым органам улады, якая рукамі гэтага мсціўцы дасягае асноўных мэтай пакарання.

Замацаваныя ў законе мэты пакарання вызначалі характар усёй сістэмы пакаранняў і іх відаў. Аналіз крымінальнага закону гаворыць аб пэўным падзеле відаў пакарання на асноўныя і дапаўняльныя, да першых з якіх належалі: штрафы на карысць пацярпеўшага і дзяржавы і іншыя маёмасныя пакаранні, турэмнае зняволенне, пазбаўленне гонару і правоў, цялесныя пакаранні, смяротная кара². Дапаўняльнымі былі: выгнанне за межы дзяржавы, пазбаўленне спадчынных правоў, пакаянне. Маёмасныя пакаранні прымяняліся вельмі часта ў якасці дапаўняльных.

Пры вызначэнні меры і віду пакарання перш за ўсё ўлічвалася са слоўнае становішча асобы. Так, галоўшчына (штраф на карысць сваякоў забітага чалавека) за шляхціца вызначалася Статутам 1588 г. у памеры 100 коп грошай, а за цяглага селяніна – 25 коп грошай і г. д. За нанясенне пабояў і ран штраф («навязка») быў значна меншым. Закон рэгламентаваў розныя штрафы на карысць дзяржавы і судовых устаноў («віна», «гвалт» і інш.). Сістэма штрафаў была разнастайная і даволі складаная. На працягу XVI ст. наглядаецца тэндэнцыя пашырэння таго віда маёмаснага пакарання, як канфіскацыя маёмасці, асабліва гэта тычыцца дзяржаўных і воінскіх злачынстваў.

Пашыраецца таксама сфера прымянення публічна-крымінальных пакаранняў. Колькасць выпадкаў рэгламентацыі ў Статутах смяротнай

¹ Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566, 1588 гг.). Ч. 1. С. 202–203.

² Тамсама.

кары, цалесных пакаранняў, турэмнага зняволення павялічваецца не толькі таму, што кожны новы закон быў паўней папярэдняга, але і таму, што гэтыя пакаранні (або іх кваліфікаваныя формы) адпавядалі поглядам заканадаўцы на сутнасць, падставы і задачы тагачаснай крымінальнай палітыкі. Менавіта з гэтым звязана павелічэнне, напрыклад, колькасці дзеянняў, за якія прадугледжвалася смяротная кара, і ўвядзенне яе кваліфікаваных форм. Аднак жыццёвая практыка не падтрымала гэтага, аб чым сведчаць шматлікія судовыя пастановы. Такая тэндэнцыя наглядаецца і адносна членашкодніцкіх пакаранняў, якія прымяняліся ў асноўным да людзей «простага стану».

Крымінальная палітыка дзяржавы ў адносінах да турэмнага зняволення праяўляецца ў законе вельмі выразна: акрамя таго, што колькасць адпаведных санкцый у Статуце 1588 г. павялічваецца ў паўтара раза адносна папярэдняга Статута і ў шаснаццаць разоў адносна Статута 1529 г., закон абавязвае кожны гродскі суд мець турмы, прычым рэгламентуе парадак іх пабудовы і рэжым утрымання зняволеных (Статут 1588 г., р. IV, арт. 31; р. XI, арт. 29).

У адносінах да шляхты пры здзяйсненні цяжкіх злачынстваў і пры адмове выконваць судовыя пастановы прымянялася такое асаблівае пакаранне як абвясчэнне па-за законам і выгнанне за межы дзяржавы. Пры гэтым на «вечное выволанье» без права памілавання асуджаліся менавіта тыя злачынцы, якія не выконвалі пастаноў судовых органаў. Жонка такога «выволанца» лічылася ўдавою, а дзеці сіротамі, што цягнула за сабой пэўныя юрыдычныя наступствы. Да шляхты прымяняліся таксама такія пакаранні, як пазбаўленне гонару (што было звязана з пазбаўленнем шляхецкіх вольнасцей) і вызваленне ад пасады. Апошняя ўжывалася ў якасці дапаўняльнага пакарання за дзяржаўныя і воінскія злачынствы, за злачынствы супраць правасуддзя і аўтаматычна цягнула за сабой страту шляхецкага гонару.

Патрэбна адзначыць, што на адказнасць у феадальны перыяд уплывалі многія фактычныя і юрыдычныя акалічнасці. Так, закон гаворыць аб часе здзяйснення злачынства (у час вайны, у перыяд судовых пасяджэнняў і інш.), аб месцы (перад гаспадаром, перад судом, у царкве, дома, «на торгу» і інш.) і г. д. З ліку працэсуальных умоў, якія ўплывалі на від і памер пакаранняў асаблівае значэнне мелі «лицо» – рэчавы доказ, след злачынства, сама ўкрадзеная рэч і гарачы ўчынак – затрыманне на месцы злачынства. Мера пакарання залежала ў гэтых выпадках і ад кошту ўкрадзенай рэчы, напрыклад, і ад таго, у каторы раз асоба зрабіла крадзеж. Рэцыдывістаў і тых, каго затрымалі на месцы з кражаю ў руках, прыгаворвалі да больш суровых пакаранняў, аж да пакарання смерцю. Статут 1588 г. дазваляў забіваць злодзея на гарачым учынку, аднак патрабаваў належных доказаў, што ён быў забіты «при лицах» (р. XIV, арт. 21).

Увогуле пры прызначэнні пакарання суддзі павінны былі ўлічваць «зупольны» ці «незупольны» быў доказ злачынства. Тэрмін «зупольны» азначаў пераканаўчыя, поўныя доказы, а «довод незупольны» – г. зн. няпоўны, не зусім пераканаўчы. Гэты тэрмін ужываўся тады, калі віна ў здзяйсненні злачынства не выключалася, але яе доказаў было недастаткова. Пры наяўнасці такіх «доводов незупольных» (напрыклад, адсутнасць пэўнай колькасці сведкаў) па справе аб забойстве, забойца не мог быць пакараны смерцю, але плаціў крымінальны штраф – галоўшчыну (р. XII, арт. 12).

Заканадаўца імкнуўся да ўсеахопнасці рэгламентацыі праваадносін у галіне злачынства і пакарання, таму ён падрабязна характарызаваў кожны склад злачынства, яго індывідуальныя рысы, спрабаваў прадугледзець усе магчымыя варыянты адносна ўчынення злачынства і таму часам некалькі складаў аднаго і таго ж злачыннага дзеяння адрозніваюцца толькі розным грамадска-сацыяльным становішчам злачынцы ці пацярпелага. Усё гэта вяло да шматслоўя, розных агавораў, выключэнняў і, у выніку, – да складанасці ўсведамлення сэнсу закону. Канструкцыі крымінальных нормаў, часам вельмі складаныя і грувасткія, уключалі ў сябе пераходныя палажэнні аб тым, што злачынства ёсць парушэнне прававой нормы, што пакаранне прымяняецца ў выпадку даказанасці злачыннага дзеяння ў судовым парадку і інш. Увогуле ж крымінальны закон, які ў меншай ступені, чым грамадзянскае права, адчуў уплыў замежных прававых крыніц, характарызуецца параўнальна высокай для свайго часу развітасцю, шырынёй рэгламентацыі праваадносін, імкненнем да прынцыпу – «няма злачынства, якое не ўказана ў законе», тэндэнцыяй уключэння ўсяго таго новага і прагрэсіўнага, што было вырацавана тагачаснай прававой навукай.

Працэсуальнае права. Перш за ўсё патрэбна адзначыць, што гісторыя працэсуальнага права менш даследавана навукоўцамі, асабліва айчыннымі. З найбольш важных навуковых даследаванняў можна назваць толькі працы дарэвалюцыйнага гісторыка права М. М. Навакоўскага¹ і сучаснага даследчыка Ю. П. Доўнар².

Працэдура судаводства ў старажытны перыяд доўгі час рэгламентавалася звычайным правам, прычым трэба адзначыць, што працэсуальнае права змянялася з цяжкасцю і ў параўнанні з матэрыяльным правам значна менш падверглася зменам, хоць паступова і адбываецца заканадаўчая рэгламентацыя судовага працэсу. Асаблівыя змены

¹ *Новоковский М. М.* Очерк судостройства и гражданского процесса по бывшим Статуту Литовскому и конституциям составленный. СПб., 1863.

² *Доўнар Ю. П.* Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім. Мінск, 2007.

адбыліся падчас судовай рэформы XVI ст. Больш за ўсё ўвагі надавалі працэсуальным адносінам Статуты. Афіцыйнай мовай судаводства была беларуская (Статут 1588 г., р. IV, арт. 1), аднак з цягам часу пачалі ўжывацца польская або лацінская мовы.

Як і ў старажытны перыяд, судовая справа ўзбуджалася, як правіла, па заяве зацікаўленага боку, прычым судаводства было амаль аднолькавым адносна грамадзянскіх і крымінальных спраў. Аднак закон пачынае прадпісваць, што незалежна ад заяў пацярпелых і іх блізкіх службовыя асобы мясцовай адміністрацыі павінны былі прымаць усе меры па пошуку і пакаранню правапарушальнікаў у выпадку здзяйснення цяжкіх злачынстваў (дзяржаўнай здрады, забойстваў, разбою, падпалаў і г. д.). Спачатку, як правіла, афармлялася позва (іск ці абвінавачванне), у якой канстатаваліся патрабаванні, факты іх абгрунтавання і доказы, указваўся час з'яўлення на суд бакоў. Іск падаваўся як на ўжо існуючае парушэнне правоў, так і на магчымае парушэнне ў будучым. У земскім судзе змест позвы заносіўся ў судовыя кнігі, а копіі завяраліся пячаткай і подпісам пісара. Позвы ўручаліся возным другою боку, прычым рабілася гэта не пазней як за чатыры тыдні да пачатку судовага пасяджэння. Аб дастаўцы позвы рабіўся адпаведны запіс у судовай справе. За няўку па позве ў суд без слухных прычын прадугледжваўся штраф, а адказчык мог і прайграць справу. Неабгрунтаванае прад'яўленне іску каралася грашовым штрафам¹.

У пэўных выпадках мела месца папярэдняе следства, якое звычайна праводзілася возным. Тут трэба адзначыць, што ў сувязі з судовай рэформай не толькі канчаткова заканадаўча быў аформлены інстытут возных, але і значэнне яго пастаянна павялічвалася. Перш за ўсё возны праводзіў дазнанне па крымінальных справах, у тым ліку агляд месца злачынства, выяўленне яго слядоў і розных матэрыяльных доказаў злачынства, апытанне бакоў і сведкаў. У абавязак вознага ўваходзілі вызначэнне памераў прычыненай незаконнымі дзеяннямі шкоды, засведчанне ўвядзення ў валоданне маёмасцю, пошук збеглых, а таксама іншыя дзеянні адносна грамадзянскіх спраў. Прычым закон патрабаваў, каб возны да выканання службовых абавязкаў прыступаў неадкладна пры ўзнікненні патрэбы, нягледзячы на час і месца знаходжання (дома, на дарозе, на бяседзе, на таргах і г. д.), і не адмаўляўся ад выканання сваіх абавязкаў ніякімі жыццёвымі абставінамі. Акрамя правядзення следчых дзеянняў, возны складаў спецыяльныя пісьмовыя рэляцыі, якія затым уносіліся ў судовыя актавыя кнігі на працягу аднаго – двух тыдняў. У яго абавязак уваходзіла таксама ўручэнне судовых павестак (позваў) усім удзельнікам судовага працэсу і інш.

¹ Гл. падрабязн.: Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім.

У выпадку неабходнасці ён асабіста дастаўляў у суд падсудных, адказчыкаў, сведкаў і іншых асоб. Возны быў і судовым выканаўцам – уводзіў у валоданне зямлёй і маёнткамі новых гаспадароў, спаганяў крымінальныя штрафы, выконваў іншыя дзеянні.

Бакі ў судовым працэсе карысталіся даволі шырокімі правамі, якія давалі ім магчымасць актыўна ўплываць на ход працэсу. Яны маглі самастойна весці справу або наймаць сабе адваката, заяўляць розныя хадаініцтвы (напрыклад, аб вызаве ў суд дапаўняльных сведкаў), прад'яўляць пісьмовыя і іншыя доказы, падаваць скаргі на рашэнні суда і інш. Аднак суб'екты працэса мелі неаднолькавыя правы і перш за ўсё гэта залежала ад класавай і саслоўнай прыналежнасці чалавека. Улічваюся таксама і яго службовы стан. Поўнай працэсуальнай праваздольнасцю карысталася шляхта (ва ўмовах феадалізму – перш за ўсё буйныя феадалы). Пры роўным становішчы бакоў у працэсе перавага аддавалася, як правіла, адказчыку. Не мелі права падаваць у суд іскі і весці свае справы асобы, аб'яўленыя па-за законам (баніты). Не маглі быць істцамі асобы, адлучаныя ад каталіцкай царквы. Меншымі правамі, чым шляхта, валодалі гараджане. Нявольнікі, а фактычна і феадальназалежныя сяляне былі пазбаўлены праваздольнасці ўвогуле. У судах замест іх выступалі ўладальнікі-феадалы, або часам адвакаты (Статут 1588 г., раздзел IV, арт. 102).

Функцыі абаронцаў і памагатых пры вядзенні справы выконвалі ў розны перыяд часу розныя асобы: дзякі, пісары, службоўцы і проста прыяцелі. Старажытная дзейнасць дзякоў (дваран пры вялікакняжацкай канцылярыі) як пісьменных людзей прывяла да таго, што гэтае слова стала сінонімам слоў «пісар», «сакратар», «справаводца». Менавіта ўсе яны ў першую чаргу становіліся адвакатамі. Вучоныя адзначаюць, што інстытут адвакатуры (пракуратараў) узнік у Вялікім Княстве Літоўскім значна раней судовай рэформы XVI ст., асабліва гэта тычылася гарадоў з магдэбургскім правам¹. Аднак упершыню закон гаворыць пра іх толькі ў першым Статуце, які забараняў замежнікам быць адвакатамі. Статут 1588 г. вызначаў ужо правы і абавязкі адвакатаў, у тым ліку іх асабістую адказнасць. Абаронца павінны быў добрасумленна выконваць свае абавязкі. За нядбайнае вядзенне справы ён караўся турэмным зняволеннем на чатыры тыдні і аплатай усіх страт, якія па яго віне панёс даручнік. Асабліва жорстка караліся адвакаты за няяўку ў працэс без слушных прычын. Так, Статут 1588 г. прадугледжваў пакаранне смяротнай карай абаронцы, які не з'явіўся ў суд, сказаўшыся хворым, а на наступным пасяджэнні адмовіўся прысягнуць пра сваю хваробу.

¹ *Новаковский М. М.* Очерк судостройства и гражданского процесса по бывшем Статути Литовскому и конституциям составленный. С. 38.

Немалаважным было і тое, што з асобамі, якія папрасілі суд прызначыць ім адваката, але не змаглі заплаціць (удовы, сіроты, бедныя людзі), абаронца абавязаны быў працаваць бясплатна. Той адвакат, які адмаўляўся ад іх абароны або замаруджаваў такія справы, пазбаўляўся пасады (Статут 1588 г., р. IV, арт. 57). Дзейнасць адвакатаў рэгламентавалася і соймавымі пастановамі. Напрыклад, пастанова 1505 г. абавязвала іх дзейнічаць высокародна, прытрымлівацца ўсіх фармальнасцяў. Судовыя кнігі сведчаць, што мела значэнне нават правільнае напісанне прозвішчаў у даверанасці для прызнання яе маючай «моц зуполную». Тагачасная адвакацкая дзейнасць мела свае недахопы, аб чым гаварылася нават на соймах. Так, у 1547 г. «станы» Віленскага сойму звярнулі ўвагу на тое, што вядзенне спраў з дапамогай адвакатаў зацягвае працэс і нятанна каштуе, таму прасілі вялікага князя забараніць вядзенне судовых спраў праз «пракуратараў», аднак гаспадар не задаволіў іх просьбу. Соймавая пастанова 1638 г. зноў абавязвала адвакатаў сумленна выконваць свае абавязкі, не дзейнічаць на карысць супраціўнага бока, не марудзіць справу, не адмаўляцца ад прынятай аднойчы даверанасці і інш. Паступова дзейнасць адвакатуры ўдасканальвалася і ўскладнялася. Заканадаўчае афармленне інстытута адвакатуры ў Статутах і пазнейшых законах сведчыла аб развіцці спаборнага працэсу і прагрэсіўных тэндэнцыях у судаводстве.

Галоўным прынцыпам працэсуальнага права быў абавязак істца па грамадзянскіх справах даказаць факты абгрунтавання іску, а па крымінальных – факт злачыннага дзеяння, шкоды і віны абвінавачанай асобы. У законе гаварылася, што без дастатковых і неабходных доказаў ніхто не павінны быць асуджаны. Пры няпоўных доказах у істца і адказчыка аддавалася перавага адказчыку. Пры гэтым феадальны закон замацоўваў прынцып няроўназначнасці доказаў. Ужо ў старажытных беларускіх дзяржавах больш важкімі прызнаваліся рэчавыя доказы, а пісьмовыя доказы лічыліся больш пераважнымі за паказанні сведак, якія ў сваю чаргу былі больш важкімі за прынясенне прысягі (роты). Неаднолькая каштоўнасць доказаў з'яўлялася адлюстраваннем пануючай у той час у феадальнай Еўропе фармальнай тэорыі доказаў. Згодна з ёй колькасць і якасць сведчанняў закон вызначаў для кожнай катэгорыі спраў. Напрыклад, па спрэчках аб уласнасці на зямлю патрабавалася ад кожнага боку прадставіць па 9 сведкаў (Статут 1588 г., р. IX, арт. 15).

У XVI ст. асноўнымі доказамі лічыліся: паказанні сведак, прызнанне бакоў і іх тлумачэнні, прысяга, пісьмовыя доказы, рэчавыя, рэляцыі возных, вывады і тлумачэнні экспертаў. Усе яны падзяляліся на «зупольныя» (дастатковыя, поўныя) і «незупольныя» (няпоўныя, недастатковыя). Пры гэтым тлумачэнні істца або адказчыка, падмацаваныя асабістай прысягай і прысягай сведак, займалі адно з цэнтральных

месцаў у сістэме судовых доказаў. Дастатковым і поўным доказам, а таксама падставай для прыняцця рашэння было прызнанне адказчыкам іску (або падсудным – абвінавачвання), зробленае ў судзе. У такім выпадку гэтыя асобы пазбаўляліся ў далейшым права на падачу скаргі. Паступова пісьмовыя і рэчавыя доказы, а таксама паказанні сведак усё больш пачынаюць лічыцца «найпэўнейшымі» і «найгрунтоўнейшымі»¹. Па грамадзянскіх справах доказамі лічыліся: пісьмовыя акты і пасведчанні сведак, якія прадстаўляліся бакамі, прысяга істца; зроблены судом асабісты агляд; а таксама так званыя акты допыту сведак (Статут 1588 г., р. IV, арт. 77).

Пытанне пісьмовых доказаў больш дакладна рэгламентуе Статут 1588 г. (р. IV, арт. 82, 77; р. VIII, арт. 7 і інш.). Перш за ўсё імі лічыліся запісы на нерухомасць, выпіскі з судовых кніг з подпісамі і пячаткамі адпаведных службовых асоб («довод врядовый»), пагадненні, дагаворы, распіскі, вопісы маёнткаў («доводы лістовые»), папярэднія судовыя рашэнні, завяшчання і інш. Пры гэтым дакументы павінны былі быць належным чынам аформленыя. Падробка пісьмовых доказаў часам каралася нават смерцю (р. I, арт. 16).

Рэчавыя доказы таксама разглядаліся як дастатковыя падставы для вынясення судом пастановы, асабліва па крымінальных справах, калі злачынца быў злоўлены з палічным.

Паказанні сведак падзяліліся на сведчанні асоб, якія ведалі аб падзеях, і паказанні людзей, якія асабіста бачылі падзеі. Пры гэтым чым больш асоба заслугоўвала даверу, тым большую доказную моц мела яе сведчанне. У больш ранні перыяд сведчанне суправаджалася пэўнымі рытуаламі, найбольш важкім з якіх было прадстаўленне шапак. Калі павадовы бок адмаўляўся прадстаўляць шапкі, ён прайграваў справу. За ілжывае сведчанне вызначалася пакаранне. Часам сведчылі і пад катаваннем.

Статуты спрабуюць увесці ў межы закона і ўсё тое, што тычылася выканання судовых рашэнняў. Так, Статут 1588 г. патрабуе, каб пры кожным гродскім судзе быў агароджаны судовы двор, турма і кат («містр»), які здзяйсняў катаванне, смяротныя прыгаворы, членашкодніцкія і іншыя фізічныя пакаранні (р. XI, арт. 5). Некаторыя гарады мелі памочніка ката (яго называлі бутлем або гіцлем) і нават некалькіх памочнікаў. Тая асоба, якая выконвала абавязкі ката ў немагдэбургскіх гарадах і паза гродскім судом называлася цэклярам. Часам некалькі гарадоў маглі наймаць аднаго агульнага ката. Буйныя гарады мелі некалькіх катаў. Так, у сярэдзіне XVII ст. Слуцк меў двух катаў. За выкананне смяротнага прыгавору кат атрымліваў 2,5 злотых, за катаванне пад час следства – 1 злоты (злоты у той час быў прыкладна роўны 30 літоўскім грошам)².

¹ Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім. С. 103.

² Тамсама. С. 105.

Нягледзячы на заканадаўчае абмежаванне, катаванне падчас следства мела месца амаль да сярэдзіны XVIII ст.

У XVI ст. дача паказанняў суправаджалася, як правіла, прысягай на Бібліі, прычым Статут 1588 г. падрабязна рэгламентаваў парадак яе прынясення (р. XI, арт. 21, 30). Прысягалі істцы, адказчыкі і сведкі.

Сведкамі маглі быць людзі рознага полу, узросту, свабодныя і залежныя. Закон патрабаваў толькі, каб яны былі «добрыя, непадазроныя, хрысціяне». Не маглі быць сведкамі тыя асобы, якія раней былі асуджаны за цяжкія злачынствы, прызнаныя судом ілгунамі, слугі і падданыя людзі за сваіх паноў або супраць іх, псіхічна хворыя людзі, выгнаннікі і некаторыя іншыя асобы. За супраціўным бокам захоўвалася права прыняцця ці адводу сведак. Пры гэтым прычыны адводу ўказваліся рэдка і даволі няпэўна: «то светьки надею ся пакупленыи», «отпустивъшы тых светьков, не хотячы имъ верыти»¹. У выпадку выяўлення аказання ўплыву на сведку бок прайграваў справу.

Доказам лічылася і прысяга, прычым па грамадзянскіх справах першым прысягаў бок, які меў больш пераканаўчыя доказы. Адмова прысягаць ці няяўка ў прызначаны для прысягі тэрмін (плюс тры дні) з'яўляліся дастатковымі доказам. Трэба, падкрэсліць, што прысяга шырока прымянялася як дапаможны доказ у тых выпадках, калі бракавала пэўных іншых доказаў. Калі бакі супярэчылі адзін другому, да прысягі дапускаўся той з іх, які прадставіў суду іншыя доказы (Статут 1588 г., р. IV, арт. 71, 72, 77). Больш таго, з цягам часу пачынаюць з'яўляцца справы, па якіх суддзі не прызнавалі прысягу дастатковымі доказам.

Вельмі важнай і прагрэсіўнай з'явай у судовым працэсе стала ўзнiкненне экспертызы, якая ў XVI ст. паступова становіцца звычайнай справай. Судовыя дакументы гэтага перыяду сведчаць аб выкарыстанні ў якасці доказаў медыцынскай, графалагічнай і іншых экспертыз. У якасці экспертаў выступалі ці самі суддзі, ці спецыялісты ў той ці іншай галіне ведаў або рамяства.

Некаторыя доказы, якія шырока практыкаваліся ў звычайным праве, у працэсе судовай рэформы становяцца дапаўняльнымі. Напрыклад: агульнае апытанне насельніцтва, агавор (і толькі адносна дзяржаўнай здрады), жарэб'я («лёс»). Некаторыя доказы ўвогуле забараняюцца. Так, у XVI ст. забараняецца выкарыстанне судовага паядынку ў адрозненне ад Маскоўскай дзяржавы гэтага ж перыяду.

Права феадальнага перыяду ведала інстытут міравога пагаднення («еднанне, згода»), якое павінна было адбывацца прама на судзе або ў прысутнасці судовых службовых асоб.

¹ Литовская Метрика. 6-я книга судных дел. Вильнюс, 1995. № 23, 121, 135, 148 і інш.

У XVI ст. выразна назіраецца тэндэнцыя зараджэння новай тэорыі – свабоднай ацэнкі доказаў на падставе лагічнай упэўненасці суддзяў са спалучэннем фармальных доказаў. Суд пачынае шукаць матэрыяльную ісціну на падставе логікі. Развіваецца фармалізаванасць судовага працэсу. Судовыя рашэнні (дэкрэты, выракі) выносіліся, як правіла, большасцю галасоў і афармляліся ў пісьмовай форме па даволі дакладна вызначанай форме: заглавак (кароткая сутнасць справы); інтытуляцыя (абвяшчэнне тытулаў і імёнаў бакоў і суддзяў; прамульгацыя і нарацыя (выкладанне сутнасці справы), дыспазіцыя (адпавядае матывальнай частцы рашэння ў сучасным сэнсе); санкцыя; карабанацыя (памятка, што справа ўпісана ў судовыя кнігі), эсхатакол (месца і час судовага пасяджэння). Аднак большасць спраў абыходзілася без папярэдніх частак і пачыналася прама з выкладання сутнасці справы (нарацыі), потым ішла дыспазіцыя, санкцыя, а таксама эсхатакол¹. Часта пастановы афармляліся ў вельмі скарочаным выглядзе. Пастановы суда пісар абавязкова рэгістраваў у судовых актавых кнігах. Таксама ён выпісваў копіі пастаноў. Усе судовыя дакументы (заявы, выпіскі, выканаўчыя лісты) замацоўваліся судовай пячаткай. Прыводзіў у выкананне судовае рашэнне сам бок, які выйграў справу. Апошні пры неабходнасці мог звярнуцца (за адпаведную ўзнагароду) да судовых выканаўцаў (возных і інш.). Выкананне прыгавору адносна турэмнага зняволення ці смяротнай кары даручалася гродскаму суду, які меў для гэтых мэтаў «вежу земляную», турму і ката.

Такім чынам, сістэмны падыход да фарміравання агульназемскага (агульнадзяржаўнага) права Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVI ст. прыводзіць да ўтварэння і развіцця новых прававых нормаў і інстытутаў². Перадумовай гэтага працэсу з'явілася новае разуменне права, ад якога сталі патрабаваць павышанай ролі агульнага рэгулятара грамадскіх адносін. Паступова, дзякуючы ўласным прававым набыткам і найноўшым дасягненням еўрапейскай прававой навукі, прававыя інстытуты ўсё больш удасканальваюцца. Усё гэта дазволіла ўзбагаціць уласную прававую тэорыю і ўнесці пэўны ўклад у развіццё агульнаеўрапейскай прававой культуры. Вынікам гэтага стала развіццё дасканалства для таго часу заканадаўства, сведчаннем чаго стаў надрукаваны ў тыпаграфіі адразу пасля яго прыняцця на беларускай мове Статут 1588 г., які выкарыстоўваўся ў правапрымяняльнай дзейнасці іншых дзяржаў і служыў для іх узорам кадыфікацыі.

¹ Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім. С. 104–105.

² Доўнар Т. І. Этапы и особенности в развитии законодательства ВКЛ // Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Н. Карташов ; Ярослав. гос. ун-т. Ярославль, 2015. Вып. 14. С. 49–73.

Прававыя пытанні ў тэарэтычнай распрацоўцы беларускіх мысліцеляў XVI ст.¹

З самых старажытных часоў чалавецтва спрабавала асэнсаваць такія грамадскія з'явы як дзяржава і права. Пазней некаторыя яго прадстаўнікі пачалі непасрэдна займацца распрацоўкай тэарэтычных пытанняў пабудовы ідэальнай дзяржаўнасці з эфектыўным дзяржаўным механізмам і справядлівай уладай. Гэтыя праблемы на працягу стагоддзяў цікавілі таксама беларускіх мысліцеляў, асветнікаў і палітычных дзеячаў. Летапісы сведчаць, што першыя шырока вядомыя беларускія мысліцелі (Еўфрасіння Полацкая, Клімент Смалаяціч, Кірыла Тураўскі і інш.) ужо ў XII ст. актыўна абмяркоўвалі праблемы грамадска-палітычнага жыцця старажытных беларускіх дзяржаў, выказвалі ўласныя думкі аб дзяржаве, праве, рэлігіі, заканадаўстве і інш. Напрыклад, яны звярталі ўвагу на неабходнасць устанаўлення справядлівай улады ў дзяржаве, на залішнюю жорсткасць княжацкага заканадаўства, амаль што аднымі з першых у хрысціянскім міры выступалі за ўвядзенне дзяржаўнай дапамогі бедным, хворым і састарым людзям і інш.² Менавіта погляды гэтых мысліцеляў заклалі падставы нацыянальнага мыслення і нацыянальнай прававой думкі.

Гэтыя традыцыі былі працягнуты ў Вялікім Княстве Літоўскім, палітыка-прававым цэнтрам якога сталі беларускія землі. З канца XV ст. на падставе сацыяльна-эканамічных і палітычных прычын (складванне ўнутранага рынку, развіццё міжнароднага гандлю, замацаванне прыватнай уласнасці на зямлю, пашырэнне магдэбургскага права ў гарадах Беларусі і інш.) актывізуецца грамадска-палітычнае жыццё ў дзяржаве, і ўвага мысліцеляў і дзяржаўных дзеячаў усё больш звяртаецца на пытанні справядлівай дзяржаўнасці і належнага функцыянавання дзяржаўнай улады. У XVI ст. у духоўным жыцці грамадства, беларускім менталітэце ўсё большую сілу пачынаюць набываць ідэі Адраджэння і Рэфармацыі, якія істотна паўплывалі на грамадскую свядомасць, дзейнасць асобных людзей і сацыяльных груп насельніцтва. Фундаментальнай ідэяй грамадскіх рухаў стала ідэя

¹ Друкуецца па: Генетические закономерности права : сб. науч. тр., посвящ. 90-летию со дня рождения С. Г. Дробязко / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. Минск, 2013. С. 357–368.

² Гл. падрабязней: *Вішнеўская І. У.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі : дапаможнік. Мінск, 2004 ; *Доўнар Т. І.* Ефрасіння Полацкая – хрысціянскі дзяржаўны дзеяч, асветніца і мысліцель // *Юстыцыя Беларусі.* 2006. № 11. С. 1–2 ; *Шалькевіч В. Ф.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі : навуч. дапам. 2-е выд. Мінск, 1999 і інш.

свабоды. Як адзначаў С. А. Падокшын, у гэты перыяд на хвалі Адраджэння і Рэфармацыі фарміруецца ідэя свабоды, суверэнітэту ва ўсіх яе аспектах: рэлігійным, нацыянальна-культурным, дзяржаўным. Рэфармацыя, сцвердзіўшы прынцып асабістых адносін да Бога, праклала шлях не толькі для рэлігійнай, але і да нацыянальна-культурнай свабоды [1, с. 106].

Далучэнне да палітычных дыскусій, да абмеркавання актуальных пытанняў аб дзяржаве і праве ўсё большай колькасці людзей прыводзіла да думкі аб свецкім характары дзяржаўнасці, яе сацыяльнай ролі і да неабходнасці ўдасканалення грамадскіх адносін. Зразумела, значны ўплыў на суадносіны палітычных сіл у дзяржаве аказаў рэфармацыйны рух. Актывізацыя грамадска-палітычнага жыцця і прававой думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім адбывалася на працягу ўсяго XVI ст., аб чым сведчыць з'яўленне значнай колькасці мысліцеляў і асветнікаў, пашырэнне асветы і кнігадрукавання, павелічэнне адукацыйнага ўзроўню палітычнай эліты дзяржавы, актыўная дзейнасць палітычных устаноў дзяржавы (сойма і павятовых соймаў), на якіх шляхта ўсё часцей падымала пытанні аб размежаванні сфер свецкай і духоўнай улады, іх юрысдыкцыі і інш. Усё больш публічна пачынаюць прапаноўвацца і абмяркоўвацца законапраекты. С. А. Падокшын лічыў XVI – пачатак XVII ст. «восевым часам», «восевай эпохай» Беларусі, перыядам першага беларускага Адраджэння на той падставе, што «ў гэтую эпоху сфарміраваліся каштоўнасці і ідэалы, якія складаюць аснову сучаснай духоўнасці і нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа», а таксама таму, «што ў гэты час жылі асноватворцы айчыннай гуманістычнай культуры, нацыянальнага духу, беларускай ідэі: Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Васіль Цяпінскі, Сымон Будны, Астафій Валовіч, Леў Сапега, Андрэй Волан, Фёдар Еўлашоўскі, Лаўрэнцій Зізаній, Мялецкі Смятрыцкі і многія іншыя» [1, с. 93–94].

Папярэднік беларускай Рэфармацыі Францыск Скарына перакладам Бібліі, патрыятызмам, абгрунтаваннем такіх каштоўнасцей, як родная мова, радзіма, веды, мараль і наогул духоўнасць, паклаў пачатак ідэі беларускага нацыянальна-культурнага суверэнітэту. Вялікая заслуга мысліцеля ў абуджэнні нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, што з'яўляецца асновай ідэі суверэнітэту [1, с. 94]. Фактычна Скарына паклаў пачатак сістэматычнай тэарэтычнай распрацоўцы шматлікіх палітыка-прававых пытанняў, аснову якіх склала гуманістычна інтэрпрэтуемая хрысціянская мараль. Перш за ўсё ён звяртаў увагу на неабходнасць прытрымлівання людзьмі патрабаванняў хрысціянскай этыкі, на маральную адказнасць кожнага хрысціяніна за свае ўчынкі. Вышэйшым прынцыпам рэгулявання грамадскіх адносін ён аб'яўляў любоў чалавека да чалавека. Разам з распрацоўкай паняцця свабоды Скарыне належаць важныя і актуальныя думкі аб сістэме

духоўных каштоўнасцей, прыярытэту маралі ў духоўным жыцці чалавека перад усімі іншымі формамі чалавечай духоўнасці. Ён падтрымліваў ідэю ўніверсальнага, або абстрактнага, чалавека, чалавека як агульнага, родавага паняцця па-за яго сувяззю з рэлігійнасцю, нацыянальнасцю, сацыяльнасцю і індывідуальнасцю. Адсюль бяруць пачатак ідэі сацыяльнай справядлівасці, агульначалавечых каштоўнасцей, правоў чалавека [2, с. 124]. Заслуга Скарыны і ў тым, што ён высунуў патрабаванне ўсебаковага развіцця чалавечай асобы – маральна-рэлігійнага, інтэлектуальнага, грамадзянска-патрыятычнага. Вельмі важнае месца ён адводзіў маральнаму выхаванню чалавека. Фактычна ўпершыню ў беларускай сацыяльна-прававой думцы Скарына сцвярджае ў якасці ідэала нацыянальна-арыентаваную асобу [1, с. 84].

Важнае значэнне твораў Скарыны ў актуалізацыі дзяржаўна-прававых праблем. Сама дзяржава вызначаецца Скарынай як «отчина своя», «посполитое доброе», «собрание людское», а важнейшай мэтай яе выступае дасягненне ўсеагульнай карысці і як мага лепшага жыцця людзей. Яго палітычны ідэал – адукаваная, гуманная і моцная манархія. Сам жа манарх павінен быць набожным, мудрым, адукаваным, справядлівым, а кіраваць дзяржавай ён павінен у поўнай адпаведнасці з законам. Прычым у кола абавязкаў манарха ўваходзіць нагляд за належным выкананнем законаў і судовых пастановаў. Такім чынам, Скарына выказваўся за неабходнасць устанавлення справядлівых грамадскіх адносін і вяршэнства закону, які, на яго думку, павінен быць чалавекалюбвым і карыстацца павагай усіх людзей. Ён пісаў, што закон дзяржавы павінен быць «почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный подле приращения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имея к себе закрытости, не к пожитку единого человека, а к посполитому доброму написанный» [3, с. 138]. Акрамя таго, адзначаў, што закон павінен быць дакладным, пэўным і не ўтрымліваць магчымасці яго разнастайнага трактавання.

У прадмовах і пасляслоўях Скарыны ўтрымліваецца комплекс пазітыўных прававых прынцыпаў, заснаваных на тэорыі натуральнага права. Ён з'яўляўся, па сутнасці, першым беларускім мысліцелем, які падняў пытанне аб суадносінах права і закона, хаця пад паняццем права ў яго выступала сістэма раннехрысціянскіх маральных нормаў – «прироженое право». Менавіта на падставе гэтых нормаў, на яго думку, павінна будавацца сістэма нормаў пісанага права, г. зн. дзеючае заканадаўства. Прапанаваная ім сістэма права, падзел яго на «посполитое», міжнароднае, крымінальнае, ваеннае, гарадское, марское, гандлёвае садзейнічалі развіццю прававой культуры Беларусі. Навукоўцы мяркуюць, што скарынінская класіфікацыя права была выкарыстана пры падрыхтоўцы Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. [4, с. 67].

Асабліваю ўвагу Скарына звяртаў на сферу судовай улады. Так, ён падкрэсліваў неабходнасць высокіх маральных якасцей у суддзяў і пісаў: «Да судят людей судом справедливым, и да не уклонятся, ни на жадную старану, ни да не зрят на лица и не принимают даров... не справовали суть их, яко цари или властители, вышнии силу имеющие над ними, но яки ровнии и товариши, раду им даючи и справедливость меж ими чинячи» [5, с. 100]. У гэтых словах заключаны галоўныя прынцыпы судовай дзейнасці – справядлівасць і законнасць.

У працах многіх беларускіх мысліцеляў XVI ст., якія фактычна з'яўляліся ідэолагамі раннебуржуазнай палітыка-прававой думкі, прысутнічалі самыя прагрэсіўныя ідэі свайго часу. Асаблівае месца ў іх займае тэарэтычная распрацоўка палажэнняў аб справядлівай дзяржаўнасці і крытыка існуючых феадальных адносін. У сваіх выказваннях і публікацыях яны тэарэтычна абгрунтоўвалі неабходнасць рэфармавання існуючых грамадскіх адносін на новых, больш прагрэсіўных і высокамаральных прынцыпах. Значная ўвага надавалася імі належнаму, у межах закона, функцыянаванню дзяржаўнай улады ва ўсіх яе праяўленнях і складовых частках. У гэтым кантэксце яны звярталася нават да пытання кадравай палітыкі і патрабавалі прызначаць на дзяржаўныя і судовыя пасады маральных і дасведчаных людзей, якія павінны дзейнічаць у межах закона і несці адказнасць за яго парушэнне. Так, Мікола Гусоўскі ў «Песні пра зубра» падкрэсліваў неабходнасць устанаўлення справядлівай дзяржавы і права і адзначаў, што ў перыяд княжання Вітаўта, які быў справядлівым і адначасова строгім гаспадаром, людзі прытрымліваліся законаў, а суддзі кіраваліся справядлівасцю. Сам князь паказваў прыклад справядлівага ўладара і суддзі, таму жорстка караў суддзяў-хабарнікаў [5, с. 60–61]. Услед за Ф. Скарынам і М. Гусоўскім, Міхалон Літвін у сваім палітычным трактаце «Аб норавах татар, літоўцаў і масквіцян» (1550 г.) гаварыў аб справядлівасці грамадскіх адносін, абгрунтоўваў неабходнасць удасканалення дзяржаўнага кіравання, устанаўлення роўнасці прадстаўнікоў усіх сааслоўяў перад законам, дэмакратызацыі судовага працэсу, належнай падрыхтоўкі суддзяў, службовых асоб і г. д.

На хвалі рэфармацыйнага руху, які шырока разгарнуўся ў Беларусі з сярэдзіны XVI ст., прапагандаваліся і пашыраліся прагрэсіўныя палітыка-прававыя ідэі. Прыхільнікамі і актыўнымі прапагандыстамі Рэфармацыі былі А. Волан, А. Валовіч, П. Астравіцкі, К. Радзівіл і многія іншыя мысліцелі і дзяржаўныя дзеячы. У кантэксце Рэфармацыі, у аснову якой перш за ўсё была пакладзена ідэя звяртання да чалавечага розуму і пошук боскай справядлівасці, актыўна развівалася асветніцтва, якое ў сваю чаргу садзейнічала пашырэнню больш прагрэсіўных поглядаў на дзяржаву і права, у тым ліку ідэй свабоды чалавека, гуманізму, верацярпімасці.

Мысліцелі пачынаюць усё актыўней выказваць і абгрунтоўваць думкі аб неабходнасці існавання законнай і справядлівай дзяржаўнай улады, вяршэнстве закону, такой прававой рэгламентацыі дзяржаўнага жыцця, якая б забяспечвала індывідуальную свабоду і цвярджала роўнасць усіх перад законам. Паступова на працягу XVI ст. увага беларускіх мысліцеляў не толькі ўсё больш засяроджваецца на ідэях свабоды як важнейшай уласцівасці чалавечай прыроды і роўнасці ўсіх людзей перад законам як істотнага элемента свабоды, але і з'яўляюцца прапановы аб заканадаўчым іх афармленні. Пры гэтым некаторыя мысліцелі падкрэсліваюць, што закон толькі тады здольны гарантаваць свабоду асобы, калі ён будзе накіраваны на абарону інтарэсаў усіх людзей – грамадзян дзяржавы. У гэты перыяд Андрэй Волан і Сымон Будны высюўваюць і абгрунтоўваюць ідэю прыватнай уласнасці для ўсіх людзей, не выключаючы гараджан і сялян, як неабходнай умовы свабоды асобы.

Менавіта філосаф, правазнаўца і палітычны дзеяч Андрэй Волан (Волян), які з'яўляўся адным з ідэолагаў рэфармацыйнага руху ў Беларусі, унёс шмат новага ў тэарэтычную распрацоўку палітыка-прававых пытанняў. Атрымаўшы еўрапейскую адукацыю ва ўніверсітэтах Франкфурта-на-Одэры і Кёнігсберга, ён стаў адным з заснавальнікаў свецкага накірунку ў сацыяльна-палітычнай і прававой думцы. Ём было напісана каля 30 навуковых прац палеміка-тэалагічнага, этычнага і палітыка-прававага характару. У рэлігійна-палемічных творах Волан з пазіцый пратэстантызму (ён быў прыхільнікам кальвінізму) адстойваў прынцып верацярпімасці і таму рэзка крытыкаваў догмы і арганізацыйную пабудову каталіцкай царквы і папскай улады. Яго палітыка-прававыя погляды найбольш ярка былі выкладзены ў працах: «Пра палітычную або грамадзянскую свабоду» (Кракаў, 1572), «Прамова да Сенату...» (Кракаў, 1572), «Пра шчаслівае жыццё або Найвышэйшае чалавечае дабро» (Вільня, 1596); «Пра гасудара і ўласцівыя грамадскага яму дабрачыннасці» (Гданьск, 1608) [6, с. 65–66]. Гэтыя творы мелі выразную гуманістычную накіраванасць, а многія выказаныя ў іх думкі і зараз гучаць вельмі па-сучаснаму, з'яўляюцца цікавымі і актуальнымі.

Як філосаф і тэарэтык права Волан перш за ўсё выказаў свае погляды на такія палітычныя інстытуты, як дзяржава і права. Пры гэтым ён рэзка крытыкаваў існуючую феадальную сістэму і выступаў за рэфармаванне тагачаснага ладу, у тым ліку ў сацыяльным і палітычным плане. Дзяржаву, права і іншыя сацыяльна-палітычныя інстытуты Волан разглядаў як вынік чалавечай дзейнасці, як аб'екты ўвасаблення рацыянальных пошукаў і мудрасці людзей. У сваіх працах А. Волан адзначаў, што сама дзяржава стваралася толькі з той мэтай, каб людзі маглі шчасліва і блаславенна праводзіць сваё жыццё. З логікі яго разважанняў

выцякае (хоць прама аб гэтым не гаворыцца), што ён прызнае існаванне дадзяржаўнага чалавечага грамадства, дзе кожны індывід жыў адпаведна сваім прыроджаным правам, якія грунтаваліся на этыцы і маралі. Неабходнасць для чалавека ў дзяржаве ўзнікла толькі тады, калі адносна яго натуральных правоў узнікла небяспека.

Погляды Волана адлюстравалі пэўныя элементы тэорыі грамадскага дагавору. Пры тэарэтычным вызначэнні дзяржавы, яе задач і функцый ён адзваецца аб ёй як аб неабходным згуртаванні людзей, супольніцтве, таварыстве, падкрэсліваючы тым самым яе дагаворны характар. Аднак выкарыстанне гэтых паняццяў у яго не звязана, як у Бадэна, Гобса і іншых заходнееўрапейскіх мысліцеляў, з праблемамі ўлады і суверэнітэту. Перш за ўсё ён разглядаў дзяржаву і грамадства як гістарычна абумоўленыя з'явы і адзначаў, што «ў чалавечай супольнасці, названай грамадствам, найважнейшая чыннасць заключаецца ў тым, каб разумна і правільна кіраваць гэтым грамадствам у мірных умовах і нязломна, можна, рашуча змагацца з ворагам у час вайны» [7, с. 5]. Волан звяртае ўвагу на неабходнасць устанавлення справядлівых грамадскіх адносін і выказвае думку, што справядлівай з'яўляецца тая дзяржава, у якой чалавек шчаслівы, задаволены жыццём і абаронены законам ад усялякіх пасягальніцтваў. Увогуле справядлівасць, на яго думку, заключаецца ў тым, каб «пашанаваць і паважаць Бога, любіць бацькоў і айчыну, у абыходжанні з людзьмі ніколі нікога не крыўдзіць і не прыніжаць не толькі ўчынкам, але і словам» [7, с. 95]. Пры гэтым ён падкрэсліваў, што справядлівасць у чалавечым грамадстве можа існаваць толькі пры ўмове, што ў ім існуюць законы, створаныя на карысць грамадзян, і што ўлада накіроўвае гэтыя законы на паспалітае дабро.

На падставе ідэй Скарыны Андрэй Волан распрацаваў уласную канцэпцыю свабоды чалавека, адзначаючы, што прырода надзяліла чалавека найвялікшымі каштоўнасцямі, але «найбольшай каштоўнасцю, бадай, ёсць свабода», і падкрэсліваючы, што «...для дзяржавы няма нічога важнейшага і нічога карыснейшага за свабоду», якая нікому не чыніць зла і падтрымлівае панаванне справядлівых законаў [7, с. 12]. Дзяржава, як страж супольнай свабоды, дзеля захавання гэтай свабоды ўстанаўлівае законы, скіраваныя супраць злачынстваў, якія чыняць шкоду іншым асобам. Ён адзначае, што ва ўмовах беззаконнасці «чалавечае жыццё з'яўляецца жабрацкім і рабскім», а чалавечае грамадства не можа быць даўгавечным і трывалым. Адначасова Волан перакананы, што законы, устаноўлены насуперак правільнаму суджэнню розуму, недаўгавечныя, бо яны пастаянна будуць выклікаць усеагульную незадаволенасць грамадзян і могуць прывесці да народнага паўстання.

Несумненная заслуга Волана ў тым, што ён адмаўляў рабства і актыўна выступаў супраць заканадаўчай рэгламентацыі саслоўнай няроўнасці людзей. Бадай, ён быў адным з першых еўрапейскіх навукоўцаў, які разглядаў саслоўі як раўнапраўных сацыяльных партнёраў, кожнае з якіх уносіць пасільны ўклад у агульную справу эканамічнага і палітычнага развіцця дзяржавы.

З неабходнасці ўсямернай абароны свабоды чалавека Волан выводзіў натуральную функцыю права, якая заключаецца ў падаўленні ганебных інстынктаў людзей і справядлівым рэгуляванні грамадскіх адносін. У цэлым права, якое, на яго думку, створана розумам чалавека, павінна стаяць на абароне агульнай справядлівасці і павінна адпавядаць тром прынцыпам – быць справядлівым, выступаць гарантам свабоды і роўнасці, быць разумным. З апошняга тэзіса выцякала неабходнасць пастаяннага ўдасканалення заканадаўства [8, с. 34]. Волан падкрэсліваў, што ніякае грамадства, ніякая грамадзянская супольнасць, ніякі мір і спакой паміж людзьмі не могуць існаваць без законаў і ўвогуле – «дабрадзейства свабоды залежыць ад правільнага і ўпарадкаванага заканадаўства» [7, с. 96].

Грунтуючыся на гістарычным, навуковым і практычным вопыце, Волан адзначаў, што ніякія добрыя і гуманныя намеры правіцеля не могуць засцерагчы чалавека ад самавольства як самога правіцеля, так і яго дзяржаўна-адміністрацыйнага і судовага апарату, і даказваў, што ўсялякая ўлада непазбежна вырадзіцца ў тыранію, калі не будзе існаваць дасканалы заканадаўства, якое будзе рэгламентаваць і абмяжоўваць яе дзейнасць.

Такім чынам, свабода пераважна разумелася ім як свабода прыватная, як забеспячэнне законам усеагульнай згоды і міру ў дзяржаве, асабістай бяспекі чалавека і яго маёмасці. Менавіта першай умовай свабоды ён лічыў бяспеку чалавека і падкрэсліваў, што ў дзяржаўным існаванні чалавеку не павінна пагражаць самавольства, гвалт і забойства, а яго скарбу і майну – грабеж і разарэнне. У сувязі з гэтым лічыў, што гарантаваная законам абарона асабістых і маёмасных правоў чалавека з'яўляецца падставай жыццяздольнасці самой дзяржавы, таму і акцэнтаваў увагу на тым, што ў любой дзяржаве, дзе жыццё людзей аберагаецца і ахоўваецца ад насілля і ўсялякай несправядлівасці, а маёмасць – ад грабязу, грамадская супольнасць будзе цэльнай і здаровай, а «сэнс салодкага слова “свабода” застаецца ўстойлівым і непарушным» [7, с. 28].

Волан падтрымлівае арыстоцэле-цыцэронаўскую ідэю «мы рабы законаў, каб быць свабоднымі» і таму звяртае ўвагу, што свабода не азначае ўсёдазволенасці і заўсёды мае на мэце высакародныя ўчынкі і спалучаецца са станоўчым ладам мыслення. На яго погляд, свабода кожнага будзе забяспечана дастаткова, калі законы ў грамадстве

прымусяць людзей жыць так, «каб ніхто нікому не шкодзіў». Таму падкрэсліваў, што менавіта законы прызначаны служыць апорай свабоды і яны «забяспечваюць цэласць і непарушнасць грамадзянскай свабоды і ствараюць умовы для агульнага дабрабыту, пры якім кожны адчувае сябе абароненым ад ліхадзейства» [7, с. 87]. Ён выступае за абарону прыватнай уласнасці чалавека і адначасова акцэнтуюць увагу на тым, што залішня чалавечая раскоша можа запляміць прыгожае імя свабоды, менавіта таму дзяржава павінна ствараць законы, якія «перакрыюць усе крыніцы сілкавання злашчаснай раскошы і ўрэшце ліквідуюць яе» [7, с. 86].

Такім чынам, мы бачым, што Волан надае важную ролю закону, падкрэсліваючы, што закон як «маральнае правіла, якое дыктуецца здаровым розумам і ўхваляецца Боскімі заповятамі», з'яўляецца «падмуркам свабоды» [7, с. 47]. Аднак ён выступае супраць абсалютызацыі права і літары закона і звяртае ўвагу на магчымасць метафізічнага адрыву закона ад рэальнага жыцця і ад такіх універсальных маральна-філасофскіх катэгорый, як ісціна, дабрачыннасць, справядлівасць, чалавечнасць і г. д. Таму падкрэслівае, што ніякая норма, якая па прыродзе сваёй не абавязвае на дабро і справядлівасць, не можа мець у чалавечым грамадстве сілу закона. Волан прама гаворыць, што «калі нейкі нарматыўны акт не адпавядае рацыянальным высновам розуму і не стасуецца з паняццямі ісціны, якія чалавек атрымаў ад Бога, то такая юрыдычная ўстава не будзе мець трывалай асновы» [7, с. 55–56]. Адначасова ён звяртае ўвагу на неабходнасць належнага кантролю за выкананнем законаў. Ён піша, што «ў любым грамадстве законы акажуцца нічога не вартымі, калі будзе адсутнічаць дзейсны нагляд за іх выкананнем» [7, с. 22].

Асабліваюць увагу Волан надае правапрымяняльнай практыцы, асабліва ў сферы судовай улады. Правасуддзе ён лічыць «абаронцам грамадскага спакою», а важнейшым абавязкам суддзі – справядлівае і разумнае прымяненне закону [1, с. 180]. Волан падкрэслівае, што кожны суддзя павінен быць сумленным і мудрым чалавекам, каб яго памылкі не прынеслі «шкоды і бяды грамадзянам», і адначасова ён павінен быць мужным чалавекам, каб не схіляцца да просьбаў і не баяцца пагроз з боку ўладных людзей [2, с. 221]. Таксама ён звяртае ўвагу на тое, што супярэчлівы і складаны характар рэчаіснасці абавязвае суддзяў падыходзіць да законаў не фармальна, а па сутнасці, і таму пры неабходнасці патрэбна звяртацца з прапановай іх карэкціроўкі. Прыводзіць такія характэрныя прыклады, што калі чалавек з крайняй патрэбы, напрыклад, па прычыне голаду, украдзе што-небудзь з ежы, а суддзя, фармальна прытрымліваючыся закону, прысудзіць яго да смерці (паводле законаў многіх тагачасных дзяржаў злодзеяў прыгаворвалі да смяротнага пакарання), то такі суддзя ўвогуле не мае паняцця аб дабры

і справядлівасці і можна лічыць, што ён хутчэй парушыў закон, чым правільна вытлумачыў яго [7, с. 28]. Волан робіць агульны заканамерны вывад, што жыццёвая практыка намнога багацей і разнастайней самай дасканалай тэорыі і таму пастаянна ўзнікае шмат непрадбачаных законам казусаў, якія і павінны ўлічвацца суддзямі, закліканымі чыніць правасуддзе ў адпаведнасці не толькі з канкрэтнай прававой нормай, але з ісцінай і справядлівасцю, а пры прызначэнні пакарання яны абавязаны ўлічваць усе абставіны справы, у тым ліку і тыя, якія не былі зафіксаваны законам.

Мысліцель звяртае ўвагу на тое, што многія службовыя асобы і суддзі яго часу ў большасці з'яўляюцца практыкамі, якія не маюць спецыяльнай адукацыі, а некаторыя з іх пры практычным разглядзе спраў кіруюцца «безразважным і сляпым пачуццём парыву», або сімпатыямі, гневамі, прагнасцю і іншымі «душэўнымі заганамі», а не вырашаюць спрэчкі на падставе закона і справядлівасці. Ён крытыкуе іх нягнуткасць, няўменне зазірнуць у сутнасць справы, нежаданне «якога б то ні было змякчэння закону на аснове справядлівасці». Адзначаючы, што часам на пасаду суддзяў прызначаюцца людзі, увогуле не даведчаныя ў грамадскіх справах, якія мала звяртаюць увагі на агульныя прынцыпы справядлівасці права і кіруюцца толькі знешнім прадпісаннем пэўнай юрыдычнай формы, не зважаючы на магчымасць змякчэння выраку на аснове важнейшых прававых прынцыпаў, Волан акцэнтуюць увагу на тым, што ўсё гэта адбываецца з прычын прававога невуцтва, няведання навукі права, і робіць вывад, што без прававой адукаванасці нельга спадзявацца на лепшае жыццё для грамадзян. Ён падкрэслівае, што ўвогуле без развіцця навукі права не можа быць ніякай надзеі на тое, «што калі-небудзь настане дабрабыт дзяржавы і шчасце грамадзян».

Такім чынам, разам з крытыкай існуючага ладу Волан імкнуўся сфармуляваць новыя палітыка-прававыя каштоўнасці, а таксама накірункі для іх рэалізацыі, у тым ліку ён абгрунтоўвае неабходнасць мэтанакіраванага і актыўнага развіцця прававой навукі і заканадаўчай палітыкі, рацыяналізацыю юрыдычных устаноў, ацэнку маральных якасцей будучых суддзяў і службовых асоб і інш. На падставе сваіх тэарэтычных разважанняў мысліцель прапануе рэфармаваць існуючую сістэму судаводства па ўзоры некаторых заходнееўрапейскіх дзяржаў (Францыі, Іспаніі і інш.), у тым ліку настойліва патрабуе заснаваць вышэйшую судовую-апеляцыйную інстанцыю ў дзяржаве. Гэта значыць, што ён не толькі тэарэтычна абгрунтоўвае неабходнасць судовай рэформы, але і прапануе накірунак яе практычнай рэалізацыі. Шэраг вучоных (А. Кэмпфі, С. Падокшын, С. Сокал і інш.) адзначаюць сувязь палітыка-прававога вучэння А. Волана з намаганнямі прагрэсіўна

накіраванай шляхты Вялікага Княства Літоўскага здзейсніць рэформу дзеючага заканадаўства, судовага ладу і судаводства.

Сфармуляваныя ў кантэксце натуральна-прававой дактрыны важнейшыя тэарэтычныя палажэнні і прававыя прынцыпы Волан шырока выкарыстоўваў як аргументы для крытыкі існуючых саслоўна-класавых адносін. Пры гэтым ён выкарыстоўваў параўнальны аналіз. Так, параўноўваючы грамадска-палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай, у якой, на яго погляд, «адсутнічае свабода і тыран правіць па сваёй прыхамаці, а законам лічыць усё тое, што захочуць яго распаленыя мазгі», ён з гонарам канстатуе, што «шляхта ў нашым грамадстве мае намнога большую свабоду, чым нобілі іншых народаў» і што «наш народ забяспечыў сабе мір і агульную свабоду болей удумліва. Ён абмежаваў караля рамкамі законаў, каб ён не насмеліўся замысліць нешта супроць грамадзян ці паквапіцца на іхнюю маёмасць» [7, с. 46–47].

С. А. Падокшын, адзначаючы агульную канцэптуальную пазіцыю Волана як сацыяльна-палітычнага мысліцеля і тэарэтыка права, прыблізна і ўмоўна параўноўвае яе з сучасным неакансерватызмам [1, с. 169]. Для нас важна тое, што ў творчай спадчыне гэтага мысліцеля прысутнічала ідэя прававой дзяржавы, што знайшло адлюстраванне ў такіх яго тэзісах і палажэннях, як існаванне і неабходнасць заканадаўчага забеспячэння свабоды чалавека, наяўнасць у дзяржаве вяршэнства і аўтарытэту закона; справядлівасць улады і закона; абмежаванне не толькі феадальнага самавольства, але і самавольства ўлады; падпарадкаванне закону ўсіх людзей, у тым ліку службовых асоб і самога кіраўніка дзяржавы; вырашэнне спрэчак і канфліктаў толькі ў судовым парадку; устанавленне справядлівых і незалежных судаў; развіццё прававой навукі і адукацыі, выхаванне кампетэнтных, кваліфікаваных і высокамаральных юрыстаў і шмат іншае.

Гэтыя ідэі падтрымлівалі, развівалі і стараліся ўвесці ў практыку дзяржаўнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага многія мысліцелі і дзяржаўныя дзеячы. Так, Леў Сапега ў «Прысвячэнні Статута Жыгімонта III» і «Звароце да ўсіх саслоўяў», якія папярэджвалі Статут 1588 года, акцэнтуюць увагу на законнасці і справядлівасці грамадскіх адносін. Як рэнесансны мысліцель-гуманіст, ён прытрымліваецца арыстоцэлеўска-цыцэронаўскай канцэпцыі ўзнікнення і прадвызначэння дзяржавы і таму лічыць, што яна ўзнікла натуральным шляхам, павінна грунтавацца на прынцыпах унутранага адзінства, цэнтралізму, правапарадку і законнасці, мець галоўнай мэтай дасягненне найлепшага жыцця людзей. Як і ў іншых мысліцеляў, асновай філасофіі Сапегі з'яўляецца катэгорыя свабоды, і ён падкрэслівае, што «чоловеку почтывому ничого не маеь быти дорожшого над вольность» [9, с. 47]. Сутнасць жа свабоды складаюць неадчужальныя правы чалавека – права

асабістай недатыкальнасці і права ўласнасці. Менавіта з мэтай аховы грамадзянскіх правоў і існуе права [8, с. 35]. Сапега падкрэслівае, што асноўнай мэтай законаў ва ўсім свеце з'яўляецца падтрыманне ў грамадстве такога парадку, каб можны мог захаваць у непарушнасці сваё добрае імя, здароўе, маёмасць і не цярпець з боку іншых асобаў ніякай шкоды: «...А естли ж человеку почтивому ничего нет мильшого над тое, гды во отчызне своей безпечне мешкаючи не боитсе, абы его хто на доброй славе его не змазати альбо на теле и на здоровью его образити альбо теж на власной маетности его укрывдити мог. Тогда то ничому иншому, одно праву причитати маеть... бо тот цель и skutok усих прав ест и маеть быти на свете, абы кождый добрую славу свою, здоровье и маетность в целости мел, а на том всем жадного ущирбку не терпел» [9, с. 47]. Аднак кожная асоба, на яго думку, павінна ведаць межы сваёй свабоды.

Адносна заканадаўства Сапега лічыў, што закон павінен быць аднолькавым для ўсіх сааслоўяў, а яго галоўная мэта – абараняць асобу ад усялякіх пасягальніцтваў, каб ніхто «над слабшым и худшим не паствилсе и утискати его не мог» і каб «можному и потужному не все было вольно чынити». Сапега адзначаў таксама, што закон не павінен дапусціць выкарыстання манархам дзяржаўнай улады ў карыслівых мэтах і звяртаў увагу, што тыранія несумяшчальная з патрабаваннямі розуму і справядлівасці. Ён падкрэсліваў, што кіраўнік дзяржавы павінен дзейнічаць толькі ў межах закона «колько ему право допускаеть» [9, с. 46–47]. Асабліва патрэбна адзначыць гонар Сапегі напісаннем законаў на роднай (тагачаснай старабеларускай) мове.

Сярод філосафаў і мысліцеляў Беларусі асабліва вылучаецца адна з самых яскравых асоб XVI ст., якой з'яўляўся Сымон Будны – беларускі філосаф, асветнік, рэлігійны рэфарматар і гуманіст. Творы гэтага мысліцеля, важнейшымі сярод якіх былі «Катэхізіс» (1562 г.) і «Аб свецкай уладзе» (1583 г.), даследавалі многія навукоўцы. Некаторыя з іх, адзначаючы рэнесансна-гуманістычную сутнасць палітычнай канцэпцыі Буднага, лічылі, што ў цэлым яна насіла свецкі характар [10, с. 45].

У адрозненне ад такіх мысліцеляў як Пётр Гезка, Гжегож Павел, Марцін Чаховіц, якія ўвогуле адмаўлялі дзяржаву, Будны вылучаў у дзяржаве «боскі» і «д'ябальскі» пачаткі і адвяргаў толькі апошні. Ён верыў у магчымасць рэфармавання феадальнага грамадства і дзяржаўнага ўладкавання шляхам увядзення ў грамадскае і дзяржаўнае жыццё нормаў хрысціянскай этыкі. Ён лічыў, што ў аснову дзяржавы быў пакладзены станоўчы пачатак, бо Бог пры стварэнні дзяржавы кіраваўся найлепшымі пажаданнямі для чалавечага грамадства. «Власть от бога есть установлена, чтобы карала злых, а добрым делала мир» [10, с. 46]. На жаль, адзначаў ён, пасля ўстанаўлення ўлады

праяўляюцца прыкметы, якія з'яўляюцца «дэвольскім» пераказаннем высакародных прынцыпаў, устаноўленых Богам. Сутнасць гэтых пераказанняў у тым, што дэспаты сілай падпарадкоўваюць людзей уласнай тыраніі і патрабуюць ад людзей непасільных падаткаў і жорстка з імі абыходзяцца.

Ён рэзка асуджаў усялякае самавольства, дэспатызм уладаў, насілле, парушэнне законнасці, аднак апраўдваў насілле, якое прымянялася дзяржавай для дасягнення агульнакарысных мэт. Ён быў прыхільнікам адзінай цэнтралізаванай дзяржавы, якая, на яго думку, стане служыць гарантыяй аховы правоў асобы. Будны лічыў, што выпраўленне несправядлівых феадальных інстытутаў патрэбна пачынаць з выпраўлення самога чалавека. Каральную функцыю ён адносіў да выключнай прэрагатывы дзяржавы. Увогуле ён бачыў вытокі несправядлівасці не ў саміх інстытутах дзяржаўнай улады, а ў маральным абліччы людзей, якія ажыццяўлялі ўладныя паўнамоцтвы, і сцвярджаў, што права хрысціянна на ўдзел у кіраўніцтве дзяржавай выцякае з практычнай неабходнасці і разумнага сэнсу [10, с. 46–47].

Як і іншыя мысліцелі, Будны лічыў законнасць і справядлівасць важнейшымі ўласцівасцямі дзяржаўнай улады і лічыў, што яны з'яўляюцца важнай умовай для належнага жыцця людзей. Асабліва ён настойваў на неабходнасці прымянення гэтых прынцыпаў у судовай дзейнасці. Мысліцель даказваў, што толькі суд мае права вырашаць пытанні аб віне чалавека. Таксама асаблівыя патрабаванні Будны прад'яўляў да кандыдатаў на судовыя пасады, якія, на яго думку, перш за ўсё павінны добра ведаць законы, быць справядлівымі, праўдзівымі, міласэрнымі, уважлівымі да людзей [10, с. 48]. Ён перасцерагаў суддзяў ад хабарніцтва, «ібо дар ослепляет глаза мудрых и искажает слова справедливых», і патрабаваў, каб яны прытрымліваліся прынцыпу роўнасці людзей перад законам, не зважаючы ні на якія асобы і іх пасады.

Такім чынам, можна зрабіць агульны вывад, што ў XVI ст. айчынная прававая думка развівалася вельмі актыўна. Пры гэтым патрэбна адзначыць, што, акрамя такіх яркіх асоб як Скарына, Волан, Сапега і Будны, якія стаяць упоравень с сусветнавыдамымі філосафамі, беларуская зямля спарадзіла многіх іншых выбітных мысліцеляў і асветнікаў. На жаль, далёка не ўсе іх імёны нам вядомы, як і большасць іх навуковых твораў не дайшла да нашага часу. Аднак усе яны працавалі на ніве духоўнага і маральнага адраджэння людзей і дзеля будучыні імкнуліся ўпісаць у еўрапейскую палітыка-прававую думку дасягненні ўласнага народа. Тэарэтыка-прававыя напрацоўкі беларускіх мысліцеляў, якія з'яўляюцца арганічнай часткай сусветнай прававой думкі, спрыялі не толькі далейшаму развіццю прававой навукі, але і практычнаму ўдасканаленню грамадскіх адносін.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Падокшын С. А.* Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры. Мінск : Беларус. навука, 2003.
2. *Падокшын С. А.* Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мінск : Навука і тэхніка, 1990.
3. Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ. 1988.
4. *Шалькевіч В. Ф.* Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі : навуч. дапам. 2-е выд. Мінск, 1999.
5. *Гусоўскі М.* Песня пра зубра. Мінск : Маст. літ., 1981.
6. Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыкл. давед. Мінск : БелЭн, 1995.
7. *Волян А.* Аб грамадзянскай, або палітычнай свабодзе / пер. з лац. У. Шатона. Мінск : Зміцер Колас, 2009.
8. *Доўнар Ю. П.* Судовая рэформа ў Вялікім Княстве Літоўскім. Мінск : БДУ, 2007.
9. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.
10. *Сокол С. Ф.* Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. Минск : Наука и техника, 1984.

Развіццё асноўных інстытутаў права ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.¹

Асноўнымі прычынамі прыняцця Статута 1588 г. стала падпісанне акта Люблінскай уніі, а таксама актывізацыя палітычных і сацыяльна-эканамічных адносін у Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVI ст. У 1569 г. ствараецца заканадаўчая камісія, галоўнай мэтай якой з'яўлялася прывядзенне заканадаўства ВКЛ у адпаведнасць з актам Люблінскай уніі. Як пазначаюць навукоўцы, вынікі працы гэтай камісіі амаль што невядомыя [1, с. 171]. Магчыма, гэта было па той прычыне, што пасля смерці караля Жыгімонта II Аўгуста ў 1572 г. кіраўніцтва ВКЛ не палічыла патрэбным узгадняць нормы Статута 1566 г. з польскім заканадаўствам адпаведна пастанове Люблінскага сойму, і адносіны паміж Вялікім Княствам і Польшчай засталіся ранейшымі ў выглядзе «уніі дзвюх раўнапраўных дзяржаў» [1, с. 171]. Увогуле ў гэты перыяд наглядаецца тэндэнцыя да захавання адасобленасці Вялікага

¹ Друкуецца па: Актуальныя праблемы гісторыі і культуры : зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі ; уклад: А. А. Скеп'ян ; рэдкал.: В. Ф. Голубеў [і інш.]. Мінск, 2022. Вып. 3 : Вялікае Княства Літоўскае: забеспячэнне дзяржаўнага суверэнітэту. С. 269–281.

Княства ад Польшчы, аб чым сведчыць і яўнае жаданне заканадаўцы захаваць сваё ўласнае права. Пры гэтым амаль на ўсіх соймах Княства, на якіх па-ранейшаму засяроджвалася заканадаўчая дзейнасць, абмяркоўваліся пытанні аб неабходнасці ўдасканалення заканадаўства. Напрыклад, у 1574 і 1578 гг. на соймах разглядаліся пытанні аб унясенні змен у крымінальнае і грамадзянскае права Статута 1566 г., а таксама ў судовы лад дзяржавы і г. д. Усё гэта прывяло да неабходнасці ўзнаўлення дзейнасці па падрыхтоўцы праекта новага Статута.

У працы над праектам удзельнічалі перш за ўсё галоўныя заканадаўцы – паны-рада. Значную ролю ў распрацоўцы праекта Статута адыгралі тагачасныя мысліцелі і правазнаўцы – прыхільнікі гуманістычнага накірунку развіцця права і знаўцы рымскага права. Аб наяўнасці новай спецыяльнай статутнай камісіі сведчаць пэўныя факты і перш за ўсё сам Статут 1588 г., у прадмове да якога, напісанай Львом Сапегам, гаворыцца, што паны-рада і паслы павятовых соймаў на вальным сойме зацвердзілі Статут, «новопоправленный...» на соймах павятовых мудрых людзей, «на то обранных и высаженных» [2, с. 42–43]. Падобны запіс утрымліваецца і ў прывілеі, выдадзеным у 1588 г. Той факт, што на заключным этапе праца над праектам Статута перайшла да павятовых соймаў, сведчыць аб значнай дэмакратызацыі законатворчага працэсу ў Вялікім Княстве Літоўскім.

У 1584 г. работа над Статутам была скончана, але, паколькі ён ігнараваў Люблінскую унію, Польшча адмаўлялася зацвердзіць Статут на сойме Рэчы Паспалітай. Каб захаваць вялікакняжацкі трон, Жыгімонт III зацвердзіў новы звод законаў уласным прывілеем ад 28 студзеня 1588 г. [1, с. 173]. Патрэбна адзначыць, што тэарэтыкі і гісторыкі права лічаць, што зводам законаў у гістарычным аспекце з'яўляецца звязанне ўсяго заканадаўчага масіву ў адзіны зборнік з адначасовай перапрацоўкай зместу, зменай структуры і развіццём прававых інстытутаў. Менавіта гэта і было характэрным для Статута 1588 г., які па сваёй тэарэтычнай распрацоўцы і практычнай значнасці меў значную перавагу над папярэднімі Статутамі. Перш за ўсё ў ім былі выкладзены новыя дзяржаўна-прававыя ідэі і прынцыпы, у тым ліку ў сферы развіцця канстытуцыйналізму і парламентарызму. Ужо ў прадмове да яго, якім з'яўляліся прысвячэнне Статута Жыгімонту II і зварот Льва Сапегі да ўсіх саслоўяў, тэарэтычна абгрунтоўвалася неабходнасць абмежавання ўлады манарха і прызнання вяршэнства права ў параўнанні з іншымі сацыяльнымі рэгулятарамі. Важным было і тое, што ў прадмове Леў Сапега з гонарам заяўляе: «... не обчим яким языком, але своим власным правы списание маем и каждого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем» [2, с. 48]. Увогуле прадмова задавала дамінанту ўсяму Статуту, у нормах якога больш дакладна і выразна, параўнальна з папярэднімі Статутамі, былі выкладзены

палажэнні аб абмежаванні ўлады манарха, аддзяленні судовай улады ад выканаўчай, прыярытэце пісанага закона, пашырэнні яго дзеяння на ўсіх жыхароў дзяржавы «от вышшого стану аж до нижшого» і інш.

Увогуле ўвесь яго тэкст, як адзначалі беларускія навукоўцы (Я. А. Юхо, А. Ф. Вішнеўскі і інш.), пранізвала ідэя прававой дзяржавы, адной з падстаў якой стала замацаванне прынцыпаў законнасці, справядлівасці і падзелу ўладаў. Складальнікі Статута вырашылі шэраг прававых праблем у духу эпохі Адраджэння. Закон замацаваў такія важныя канстытуцыйныя прынцыпы, як суверэнітэт дзяржавы, роўнасць усіх свабодных людзей перад законам, права чалавека на ўласнасць, на ахову яго жыцця, гонару, маёмасці, на судовую абарону і інш. Нормы Статута абавязвалі службовых асоб, у тым ліку і самога вялікага князя, абараняць інтарэсы дзяржавы і народа. Менавіта ў XVI ст. не толькі звяртаецца ўзмацненая ўвага на адзінства і незалежнасць, але і пачынае акрэслівацца ўяўленне аб адзіным грамадзянстве, бо пад тэрмінам «Літва» разумелася ўся дзяржава, а пад назвай «ліцьвін» – яе грамадзянін. Разуменне адзінага грамадзянства пачынае дамінаваць над рэлігійнымі плынямі ў дзяржаве. Так, Статут дэклараваў, што правы даюцца асобам «...так латынскага закону, яко і греческаго». Адначасова ён замацаваў прынцып верацярпімасці, што ва ўмовах суіснавання ў дзяржаве розных рэлігійных вераванняў было вельмі неабходным. Сам вялікі князь абавязваўся «покой посполитый межы розорванными и розными людми в вере и набоженстве заховывать» (р. III, арт. 3). Менавіта ў заканадаўчым замацаванні гэтых важных палажэнняў і прынцыпаў знайшла адлюстраванне тэндэнцыя да фарміравання новай правасвядомасці ў тагачасным грамадстве.

Многія палажэнні Статута сведчаць, што заканадаўца імкнуўся прытрымлівацца прынцыпу справядлівасці ва ўсіх грамадскіх адносінах. Так, у шэрагу артыкулаў гаварылася аб адзінстве права для ўсіх жыхароў дзяржавы (арт. 1, р. 1; арт. 46, р. 3; арт. 3, р. 4 і інш.). Закон імкнецца абараняць не толькі саслоўныя правы шляхты, але і асабістыя правы і інтарэсы кожнага свабоднага чалавека. Невыпадкова ў яго артыкулах утрымліваецца і паўтараецца зварот да ўсіх жыхароў дзяржавы, нягледзячы на саслоўную прыналежнасць. Так, ужо у першым артыкуле ад імя вялікага князя гаворыцца: «...всих подданных наших и всих станов в том паньстве нашем Великом князстве Литовском и иных всих земель, давно к тому паньству прислухающих, почоншы от вышшого стану аж до нижшого, тыми одными правы и артыкулы, в том же статуте нижей писаными и от нас даными, судити и справовати маем» (р. 1, арт. 1). Гэтае важнае палажэнне паўтаралася і далей у нормах Статута.

Адным з самых значных тэарэтыка-прававых дасягненняў Статута 1588 г. было тое, што ён удасканаліў заяўлены ўжо першым Статутам

1529 г. падзел нормаў па галінах права. Сучасныя навукоўцы пазначаюць, што галіновая структура права ў той час знаходзілася яшчэ ў стадыі фарміравання, аднак у гісторыка-прававой літаратуры мае месца вычлененне ў праве перыяду феадалізму агульнапрынятых форм і ўжыванне сучаснай юрыдычнай тэрміналогіі. У Статуце 1588 г. быў значна ўдасканалены тэрміналагічны апарат. Заканадаўца, нягледзячы на недастатковае развіццё юрыдычнай тэхнікі, што вяло да недакладнасці многіх тэарэтычных вызначэнняў, паўтарэнняў палажэнняў і шматслоўя, у выніку – грувасткасці канструкцый прававых нормаў, ужо дастаткова добра ўсведамляў асноўныя юрыдычныя паняцці і карыстаўся даволі ўсталяваным юрыдычным апаратам. Усё гэта дапамагло яму ўдасканаліць сістэму заканадаўства і засяродзіць прававыя нормы ў пэўных раздзелах Статута адпаведна іх значэнню і зместу.

Увогуле Статут 1588 г. пераўзыходзіў папярэднія законы шырынёй прававой рэгламентацыі грамадскіх адносін. У ім знайшлі адлюстраванне нормы ўсіх галін права: ад канстытуцыйнага да працэсуальнага. Так, першыя тры раздзелы ў асноўным былі прысвечаны канстытуцыйнаму праву. Рэгламентацыі судовай сістэмы і судаводства быў прысвечаны чацвёрты раздзел, які быў самым буйным і ўключаў 105 артыкулаў. На падставе набыткаў судовай рэформы ён замацоўваў склад і кампетэнцыю розных судовых органаў, парадак абрання і прававы статус суддзяў судовых органаў дзяржавы, статус адвакатаў, возных, рэгламентаваў розныя працэсуальныя пытанні і інш. У пяты раздзел былі ўключаны ў асноўным нормы шлюбна-сямейнага права, у шосты – апякунскага права, у сёмы – нормы грамадзянскага права, якія рэгламентавалі адносіны ўласнасці, сутнасць і формы абавязацельстваў адносна нерухомай і іншай маёмасці, пазыковыя абавязацельствы, розныя віды дагавораў і г. д. Восьмы раздзел быў прысвечаны атрымання ў спадчыну маёмасці па завяшчанні. У дзявятым раздзеле рэгуляваліся зямельныя праваадносіны, а таксама вызначалася юрысдыкцыя падкаморскага суда. Дзясяты раздзел у асноўным утрымліваў нормы прыродарэсурснага і прыродаахоўнага права. Пры гэтым амаль усе раздзелы Статута ўключалі часам нормы іншых галін права. Напрыклад, гэта тычыцца нормаў крымінальнага права, хоць у большасці яны ўтрымліваліся ў 11–14 раздзелах.

Нормы канстытуцыйнага права, як самыя важныя, утрымліваліся ў большасці ў першых трох раздзелах Статута. Па сваёй сутнасці Статут 1588 г. з’яўляўся своеасаблівай канстытуцыяй тагачаснай феадальнай дзяржавы і ўтрымліваў шматлікія нормы канстытуцыйнага характару. Самым важным у гэтым кантэксце з’явілася, як адзначаюць многія мінулыя і сучасныя даследчыкі, заканадаўчае замацаванне Вялікага Княства Літоўскага як самастойнай, суверэннай дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі. У першы раздзел Статута былі ўключаны даволі

разнастайныя па сваім змесце нормы, якія можна падзяліць на дзве групы: тыя, што тычыліся найважнейшых канстытуцыйных палажэнняў (перанесеныя са Статута 1566 г. і шмат у чым дапоўненыя), а таксама нормы аб пакаранні за дзяржаўныя злачынствы. Апошнія гаварылі аб важнасці і недатыкальнасці асобы манарха, неабходнасці паважаць яго і сям'ю, належным чынам паводзіць сябе пры вялікакняжацкім двары і інш. Парушэнне гэтых правіл лічылася дзяржаўным злачынствам. Адначасова гаварылася аб пэўнасці і дакладнасці доказаў здзяйснення такіх злачынстваў, своечасовым разглядзе паступіўшых скаргаў, пакаранні за лжывае абвінавачванне і данос і інш., што сведчыла аб яўных прагрэсіўных прававых тэндэнцыях.

Канстытуцыйная нормы ўтрымліваліся і ў другім раздзеле, дзе рэгламентавалася ў асноўным выкананне шляхтай вайсковага абавязку. Закон аб'яўляў, што ўсе жыхары дзяржавы павінны несці земскую службу, а павятовая шляхта пры першай неабходнасці – станавіцца пад павятовыя харугвы. Даволі падрабязна рэгламентаваліся ўмовы і парадак выканання вайскавай службы і адказнасці за вайсковыя злачынствы.

Нормы канстытуцыйнага права былі выкладзены ў большасці ў трэцім раздзеле Статута. Заканадаўца, зыходзячы з самых прагрэсіўных ідэй свайго часу, замацаваў у ім палажэнне, якое мела месца ў папярэдніх законах, аб тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы і яе недатыкальнасці, тым самым абвясціўшы суверэнітэт Вялікага Княства Літоўскага насуперак Люблінскай уніі. Аб гэтым прама гаворыць першы артыкул: «Мы, господар, обещуем... иж тое то славное паньство Великое князство и вси земли, ку нему здавна и тепер належачие, в славе, тытулах, столицы, зацности, владзы, можности... и теж в границах, ни в чом уменьшвати и уймовати або понижати не маем» (р. III, арт. 1). Звяртае на сябе ўвагу чацвёрты артыкул, які абавязвае манарха вярнуць у склад ВКЛ усе раней адарваныя ад дзяржавы землі. Вядома, што самыя буйныя адарванні зямель былі зроблены на карысць Польшчы. Такім чынам, артыкул знаходзіцца ў яўнай супярэчнасці з актам Люблінскай уніі 1569 г. Такі ж характар мае і пяты артыкул гэтага раздзела, які забараняў адбіраць маёнткі ў шляхты і – што асабліва важна – не даваць маёнткаў «заграничником и посторонним» асобам, а таксама не выдаваць у будучым ніякіх прававых актаў і прывілеяў, якія б супярэчылі Статуту. Артыкулам дванаццатым забаранялася прызначаць на пасады, а таксама надзяляць маёмасцю чужаземцаў. Наступныя артыкулы гэтага раздзела замацоўвалі і гарантавалі саслоўныя правы і прывілеі шляхты і заможнай часткі мяшчан і гаварылі аб адсутнасці такіх правоў у простых людзей, якіх нельга было «повышати над шляхтай». Так, толькі для шляхты абвешчаліся палітычныя правы, у тым ліку права прадстаўніцтва ў органах дзяржаўнай улады і кіравання, свабоднага выезду за межы дзяржавы і інш. У раздзеле даволі падрабязна

рэгламентавалася дзейнасць сойма і павятовых соймаў, прычым звярталася ўвага на публічнасць і адкрытасць заканадаўчага працэсу. Напрыклад, гаварылася аб абавязковым абнародаванні прынятых законаў: «А для всех посполите в местех, местечках наших, на торгах и пры костелех парафеяльных обволывати и копей з листов наших прибавати» (р. III, арт. 6). Вялікі князь абавязваўся не парушаць дзеючых законаў, звычаяў, свабод, а новыя законы прымаць толькі на вальным сойме «з ведомостью и порадой рад наших и призволением всех станов, сойму належачых» (р. III, арт. 15). Увогуле Статут утрымліваў значныя правы матэрыял, які тычыўся развіцця канстытуцыйналізму і парламентарызму ў дзяржаве.

Значным прававым дасягненнем Вялікага Княства Літоўскага было тое, што ўсе тры Статуты сталі аднымі з першых еўрапейскіх законаў, якія ўтрымлівалі нормы, накіраваныя на ахову прыроды, падтрыманне і павелічэнне яе рэсурсаў. Статут 1588 г. удакладніў і развіў палажэнні аб парадку карыстання зямельнымі ўгоддзямі, пушчамі, рэкамі, азёрамі, больш дакладна рэгламентаваў пытанні палявання, рыбнай лоўлі, бортніцтва і інш. Увогуле на працягу XVI ст. павялічваюцца меры па прыемстве дзяржаўных органаў ВКЛ у сферы рэгулявання прыродакарыстання, складовай часткай якіх становіцца ахова асобных прыродных аб'ектаў, што і знайшло адлюстраванне ў новым зводзе законаў.

Здзіўляе тое, што Статуты 1566 і 1588 гг. рэгламентавалі нават правілы дарожнага руху. Так, гаварылася, што «воз порожний маеть уступовати возу наложоному, пеший – езному, езный – возу» (Статут 1588, р. IX, арт. 32). Пры гэтым вызначалася і шырыня дарогі – «полтора прута».

У сферы грамадзянска-прававых адносін патрэбна перш за ўсё адзначыць, што ў Статуте 1588 г. значнае развіццё атрымала рэчавае права. Так, больш дасканалая была выкладзена норма папярэдняга Статута аб поўным праве шляхты распараджацца зямлёй (р. VII, арт. 1). Таксама ў сувязі з актывізацыяй таварна-грашовых адносін быў удаканалены інстытут залогу як асаблівай разнавіднасці рэчавага права. Залогавае землеўладанне было шырока распаўсюджана ў Вялікім Княстве і як асобная форма землеўладання прымянялася ўсімі суб'ектамі права, у тым ліку і дзяржавай. У сувязі з тым, што землеўладальнік закладзенай маёмасці не траціў на яе права ўласнасці, тэрмін зямскай даўнасці не пашыраўся на залог зямлі. Адпаведна гэтаму залогодавальнік меў права ў любы час «отложивши перед врьдом пенези» патрабаваць звароту нерухомасці. Статут 1588 г., у якім залогавыя праваадносіны набылі найбольшае развіццё, рэгламентаваў, што любы від залогу не мае тэрміну іскавай даўнасці (р. VII, арт. 12). Справы аб залогам, якія адбыліся пасля прыняцця Статута 1529 г. і не былі заяўленыя ў судзе да выдання Статута 1588 г., не прымаліся да судовага разгляду, а адносна заяўленых ісцэц павінен быў прывесці належныя

пісьмовыя доказы. Новы закон рэгламентаваў і такі від залогу нерухомаści з мэтай забеспячэння атрыманай пазыкі, пры якім маёмасць заставалася ў валоданні залогадавальніка, т. зв. іпатэка. Наяўнасць іпатэчнай сістэмы залогу, адной з самых перадавых у Еўропе, сведчыла аб зараджэнні ў дзяржаве новых буржуазных праваадносін [3, с. 198]. Іпатэка ўяўляла сабой асобны парадак умацавання рэчавых правоў на нерухомасць праз запіс у судовых кнігах. Першыństwo па забеспячэнні доўгу належала таму, хто першы зрабіў запіс у гэтых кнігах. У сувязі з гэтым у ВКЛ набывае развіццё інстытут судовых кніг і заканадаўча замацоўваецца працэдура доступу да іх [3, с. 92, 97 і інш.].

Разам з умацаваннем рэчавых правоў развіваліся абавязацельныя праваадносіны, аб'ектам якіх з'яўлялася дзеянне, якое ў той жа час складала і змест абавязацельства. Гэтае дзеянне магло выяўляцца ў перадачы адной асобай іншай пэўнай рэчы ва ўласнасць (купля-продаж, падараванне), або ў дазvole карыстацца рэччу (маёмасны найм), або ў ажыццяўленні адной асобай асабістых паслуг на карысць іншай асобы (асабісты найм) і інш. [3, с. 100]. У адрозненне ад рымскага права, закон феадальнай Беларусі ўхіляўся ад пераліку крыніц абавязацельстваў. З аналізу нормаў Статута вынікаюць дзве асноўныя крыніцы: юрыдычныя здзелкі і правапарушэнні, хоць на практыцы мелі месца і іншыя падставы ўзнікнення абавязацельных праваадносін (напрыклад, беспадстаўнае абагачэнне). Асаблівая ўвага ў законе надавалася рэгуляванню працэдуры заключэння і выканання абавязацельстваў, парадку здзяйснення спагнанняў за іх невыкананне, сродкам умацавання і забеспячэння абавязацельных адносін: дадатку, няўстойцы, заруцы, паручыцельству [3, с. 104–105].

Патрэбна адзначыць, што рэгламентаваныя законам дагаворныя адносіны характарызаваліся некаторай няпэўнасцю і неакрэсленасцю межаў іх сумежных відаў, асабліва гэта тычылася прадмета абавязацельстваў і ўмоў іх выканання. Напрыклад, дагавор куплі-продажу часам па працэдуры выканання збліжаўся з дагаворам мены і г. д. Закон не гаворыць пра класіфікацыю дагавораў, аднак рэгламентуе даволі шматлікі пералік: мена, купля-продаж, дарэнне, паклажа, пазыка, найм, падрад і інш. Пры гэтым галоўная ўвага заканадаўцы засяроджана на фармальным баку праваадносін. Нават здзелкі з рухомай маёмасцю (на суму звыш 10 коп грошай) павінны былі заключацца ў пісьмовай форме, часам у спецыяльна адведзеных месцах, і ў прысутнасці сведкаў. Здзелкі з нерухомасцю патрабавалі фактычна натарыяльнага сведчання, бо аб гэтым неабходны быў запіс у спецыяльных судовых кнігах. Усё гэта сведчыць аб нарастанні тэндэнцыі да фармалізаванасці і дакладнасці дагаворных адносін.

Адпаведныя тэндэнцыі назіраюцца і ў спадчынных праваадносінах, на якія значны ўплыў зрабіла рымскае права. У Статуце 1588 г. нормы

спадчыннага права набылі больш поўную рэгламентацыю. Яны ўтрымліваліся не толькі ў раздзелах сёмым («О записех и продажах») і восьмым («О тестаментях»), але і іншых раздзелах. Закон падрабязна гаварыў аб тых асобах, якія не мелі права завяшчаць маёмасць і якія пазбаўляліся права на спадчыну, устанаўліваў пэўныя межы завяшчання нерухомай маёмасці адносна яе папярэдняга статусу (р. VIII, арт. 1–2; р. III, арт. 17 і інш.) і шмат іншае. Пры гэтым закон перш за ўсё клапаціўся аб захаванні маёмасці ў мужчынскіх руках, хоць і рабіў выключэнне для ўдавы, дазваляючы афармляць завяшчальныя запісы на пажыццёвае карыстанне спадчыннай маёмасцю. Бацькоўская маёмасць, як і ў папярэднім Статуце, падзялялася паміж сынамі, а дочкам давалася частка маёмасці ў якасці пасагу. Пры адсутнасці або смерці сыноў і іх нашчадкаў маёмасць пераходзіла да дачок. Мацярынская ж маёмасць роўна падзялялася паміж сынамі і дочкамі, а пры адсутнасці сыноў «оная вся отчизная и всяким обычаем набытое именья, за се на сестры и их потомства спадывають» (р. III, арт. 17). Закон гаварыў, што ў тым выпадку, калі некалькі жонак, «не записавши мужу внесенья своего, померли», маёмасць падзялялася паміж усімі сынамі пароўну (р. V, арт. 15). Пры адсутнасці дзяцей маёмасць пераходзіла да бацькоў або да іншых спадчыннікаў. Наследаванне па законе наступала пры адсутнасці завяшчання і ў адпаведнасці з вызначанай чарговасцю пэўнага кола сваякоў. У першую чаргу спадчыннікамі з'яўляліся дзеці, браты, сёстры, затым бацькі памерлай асобы, а потым ужо іншыя кроўныя сваякі. Аб спадчынніках іншай чаргі і ў бакавых лініях закон гаварыў даволі неакрэслена, называючы іх «потомство» і «щадки» (р. III, арт. 17). Патрэбна пазначыць, што ў Статуце рабілася спроба рэгламентаваць наследаванне сумесна нажытай мужам і жонкай у шлюбе маёмасці.

Шмат увагі закон надаваў парадку афармлення завяшчанняў і з большай павагай ставіўся да натарыяльных завяшчанняў, хоць прызнаваў і дамашнюю форму, якая патрабавала прысутнасці сведкаў. Статут утрымліваў новыя нормы, накіраваныя на прадухіленне падману волі завяшчальніка. Напрыклад, папярэджвае аб недапушчальнасці паправак, прыпісак, падчыстак і іншага ў завяшчальных запісах. Завяшчанне, якое не адпавядала ўнутраным і знешнім умовам, магло быць аспрэчана ў судовым парадку. Ніякія абяцанні завяшчальніка аб нязменнасці складзенага тэстамента не мелі моцы і юрыдычнага значэння. Ён мог у любы час класці новае завяшчанне, якое таксама павінна было належным чынам афармляцца. У выпадку, калі было напісана некалькі тэстаментаў, то сапраўдным прызнавалася апошняе. Пры адсутнасці спадчыннікаў па законе і па завяшчанні маёмасць прызнавалася вымарачнай, пры гэтым закон клапаціўся і аб умовах прызнання маёмасці вымарачнай.

Нормы Статута 1588 г. свідчаць аб высокім узроўні развіцця ўсіх галін права, у тым ліку судова-працэсуальнага і крымінальнага, на што звярталі ўвагу многія навукоўцы (Ю. Бардах, Г. В. Дземчанка, Ю. П. Доўнар, І. А. Маліноўскі, Я. А. Юхо і інш.). Так, Статут рэгламентаваў амаль поўную сістэму ўсіх тагачасных відаў злачынстваў і пакаранняў. Пры гэтым неабходна адзначыць, што хоць выпадкі рэгламентацыі законам публічна-крымінальных пакаранняў (турэмнага зняволення, смяротнага пакарання і цялесных пакаранняў) у Статуце 1588 г. параўнальна з папярэднім законам значна павялічваюцца, што непасрэдна было звязана з усё больш актыўнай дзейнасцю дзяржавы ў сферы супрацьдзеяння злачыннасці, аднак з ліку шматлікіх судовых пастановаў, што прааналізаваў Г. В. Дземчанка, толькі асобныя прадугледжвалі прымяненне цялесных пакаранняў, нешматлікія гаварылі аб смяротным пакаранні і ні аднаго разу не ўпаміналася аб кваліфікаваным смяротным пакаранні або членашкодніцкіх пакараннях. Адносна некаторых санкцый увогуле нельга сказаць, ці прымяняліся яны на практыцы. Навукоўца падкрэслівае, што ў асноўным дзейнічала сістэма штрафных санкцый [4, с. 179]. Прынцып прэзумпцыі невінаватасці, які знайшоў заканадаўчае замацаванне ў Статуце 1566 г. для шляхты, тычыўся цяпер усіх свабодных людзей. Адпаведна змяняюцца прынцыпы і мэты пакарання. Калі раней амаль што галоўнай мэтай з'яўлялася кампенсацыя шкоды, то цяпер закон арыентуецца на спецыяльную і агульную прэвенцыю. Важным было тое, што заканадаўца ўключыў у Статут 1588 г. норму аб смяротным пакаранні шляхціца за забойства простага чалавека, тым самым паклаўшы пачатак рэалізацыі пастулата аб роўным пакаранні за забойства чалавека. Хоць працэсуальны парадак доказу віны шляхціца ў здзяйсненні такога злачынства быў вельмі складаным, аднак сам факт наяўнасці ў законе нормы, накіраванай на абарону жыцця простых людзей, меў вельмі прагрэсіўнае значэнне. У гэтай частцы крымінальнае права ВКЛ апярэджвала права многіх іншых еўрапейскіх дзяржаў.

Неабходна звярнуць увагу і на тое, што Статут, больш дакладна і канчаткова замацаваўшы дзейнасць новых судовых органаў, завяршыў судовую рэформу XVI ст. [5, с. 127 і інш.]. Так, ён канчаткова замацаваў і дакладна рэгламентаваў дзейнасць аддзеленых ад выканаўчай улады судаў для шляхты – земскага, падкаморскага і Галоўнага суда (Трыбунала). Апошні стаў адной з першых у Еўропе вышэйшых апеляцыйных судовых устаноў. Статут абвясціў права ўсіх людзей судзіцца статутнымі нормамі, рэгламентаваў адказнасць за правапарушэнні толькі ў судовым парадку, у адпаведнасці з законам (р. I, арт. 2). Судзілі пры вызначэнні меры пакарання абавязваліся ўлічваць усе абставіны справы, судзіць справядліва, адпаведна статутавым нормам, а ў выпадку няўпэўненасці – схіляцца да вызвалення падсуднага ад пакарання.

Многія нормы сведчаць аб гуманістычнай накіраванасці Статута, які грунтаваўся на рэнесансным гуманізме, цесна звязаным з сярэдневяковымі гуманістычнымі прынцыпамі: усведамленнем свабоды як сутнаснай якасці чалавека і яго самога як найвышэйшай каштоўнасці зямнога быцця ў адзінстве з касмічным. У сувязі з гэтым Статут адмоўна ставіцца да паняцця «няволя» і таму забараняе аддаваць у вечную няволю свабодных людзей, замяняе назву «чэлядзь нявольная» на «чэлядзь дваровую» і інш. Аб гэтым сведчыць і павышэнне ўзросту крымінальнай адказнасці з 14 (як было рэгламентавана Статутам 1566 г.) да 16 гадоў, а таксама ўзмоцненая прававая абарона жанчыны. Так, закон дэкларуе права жанчын свабодна, па сваёй волі выходзіць замуж, валодаць пэўнай маёмасцю, забараняе цяжарную жанчыну прысуджаць да смяротнага пакарання, абараняе жыццё жанчыны двойной галоўшчынай і нават умешваецца ў прывілею царквы на развод мужа і жонкі (р. V).

У цэлым змест Статута 1588 г. сведчыць аб яго высокім тэарэтыка-прававым узроўні. Ён распрацоўваўся заканадаўцамі не толькі як дзеючы закон, але і як праграмны дакумент, арыентаваны на будучыню. Значэнне Статута ўзрастала ад таго, што ён быў адразу ж надрукаваны на беларускай мове. Гэта рабіла яго даступным шырокаму колу насельніцтва, садзейнічала павышэнню правасвядомасці грамадства. Статут лічыўся адным з самых дасканалых законаў Еўропы, аб чым гаварыў у 1791 г. на сойме Рэчы Паспалітай Гуга Калантай [1, с. 38]. Гэты знакамiты звод законаў Вялікага Княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой з’яўляліся беларускія землі, выкарыстоўваўся як дзеючы закон у Польшчы [6, с. 35], стаў узорам каліфікацыі заканадаўства для многіх іншых дзяржаў і меў выключна важнае значэнне для ўсёй наступнай гісторыі Беларусі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск : Універсітэцкае, 1992.

2. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.

3. Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Мінск : Пропілеі, 2000.

4. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566, 1588 гг.). Киев : Тип. Император. ун-та св. Владимира, 1894.

5. Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI стагоддзя ў Вялікім княстве Літоўскім. Мінск : БДУ, 2007.

6. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Ksiestwa litewskiego XIV–XVII ww. Warszawa, 1970.

Регламентация должностных преступлений в Статуте Великого Княжества Литовского 1588 г.¹

Должностная преступность имеет весьма древнее происхождение. Некоторые современные ученые считают, что «корень зарождения такого социального явления, как коррупция, был заложен еще в первобытном обществе» [1, с. 129]. С возникновением государств Древней Руси стремление управленческого аппарата увеличивать собственные доходы потребовало регламентации законом конкретного вознаграждения должностным лицам. Об этом говорится уже в «Русской Правде». Например, ст. 74 Пространной редакции значительно увеличила предыдущий размер в 12 гривен княжеским чиновникам за выполнение судебных функций, однако также не указывала последствий невыполнения данного постановления.

В белорусских княжествах служебные правонарушения также известны с древних времен, хотя в нормативных актах, как правило, устанавливался лишь запрет на их совершение. Так, Договором 1229 г. Смоленского, Витебского и Полоцкого княжеств с городом Ригой и Готским берегом запрещалось брать судебную пошлину («пересуд») свыше установленного размера [2, с. 22–23]. Из этого можно сделать вывод, что за «пересуд» более установленного размера следовало определенное наказание. Однако трудно сказать, каково оно было и в чем выражалось.

Законы Великого Княжества Литовского – государства, политико-экономическим центром которого стали белорусские земли, уделяют все большее внимание должностным правонарушениям. Например, грамота Великого князя Александра 1492 г. установила строгий запрет должностным лицам на взятки и их вымогательство. Позже закон XVI в. регламентирует уже все возрастающее количество составов должностных правонарушений, часть из которых фактически являются преступлениями, что нашло отражение в Статутах 1529, 1566, 1588 гг.

Статут 1588 г., основываясь на предыдущих законах, в первую очередь регламентирует противоправные деяния, совершаемые местными должностными лицами (воеводами, державцами, тиунами). Так, запрещает им самовольное установление новых видов пошлин или изменение их размеров «ани на дорогах, ни на мостех, ани на греблях, ани на реках, ани на перевозех, ани в торгах, ани на

¹ Друкеуца па: Университетские правовые диалоги : материалы междунар. науч.-практ. конф., Челябинск, 30–31 марта 2023 г. : в 2 ч. / под ред. Е. В. Титовой. Челябинск, 2023. Ч. 1. С.23–26.

местечках и стодолах або корчмах, на гостинцах, в именьях своих» (р. I, арт. 29) [3]. Также одна из статей запрещала под угрозой вызова в земский суд брать сверх установленного «подорожного, яко и торгового мыта» (р. I, арт. 14) и др. Несмотря на неопределенность санкций, считаем, что вызов в суд предполагал назначение наказания при установлении факта правонарушения.

Следует подчеркнуть, что указанные выше должностные лица одновременно принадлежали к категории «врядников судебных». В Статуте нормы, касаемые надлежущего функционирования судебной власти, фактически составляли отдельную группу должностных правонарушений. Особое внимание уделялось нарушению судебных полномочий всеми судебными лицами. Так, установив оплату писарям земских и гродских судов, закон регламентировал наказание за то, «што над тую уставу взял», – значительный уголовный штраф в размере 12 коп грошей и возврат взятого сверх «уставы» в двойном размере (р. IV, арт. 6).

Отметим, что в связи с недостаточной теоретической разработкой уголовного закона законодатель, особо не разграничивая преступления и дисциплинарные проступки, делает попытку предусмотреть все возможные случаи противоправных деяний. Анализируя их и основываясь на субъекте правонарушений, можно выделить в Статуте две основные категории правонарушений: 1) совершенные судьями; 2) совершенные иными участниками судебного процесса. Среди первой группы законодатель особое внимание уделяет преступлениям, совершенным судьями. Так, если бы судья «без правдивое обложное немocy або власное пилное потребы» промедлил рассмотрение дела, «а то бы до трех разов на него показало», он лишался должности (р. IV, арт. 4). Говорилось также: «если бы се кому проволока або якое ублизенье праву стало», судьи вызывались «перед суд головной» и обязывались «укривжоному шкоды и наклады за доводом оправити и заплатити» (р. IV, арт. 37).

Кроме этих правонарушений, к первой категории относились деяния, совершенные не только судьями, но и иными «врядными судебными» (воеводами, державцами, тиунами, возными, тюремными надзирателями и др.): 1) неявка на судебное заседание «до трех раз врьдников судебных» без уважительных причин (р. IV, арт. 4); 2) нарушение судьями постановлений о взыскании судебных пошлин (р. IV, арт. 5 «Уставы о пересудех и о паметном судьи и подсудку, также врьду гродскому и иным врьдником нашим»); 3) нарушение писарями земского, гродского судов и иными «врьдниками» постановлений о доходах «Уставы доходов ...» (р. IV, арт. 6); 4) вынесение судьями заведомо незаконных постановлений или рассмотрение дела с нарушением процессуальных норм (неполным составом суда, в отсутствие

одной из сторон и др.) (р. IV, арт. 40); 5) отказ в отправлении правосудия должностным лицом, которое было обязано «справедливость по праву и по этому статуту чинити» (р. IV, арт. 48, 67); 6) халатное отношение судей, других «врядников судовых» к своим служебным обязанностям, в том числе: а) халатное отношение воеводы, старосты к формированию состава суда и иной организационной деятельности суда (р. IV, арт. 37); б) неявка или опоздание на судебную сессию (р. IV, арт. 38); в) попустительство тюремных надзирателей и иных должностных лиц в отношении заключенных (р. IV, арт. 32) [4, с. 155–156]. Отметим, что чаще всего за такие деяния судей местных судов (земского, городского, подкоморского и др.) наказание ограничивалось штрафом («виной») в 12 рублей грошей, устанавливаемым Главным судом.

Отдельно следует выделить группу правонарушений, совершаемых возным – судебным должностным лицом, выполняющим функции следователя и судебного исполнителя. К таким деяниям относились: 1) дача ложных показаний в суде; 2) выдача ложного свидетельства (осмотр побоев, иных телесных повреждений и т. д.); 3) отказ от проведения следственных действий; 4) умышленный пропуск уголовной давности с корыстных или иных побуждений; 5) иные противоправные деяния возного – «што кольвек такового непристойного справовал, або ижбы несправедливе сознал» (р. IV, арт. 9 и др.). При этом законодатель, не объясняя, какие именно деяния охватываются данной формулировкой, устанавливает, что возный «каран быти маеть водле важности выступу своего» (р. IV, арт. 9). В целом же данная статья регламентирует весьма жесткие санкции в отношении правонарушений возного. Например, устанавливает смертную казнь («горлом карати») «за неправдивое сознание». Однако закон оговаривает, что «за иншие меншие выступки маеть седець у везенью на замку або в дворе нашем дванадцать недель и шкodu стороне поводової нагородити» (р. IV, арт. 2, 9, 22–24 и др.). Анализ отмеченных выше норм свидетельствует, что законодатель эти противоправные деяния в полной мере считает преступлениями.

На наш взгляд, следует сказать о ряде противоправных деяний, совершаемых адвокатами («прокураторами»): 1) неявка на суд без уважительных причин; 2) предание интересов доверителя в пользу противной стороны; 3) подделка доверительного листа с целью причинения ущерба лицу, выдавшему этот лист (т. е. появление в судебном процессе лжеадвоката); 4) умышленный недосмотр обстоятельств порученного им судебного дела «ко шкodu доверителя» [4, с. 156–157]. Такое значительное внимание законодателя к данной группе правонарушений было вызвано весьма неудовлетворительной практической деятельностью адвокатов. Тем более, что закон уже достаточно четко регламентировал их правовой статус, в том числе обязывал проводить

судебные дела на законных основаниях, добросовестно и в интересах доверителя. В случае же невыполнения возложенных на их законом обязанностей, адвокаты подвергались за эти преступления не только имущественным наказаниям, лишению должности, но и тюремному заключению, а в отдельных случаях (например, измена интересам доверителя) – смертной казни.

Кроме того, Статут регламентирует ряд правонарушений, совершенных иными участниками судебного процесса (неисполнение постановлений суда, оскорбление судей, дача ложных показаний и др.).

Значительное внимание закон уделял нарушению служебных полномочий воинскими чинами, при этом особо не разграничивая преступлений и дисциплинарных проступков. Так, Статут 1529 г. под угрозой значительного штрафа запрещал гетманам принимать в реестр опоздавших на войну военнообязанных лиц и «брати от них даров» (р. II, арт. 6), запрещал старшим «над заставою» принимать подарки от подначаленных людей (р. II, арт. 8) и др. [5]. Статут 1588 г., запрещая самому Великому князю и гетманам «з войны от службы... вызволяти и з войска отпушати» (р. II, арт. 3), гетманам принимать в реестр опоздавших на войну военнообязанных лиц, писарям «от попису ничего брати» (р. II, арт. 16), хоружим «от войны вызволяти» (р. II, арт. 17), не устанавливает санкции за их совершение. Однако отметим, что первый артикул этого раздела говорит в целом об ответственности за неисполнение воинской обязанности – «именье свое все тратить на реч посполитую».

К другим противоправным деяниям в сфере служебных полномочий воинских чинов относились: 1) неисполнение хоружим возложенных на него обязанностей («водлуг цноты и повинности») (р. II, арт. 5); 2) умышленное утаивание от гетмана отсутствия в походе военнообязанной особы («земянина») (р. II, арт. 7, 10) и др. Чаще всего такие деяния влекли «страченье вряду» или «страченье имения своего».

Таким образом, Статут 1588 г., который был действующим законом в Беларуси почти до середины XIX в., не разграничивая особо преступления и проступки, стремился регламентировать все составы должностных правонарушений и выделить их в особую категорию.

Библиографические ссылки

1. Гумеров Т. А. Коррупционная преступность: историко-правовой аспект // Акт. проблемы рос. права. 2016. № 11 (72). С. 129–133.
2. Вішнеўскі А. Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах : вучэб. дапам. Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003. 2-е выд.
3. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.

4. Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Мінск : Пропілеі, 2000.

5. Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск : Изд-во Академии наук БССР, 1960.

Развіццё і ўдасканаленне судовай дзейнасці ў Беларусі на працягу XIII–XVI стст.¹

У старажытных беларускіх дзяржавах (Полацкім, Віцебскім, Берасцейскім, Смаленскім і іншых княствах) судовую дзейнасць здзяйснялі князі і іх службовыя асобы, якія імкнуліся, як у кожнай феадальнай дзяржаве, ахоўваць існуючы правапарадак, забяспечваць інтарэсы дзяржавы і кіруючай эліты. Пры гэтым адначасова існавалі на тэрыторыі Беларусі самыя старажытныя – копныя суды, у склад якіх уваходзілі вольныя сяляне-домаўласнікі (так званыя копныя мужы, копныя старцы, капляне). У кампетэнцыю гэтых судоў, якія часцей склікаліся самім пацярпелым, уваходзіў разгляд як крымінальных спраў, так і грамадзянскіх спрэчак паміж сялянамі. Аднак гараджане і нават феадалы часам звярталася ў гэтыя суды, таму што яны былі хуткімі, справядлівымі і фактычна бясплатнымі. Асаблівасцю копнага судаводства з’яўлялася спалучэнне ў адным органе следчых, судовых і выканаўчых функцый, а таксама дэмакратызм судовага працэсу, бо ўсе яго ўдзельнікі былі роўнымі ў правах [1, с. 22–23].

У перыяд фарміравання Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ), палітыка-эканамічным цэнтрам якога сталі беларускія землі, захоўваўся ранейшы парадак, аднак галоўным суддзёй дзяржавы стаў вялікі князь (гаспадар). Ён судзіў, прымаў скаргі на рашэнні іншых судоў, меў права памілаваць злачынцу. Судовыя функцыі здзяйснялі таксама службовыя асобы цэнтральнага і мясцовага кіравання, а таксама землеўласнікі і царква ў адносінах да залежнага ад іх насельніцтва. Пры гэтым землі, якія мелі пэўную аўтаномію («прыслухоўваючыя», Полацкая, Віцебская, Смаленская і іншыя землі), доўгі час захоўвалі права ўласнага суда. Аднак па меры цэнтралізацыі дзяржавы судовая ўлада вялікага князя пачала распаўсюджвацца амаль на ўсе землі. Пры гэтым праяўляўся працэс некаторага яе абмежавання.

¹ Друкуецца па: Белорусское правосудие: исторический опыт и современность : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Верхов. суда Респ. Беларусь, Минск, 15 февр. 2023 г. / БГУ ; редкол.: Л. Л. Голубева (гл. ред.), С. А. Калинин, О. Н. Романова. Минск, 2023. С. 176–185.

З цягам часу ў ВКЛ павялічвалася колькасць спраў у **веляіакняжацкім (гаспадарскім) судзе**, дзе судзілі разам з гаспадаром паны-рада. М. Н. Ясінскі пазначаў, што маглі прысутнічаць 1–2, 3–8, 9–12 і іншая колькасць паноў-рады, а часам на судзе прысутнічалі «іншыя вярдынікі» [2, с. 84]. Пры гэтым нельга пагадзіцца з І. Маліноўскім, што паны-рада выступалі ў якасці засядацеляў [3, с. 288, 291–293], бо роля рады ў дзяржаўным жыцці ўвесь час павялічвалася. Паны-рада вивучалі доказы, запрошвалі патрэбных суду звесткі і інш. У XVI ст., як адзначала Ю. П. Доўнар, веляіакняжацкі суд у большасці выступаў судом другой інстанцыі, які разглядаў скаргі на рашэнні мясцовых судаў, а таксама на рашэнні царкоўных судаў [1, с. 90–92].

У выпадку адсутнасці вялікага князя або па яго даручэнні паны-рада маглі судзіць самастойна. **Суд паноў радных** сфарміраваўся, на думку М. Н. Ясінскага, у пачатку XVI ст. На наш погляд, гэты суд узнік значна раней, а яго дзейнасць толькі ўдакладнена ў XVI ст. Рашэнні суда мелі законную сілу незалежна ад колькасці прысутных паноў радных. Збіраўся ён праз два тыдні пасля пачатку царкоўнага вялікага посту [4, р. VI, арт. 4, 5].

Акрамя гэтых судаў, у якасці цэнтральнага суда дзейнічаў **маршалкоўскі суд**, у якім па даручэнні вялікага князя маглі разглядаць судовыя справы маршалак земскі і маршалак дворны. Часам дзейнічаў **камісарскі суд**, калі некалькі паноў радных выязджалі на месца размяшчэння спрэчнай маёмасці.

Паступова з’яўляліся і іншыя суды. Так, з узнікненнем сойма ВКЛ пачаў дзейнічаць **соймавы суд**, якому належалі важнейшыя справы, якія закраналі інтарэсы шляхты ці ўсёй дзяржавы. Як правіла, ён разглядаў судовыя справы, звязаныя з парушэннем палітычнай і гаспадарчай дзейнасці дзяржавы, справы адносна шляхецкай годнасці і гонару, а таксама тыя справы, якія мелі шырокі грамадскі рэзананс. Судаводства ў соймавым судзе здзяйснялася вялікім князем разам з панамі-радай і дэпутатамі сойма. У адпаведнасці са Статутам 1588 г. судовыя справы пачалі разглядацца вялікім князем і панамі-радай з удзелам васьмі дэпутатаў ад павятовай шляхты [4, р. 1, арт. 2].

Патрэбна адзначыць, што ў працэсе судовай рэформы, якая адбывалася на працягу XVI ст., судовая ўлада вялікага князя была значна абмежавана. Так, законам 1564 г. ствараліся новыя мясцовыя суды (земскія і падкаморскія), а ў 1581 г. вышэйшы апеляцыйны суд – **Галоўны суд (Трыбунал)**, дзейнасць якіх грунтавалася на новых прагрэсіўных прынцыпах судовага ладу і судаводства і перш за ўсё на аддзяленні судовай улады ад выканаўчай. Так, Галоўны суд, які прымаў скаргі на рашэнні мясцовых судаў, складаўся з суддзяў, якія штогод абіраліся на павятовых соймах з ліку мясцовай шляхты – ад кожнага павета па два суддзі [5, с. 163]. Часам ён разглядаў судовыя справы па першай

інстанцыі. Асобную ж катэгорыю спраў складалі скаргі на пазапраўныя дзеянні і злоўжыванні мясцовых службовых асоб і мясцовых суддзяў. Справы разглядаліся адкрыта, прычым кожны бок меў права мець пры сабе двух сваіх сяброў, а таксама адвакатаў (пракуратараў).

Галоўны суд дзейнічаў пасесійна, у розных беларускіх гарадах. Часцей трыбунальскія сесіі адбываліся штогод 22 тыдні ў Вільні і папераменна праз год па 22 тыдні – у Менску ці Новагародку. Яго рашэнні (дэкрэты) былі канчатковымі і абскарджанню не належалі. Выкананне іх даручалася гродскім (замкавым) судам. Галоўны суд здзяйсняў і натарыяльныя дзеянні.

Доўгі час асноўнымі мясцовымі судамі з’яўляліся **гродскія (замкавыя) суды**, якія разглядалі справы ўсяго насельніцтва. Падчас судовай рэформы пастановай 1542 г., а затым Статутамі дзейнасць іх удакладняецца. Судовыя функцыі былі ўскладзены на мясцовую адміністрацыю – ваяводу, старасту, дзяржаўцу або іх намеснікаў (ніжэйшы склад суда) [1, с. 43]. Спачатку гродскаму суду былі падсудныя амаль усе мясцовыя судовыя справы, аднак са з’яўленнем новых судаў (земскіх і інш.) ён стаў разглядаць так званыя гарачыя справы: аб нападах на хаты шляхты, забойствах, цяжкіх і меней цяжкіх цялесных пашкоджаннях, падпалах, разбоях, згвалтаваннях, вядзьмарстве, атручваннях, а таксама грамадзянскія справы аб выпатрабаванні беглых прыгонных сялян і чэлядзі нявольнай. Асноўнай задачай гродскага суда было ажыццяўленне правасуддзя адносна злоўленых з палічным («лицом») злачынцаў, або затрыманых на працягу 24 гадзін пасля здзяйснення злачынства. Гродскі суд выконваў і некаторыя натарыяльныя функцыі. Так, у паточнай кнізе Брэсцкага гродскага суда за 1577–1645 гг. зарэгістраваны акты продажу, дарэння, залогу, уводу ў валоданне нерухомасцю, тастаменты, іскавыя заявы, скаргі па грамадзянскіх і крымінальных справах. Судовыя кнігі вяліся ў XVI ст. на беларускай мове. Аднак з цягам часу ў тым жа Брэсцкім судзе з’яўляюцца запісы на польскай, а затым на лацінскай мовах [1, с. 45]. Статут 1588 г. патрабаваў наяўнасці пры кожным гродскім судзе добра ўмацаванага судовага двара з судовым будынкам, а таксама належнай турмы і ката.

З узнікненнем саслоўнага падзелу грамадства і заканадаўчым замацаваннем правоў шляхецкага саслоўя былі створаны ў паветах спецыяльныя суды для шляхты. Менавіта **земскі суд** стаў першым аддзеленым ад выканаўчай улады мясцовым шляхецкім судом [6]. У склад яго ўваходзілі суддзя, падсудак і пісар, якія выбіраліся шляхтай павета (па чатыры кандыдатуры на кожную пасаду) і зацвярджаліся на пажыццёвыя пасады вялікім князем. Абранымі маглі быць толькі шляхціцы, якія мелі нерухомую маёмасць у дадзеным павеце [1, с. 49–52 і інш.]. Судовыя сесіі («рокі земскія») збіраліся тры разы на год і доўжыліся

каля трох-чатырох тыдняў. Разгляду ў земскім судзе падлягалі ўсе крымінальныя справы шляхты, за выключэннем спраў, падсудных іншым судам. Таксама як і гродскі суд, земскі суд разам з разглядам судовых спраў сведчыў грамадзянска-прававыя дагаворы (куплі-продажу, пазыкі, мены, закладу, падзелу маёмасці і інш.), здзяйсняў розныя дзеянні па забеспячэнні судовых доказаў, забяспечваў выкананне судовых рашэнняў і г. д. У яго кнігі (запісовыя, дэкрэтавыя, актавыя і інш.) заносіліся судовыя рашэнні, скаргі на незаконныя дзеянні службовых асоб, розныя дакументы і інш. Напрыклад, у актавыя кнігі ўносіліся запісы аб куплі-продажу нерухомай маёмасці, залогу, арэндзе, міравых пагадненнях, а таксама запісы грашовыя, квітанцыённыя, судовых выдатках, выплатах галаўшчызнаў за забойствы, фундушавыя запісы. Акрамя таго, актавыя кнігі змяшчалі пастановы соймаў, павятовых соймаў і інш. У дэкрэтавыя кнігі запісваліся судовыя пастановы (выракі, дэкрэты) па розных справах. Паточныя кнігі ўтрымлівалі запісы судовых пратэстаў, скаргаў, данясенні возных і г. д. [1, с. 57 і інш.]. Судовыя кнігі захоўваліся, як правіла, у асобных судовых памяшканнях у замкнёных куфрах. Яны адчыняліся за тры дні да судовай сесіі і зачыняліся праз тры дні пасля яе заканчэння.

Важную ролю ў працы мясцовых судаў адыгрываў возны – судовая асоба, якая ў сілу сваіх службовых абавязкаў удзельнічала ў працы ўсіх павятовых судаў. Яго статус вызначаўся законам. Асабліваю ўвагу правам і абавязкам вознага надаваў Статут 1588 г. Пры ўступленні на пасаду возны павінен быў прынесці прысягу, пасля чаго яго прозвішча ўносілася ў гродскія і земскія кнігі. У кожным павеце было некалькі возных, галоўны сярод якіх называўся генералам. Возны выступаў як судовы вясун, пасланец, дазнаўца. Ён дастаўляў пазвы асобам у суд, а пры неабходнасці і саміх асоб, уведзіў ва ўладанне зямлёй і маёнткамі і інш. Як дазнаўца, ён аглядаў месцы злачынстваў, праводзіў апазнанне, допыт падазронных асоб, сведак, пацярпелых, вызначаў памеры шкоды, сведчыў пабоі, крадзяжы, згвалтаванні і інш. Яго запісы ўпісваліся ў судовыя кнігі. У судзе ён асабіста сведчыў аб убачаным і пачутым. Гэтыя запісы («рэляцыі») і сведчанні вознага лічыліся важкімі судовымі доказамі. Возны з’яўляўся таксама судовым выканаўцам і судовым прыставам, які назіраў за парадкам у зале судовых пасяджэнняў. За сваю працу ён атрымліваў грашовую ўзнагароду, памер якой вызначаўся законам [1, с. 109–112]. Закон ахоўваў асобу вознага, адначасова вызначаючы яго адказнасць за несумленнае выкананне абавязкаў.

Патрэбна адзначыць, што ўзнікненне земскіх судаў, у аснову дзейнасці якіх быў пакладзены новы тэарэтыка-прававы прынцып падзелу ўлады, стала новым важным этапам развіцця судовай сістэмы ВКЛ.

Іх дзейнасць з'явілася следствам значнага развіцця пісанага заканадаўства дзяржавы, што, у сваю чаргу, выклікала з'яўленне новай для таго часу прафесіі юрыста. Упершыню заканадаўча была замацавана дзейнасць не толькі прафесійных суддзяў, але і прафесійных даснаўцаў і адвакатаў. Так, адвакаты («пракуратары») – шляхціцы, дасведчаныя ў мясцовым і пісаным праве і дапушчаныя судом да адвакацкай дзейнасці, прымалі актыўны ўдзел у судовым працэсе

У працэсе судовай рэформы былі заснаваны на падставе Бельскага прывілея 1564 г., а затым Статута 1566 г. і спецыяльныя суды для разгляду зямельных спрэчак шляхты – *падкаморскія суды*. Справы ў гэтых судах вырашаў аднаасобна суддзя – падкаморый (падкаморны), у якога былі памочнікі – каморнікі. Пасада падкаморыя была вельмі прыбыткавай і лічылася для шляхты надта ганаровай. Справы, як правіла, разглядаліся непасрэдна на месцы размяшчэння спрэчнай нерухомасці, дзе падкаморый рабіў агляд або абмер спрэчных зямель, знаёміўся з доказамі, якія павінны былі прадставіць бакі, пры неабходнасці апытваў сведак, тут жа на месцы выносіў сваё рашэнне і прыводзіў яго ў выкананне, паказваючы бакам межы іх землеўладанняў. Пад кіраўніцтвам падкаморыя ўстанаўліваліся спецыяльныя межавыя знакі – насыпаліся капцы, садзіліся дрэвы, і ўсё гэта пазначалася ў спецыяльных схемах, якія ўключаліся ў судовыя кнігі.

У канцы XVI ст. па пастанове сойма ВКЛ ад 29 студзеня 1587 г. сталі збірацца падчас так званага бескаралеўя надзвычайныя і часовыя суды, якія мелі назву каптуровых [7]. Асноўнай прычынай з'яўлення *каптуровых судов* стала патрэба ў адпраўленні правасуддзя ў той час, калі павятовыя шляхецкія суды, што дзейнічалі ад імя манарха, становіліся неправамоцнымі. Маюцца звесткі, што ў некаторых паветах такія суды паўсталі значна раней. Напрыклад, Менскі каптуровы суд быў заснаваны на перадканвакацыйным сойміку ў 1572 г. Таксама ў Валынскім ваяводстве летам 1572 г. быў скліканы сойм, на якім была прынята каптуровая ўхвала [8, с. 65–67 і інш.]. У склад каптуровага суда ўваходзілі ўсе павятовыя суддзі, аднак не меней за пяць асоб. Часцей за ўсё каптуровы суд разглядаў справы пра цяжкія злачынствы, якія былі здзейснены пасля смерці караля. Справы ж, якія былі пачаты ў судзе ў перыяд жыцця манарха, як правіла, прыпыняліся. Патрэбна адзначыць, што ў сувязі з неабходнасцю паскарэння працэдур адпраўлення правасуддзя ў каптуровым судзе быў устаноўлены і асаблівы, больш паскораны парадак судовага працэсу.

Суд над простымі людзьмі здзяйснялі ў ВКЛ іх гаспадары – феодалы-землеўласнікі. Заканадаўчае замацаванне суда феодала (т. зв. вотчыннага суда) было зроблена граматай Казіміра 1447 г., хоць з'явіўся гэты суд значна раней. У выпадку адмовы феодала судзіць залежнага чалавека, маглі ўчыніць суд службоўцы мясцовай адміністрацыі (гродскі

суд). Зразумела, што ўвесць ход судовага працэсу і яго пастанова поўнасьцю залежалі ад волі феодала. Аднак Статут 1588 г. патрабаваў, каб і ў гэтых судах судаводства здзяйснялася ў адпаведнасьці з законам.

Адносна простых людзей працягвалі дзейнічаць на тэрыторыі Беларусі самыя старажытныя **копныя суды**, хоць яны і былі архаічным перажыткам мінулага ў агульнай судовай сістэме ВКЛ [5, с. 168–169]. Правасуддзе ў іх здзяйснялі простыя людзі («копныя мужы», «старцы» і інш.) – вольныя сяляне-домаўласнікі, якія карысталіся аўтарытэтам і павагай сярод іншых сялян. Копны суд не меў пастаяннага складу суддзяў. Часцей за ўсё збіралася 10–20 копных мужоў і старцаў, але ў залежнасьці ад розных абставін колькасць іх магла быць значна большай. Памер копнай акругі, як правіла, не перавышаў у радыусе 15–20 кіламетраў [9, с. 120–121]. Капа збіралася на вызначаных месцах, часцей за ўсё на месцах ранейшых паганскіх каповішчаў (пад дубам, на ўзлеску лесу і іншых месцах). Суд, як правіла, склікаўся самім пацярпелым. На яго запрашаліся ўсе зацікаўленыя асобы, сведкі, падзроныя, а таксама прыходзілі ўсе жадаючыя. Часам удзельнікамі судовага працэсу (часцей ісцамі) былі і прадстаўнікі іншых саслоўяў, у першую чаргу гараджане. Нават дробная шляхта ў якасьці ісцоў часам звярталася ў гэтыя суды [5, с. 169]. У асноўным на капе разглядаліся грамадзянскія справы, а таксама межавыя спрэчкі, дробныя крадзяжы, сваркі, факты прычынення шкоды, чараўніцтва і інш.

Галоўнымі доказами ў копным судаводстве лічыліся прызнанні абвінавачаных, тлумачэнні бакоў, падмацаваныя асабістай прысягай або нават і паядынкам, рэчавыя доказы (асабліва «палічнае»), паказанні сведкаў. Прызнанні маглі быць атрыманы і шляхам катавання, якое, аднак, паступова абмяжоўваецца. Важкім доказам лічыўся таксама абгавор злачынцам іншых людзей, атрыманы «пры астатнім ступені... ідучы з сего света», г. зн. перад непасрэдным павешаннем злачынцы (па звычайным праве смяротная кара прымянялася ў прастай форме цераз павешанне). Калі ж злачынца быў злоўлены, капа выносіла канчатковае рашэнне па справе, якое тут жа, як правіла, і выконвалася, асабліва ў тым выпадку, калі злачынца прыгаворваўся да цялеснага пакарання або смяротнай кары [5, с. 170].

Адначасна, што ў гарадах аналагічныя судовыя ўстановы часам называліся «суды на таргу». Паступова дзейнасць гэтых судаў абмяжоўваецца. Становіцца абавязковай прысутнасць на капе прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі. Рашэнні копных судаў маглі быць скасаваныя мясцовымі дзяржаўнымі службоўцамі – ваяводам, старастам і інш., хоць у адпаведнасьці са звычайным правам рашэнні копных судаў, нават тыя, якія прадугледжвалі смяротную кару, прыводзіліся ў выкананне неадкладна. Скарга магла быць падана не на рашэнне копнага

суда, а на суддзяў. Увогуле ў XVII ст. феадалы, незадаволеныя дзейнасцю копных судаў, пачалі іх разганяць.

У лік мясцовых судаў уваходзілі **войтаўска-лаўніцкія і бурмістраўскія суды**, створаныя ў гарадах, якія атрымалі граматы (прывілеі) на магдэбургскае права. Яны складаліся з асоб мясцовай гарадской адміністрацыі – войта, радцаў, бурмістраў. У войтаўска-лаўніцкім судзе ўдзельнічалі засядацелі з ліку гараджан – лаўнікі. У буйных гарадах часам дзейнічаў яшчэ радзецка-бурмістраўскі суд. Адрозненне паміж гэтымі судамі часцей за ўсё праяўлялася ў тым, што бурмістраўскія суды разглядалі ў асноўным дробныя, малаважныя справы, а войтаўска-лаўніцкі суд разглядаў больш важныя грамадзянскія і крымінальныя справы з удзелам засядацеляў (лаўнікаў). Часам найбольш важныя справы гэтыя суды разглядалі сумесна – так званым магістрацкім судом. Войт пры ўступленні на пасаду прыносіў прысягу, у якой абяцаў гараджанам судзіць аднолькава і багатых і бедных, быць справядлівым, не зважаючы на прыхільства, прыхілы, дары і інш. У судовых рашэннях войт павінен быў абавязвацца на меркаванні лаўнікаў, якія засядалі з непакрытымі галовамі і абавязвалі судзіць справядліва, «адпаведна праву, найлепшага бачання і розуму свайго». Калі ж рашэнне лаўнікаў не супадала з меркаваннем войта, апошні павінен быў прасіць іх перагледзець рашэнне [1, с. 74–76 і інш.]. Апроч таго, войтаўска-лаўніцкі суд дзейнічаў як суд другой (апеляцыйнай) інстанцыі ў адносінах да бурмістраўскага суда, а абскардзіць яго рашэнне можна было ў цэнтральных судах дзяржавы.

У XVI ст. удакладняецца дзейнасць **прымірэнчых (трацейскіх) судаў**, якія называліся таксама кампрамісарскімі. Рэгламент іх дзейнасці быў вызначаны Статутам 1566 г. Як правіла, кампрамісарскі суд разглядаў менш значныя крымінальныя справы і грамадзянскія спрэчкі паміж уладальнікамі маёнткаў і дзяржаўнай казной. У выпадку нязгоды паміж суддзямі апеляцыя падавалася, як і на рашэнні іншых мясцовых судаў, у Галоўны суд (Трыбунал). Напрыклад, захаваліся архіўныя звесткі аб дзейнасці Ігуменскага кампрамісарскага суда на працягу XVIII – першай паловы XIX ст.

У канцы XVI ст. з’яўляюцца часовыя **эксдывізарска-таксатарскія суды**, якія займаліся справамі падзелу землеўладанняў неплацежаздольнага даўжніка паміж крэдыторамі прапарцыянальна іх прэтэнзіям. Напрыклад, Навагрудскі эксдывізарска-таксатарскі суд разглядаў справы няспраўных даўжнікоў і вырашаў пытанні аб падзеле маёнасці паміж крэдыторамі, якія мелі права валодання маёнткамі (але не права ўласнасці). Калі для задавальнення іскаў не хапала даходаў з аднаго маёнтка, то ў падзел браліся ўсе ўладанні даўжніка. Зямельныя долі аддаваліся ў часовае трыманне пад 5–7 % з правам выкупу [5, с. 172]. Гэты суд збіраўся толькі для разгляду канкрэтнай справы.

Выконваўся падкаморыем па пастанове земскага суда або Галоўнага суда (Трыбунала). Эксдывізарска-таксатарскія суды, як і іншыя, існавалі амаль да сярэдзіны XIX ст., да адмены дзеяння Статута 1588 г.

Ва ўсіх судах вяліся рэестры – спісы, вопісы, кнігі, куды рабіліся запісы аб судовых справах. Рэестры замкавых судов, як і ўвогуле судовыя кнігі, называліся «кнігі гродскія», земскіх судов – «кнігі земскія». У сумарных замкавых кнігах запісваўся кароткі змест спраў па даўгавых абавязацельствах, аб выгнанні з маёнткаў, беглых сялянах, у земскіх – аб закладных здзелках і інш. У звычайныя (ардынарныя) кнігі гродскіх судов заносіліся крымінальныя справы па найбольш цяжкіх крымінальных злачынствах (разбоях, забойствах, грабяхах), у земскія – усе грамадзянскія справы. Вяліся таксама «арыштаваныя кнігі», у якіх вёўся ўлік злачынцаў, затрыманых на месцы здзяйснення злачынства, тактавыя кнігі, дзе запісваліся злачынствы, здзейшаныя паблізу ад таго месца, дзе засядаў суд і інш. [1, с. 45 і інш.].

Патрэбна адзначыць, што ў ВКЛ дзейнічалі суды для асобных катэгорый насельніцтва: татараў, яўрэяў, а таксама духавенства. Гэтыя суды прымалі рашэнні на падставе нормаў царкоўнага права, звычайнага права і спецыяльных нарматыўных актаў, падараваных вялікім князем [1]. Так, унутры канфесій дзейнічаў *суд царкоўны (духоўны)*, які разглядаў справы, звязаныя са скаргамі на духоўных асоб, пазбаўленнем іх сану, высвятленнем ступеней роднасці пры ўступленні ў шлюб, парушэннем шлюбнай вернасці, невыкананнем рэлігійных абавязкаў і інш. У такіх хрысціянскіх канфесіях, як праваслаўе, каталіцызм, уніяцтва, вышэйшай судовай уладай валодалі мітрапаліт і епіскап. У праваслаўнай царкве органам кіравання і суда быў крылас – рада пры епіскапе [5, с. 172]. Асабліва прыхаджане епархій падлягалі яго суду па шлюбных справах. Суддзі кіраваліся Кормчымі кнігамі, Скруткам Яраслава, іншымі царкоўнымі дакументамі, у тым ліку граматамі, выдадзенымі вялікімі князямі.

У цэлым такая судовая сістэма, за выключэннем адмены дзейнасці цэнтральных судов і некаторых змен у складзе і кампетэнцыі мясцовых судов і Галоўнага суда, існавала пэўны час і пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Аднак ужо ў 1830-х гг. яна пачынае змяняцца адпаведна расійскай судовай сістэме.

У заключэнне неабходна падкрэсліць, што да нашага часу захаваўся, нягледзячы на шматлікія страты, вельмі значны гістарычны дакументальны матэрыял адносна дзейнасці судов на тэрыторыі Беларусі. Напрыклад, толькі адносна копных судов на беларускіх землях захавалася больш за 440 дакументаў [10]. Таксама ў Актах Віленскай археаграфічнай камісіі, іншых зборніках дакументаў змешчаны шматлікія справы, разгледжаныя земскімі судамі на Беларусі (напрыклад, Менскім, Гродзенскім, Віцебскім, Мсціслаўскім і інш.), іншымі судовымі

ўстановамі. Аднак у асноўным прыводзіцца толькі пералік разгледжаных спраў, хоць часам даецца іх кароткая характарыстыка [6, с. 264 і інш.]. Пры гэтым, нягледзячы на іх аналіз мінулымі і сучаснымі навукоўцамі (Г. В. Дземчанкам, Т. І. Доўнар, Ю. П. Доўнар, І. І. Лаппо, Ф. І. Леантовічам, І. А. Маліноўскім, М. М. Навакоўскім, О. В. Сокальскай, Я. А. Юхо, М. Н. Ясінскім і інш.), застаецца яшчэ шмат проблемных і маладаследаваных пытанняў, асабліва ў сферы практычнай дзейнасці асобных судовых органаў у XIII–XVIII стст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Доўнар Ю. П. Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім. Мінск : БДУ, 2007.
2. Ясинский М. Н. Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Киев : Типограф. Н. А. Гирич, 1901.
3. Малиновский И. А. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского. Томск, 1901.
4. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.
5. Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік. 2-е выд., выпраўл. і дап. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2021.
6. Лаппо И. И. Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века // Журн. М-ва нар. просвещения. 1897. № 6. С. 263–302.
7. O kapturach / Volumina legum. Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. T. VII.
8. Сокальська О. В. Наріси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.). Одеса : Інтерпрінт, 2010.
9. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1992.
10. Ясинский М. Н. Акты о копных и панских судах. Киев : Унив. тип. В. И. Завадского, 1897.

ДЗЯРЖАВА І ПРАВА БЕЛАРУСКАЙ ССР

Працэс утварэння Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і яго заканадаўчая рэгламентацыя (да 105-годдзя ўтварэння БССР)¹

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі пачаўся новы, вельмі кароткі перыяд айчыннай гісторыі – знаходжанне беларускіх зямель у складзе РСФСР. Як і раней, расійскія органы (ужо савецкай улады) ажыццяўлялі агульнае кіраўніцтва на ўсёй тэрыторыі Расіі, у тым ліку ў Беларусі. Пры гэтым дапамогай расійскаму ўраду на беларускай тэрыторыі быў Паўночна-Заходні абкам РКП(б) і Абласны выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах) – савецкі расійскі орган улады, які і павінен быў праводзіць у жыццё рашэнні і пастановы РСФСР [1, с. 256].

Неабходна адзначыць, што ў пачатку 1918 г. намаганнямі актыўных удзельнікаў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, ва ўмовах нямецкай акупацыі была абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка, якую не прызнала савецкая ўлада, аднак дзейнасць Рады БНР значна паўплывала на наступныя гістарычныя падзеі.

У гэты перыяд на падставе таго, што ў першых нарматыўных актах РСФСР было абвешчана права нацый на самавызначэнне, аж да аддзялення і ўтварэння самастойных дзяржаў, многія нацыянальна свядомыя беларусы, у тым ліку і бальшавікі, працягвалі падымаць (будзіраваць) т. зв. беларускае пытанне. Аднак кіраўніцтва РСФСР не спяшалася (а хутчэй – не жадала) вырашыць пытанне аб самавызначэнні Беларусі. Супраціўляліся гэтаму і кіраўнікі Аблвыкамзаха [1, с. 7].

Хоць думкі беларусаў (у першую чаргу бальшавікоў-беларусаў) адносна формы самавызначэння былі вельмі розныя, аднак многія з іх

¹ Друкуецца па: Беларус. гіст. часоп. 2024. № 1. С. 9–16.

працягвалі намаганні ў гэтым накірунку. 31 студзеня 1918 г. у расійскай сталіцы быў створаны Беларускі нацыянальны камісарыят (Белнацкам) як асобны аддзел Народнага камісарыята па справах нацыянальнасцей РСФСР на чале з А. Р. Чарвяковым, які займаўся палітычнай і культурна-асветніцкай дзейнасцю сярод беларусаў на тэрыторыі РСФСР. У кантэксте гэтага ён выдаваў кнігі, часопіс «Чырвоны шлях», газету «Дзянніца» (рэдактарам стаў Зміцер Жылуновіч), заснаваў у Маскве Беларускі народны ўніверсітэт, Беларускае навуковае таварыства і г. д. [2, с. 266]. Адносна вырашэння беларускага пытання кіраўніцтва Белнацкама выступала за стварэнне Беларускай савецкай рэспублікі на прынцыпах аўтаноміі ў складзе РСФСР.

У верасні 1918 г. Белнацкам выступіў з прапановай перайменавання Заходняй вобласці (так часцей пачалі называцца пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі беларускія землі ў складзе РСФСР) у Беларуска-Літоўскую. Гэтыя крокі Белнацкама, а асабліва актыўная дзейнасць Рады БНР на міжнароднай арэне, шэраг іншых грамадска-палітычных тэндэнцый, у тым ліку змены ў міжнароднай сітуацыі, паставілі беларускае пытанне на павестку дня кіраўніцтва РСФСР. Аднак у першую чаргу гэтаму садзейнічала імкненне часткі нацыянальнай эліты да рэалізацыі ідэі беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове, бо беларусы, як гаварылася ў тэлегrame Аблвыкамзаха УЦВК РСФСР, пастаянна «будіравалі» вoкpуг вoпpoca o тaк нaзывaемoй Бeлapecкi» [3, c. 122 i iнш.]. Тым больш, што ва ўмовах узнáўлeння Укpaїнcкaй Сaвeцкaй Рэспублiкi, cтвaрэньнa Лiтoўcкaй, Лaтвiйcкaй i Эcтoнcкaй caвeцкiх рэспублiк уpaд РСФСР нe мoг нe змянiць cвae aднociны дa бeлapecкaгa пытaння, iнaкш былi б пacтaўлeны пaд cумнeннe «шчыpacць i пacлaдoўнacць нaцыянaльнaй пaлiтыкi Сaвeцкaй Рacii» [2, c. 266]. Усe гэтыя фaктapы пpымyciлi кipaўнiцтвa РСФСР убачыць, штo iснyе бeлapecкi нapoд з yгo cаmaбытнaй мoвaй, якi cпaкoн вeкy пpажывaе нa ўлacнaй тэpытopыi i якi жaдae cаmacтoйнacцi.

Несумненна, вырашэнню гэтага пытання садзейнічалі і змены ў міжнароднай сітуацыі, у тым ліку лістападаўская рэвалюцыя ў Германіі, дэнансацыя 13 лістапада 1918 г. Брэст-Літоўскага дагавору і інш.

На падставе пазначаных прычын у снежні 1918 г. падзеі пачалі развівацца вельмі хутка. Так, 10 снежня пасля наступлення Чырвонай Арміі і ўваходу войскаў у Мінск уладу ўзяў у свае рукі надзвычайны савецкі орган улады – Мінскі губернскі рэвалюцыйны камітэт, які аб'явіў Беларуска-Літоўскую камуну на падставе федэратыўнай сувязі з Савецкай Расіяй. 21–23 снежня ў Маскве адбылася канферэнцыя беларускіх камуністычных секцый РКП(б), на якой было заяўлена аб неабходнасці стварэння беларускага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі.

Канферэнцыя выбрала свой кіруючы орган – Цэнтральнае бюро ў складзе З. Жылуновіча (старшыня), Ф. Балбекі, А. Чарвякова, І. Ненацкага, М. Дракона, Я. Дылы. Магчыма, гэта стала апошнім довадам на карысць беларускай савецкай дзяржаўнасці, працэс стварэння якой быў даволі паспешлівым.

У выніку ЦК РКП(б) у канцы снежня 1918 г. прымае рашэнне аб стварэнні Беларускай Савецкай Рэспублікі. 23 снежня УЦВК РСФСР узаконіў Заходнюю вобласць у складзе Мінскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў. 25 снежня І. Сталін паведамляе па тэлеграфі кіраўніку Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) А. Мяснікову, што «ЦК партыі рэшил по многим соображениям, о которых теперь говорить не приходится, согласиться с белорусскими товарищами на образование Белорусского Советского правительства. Вопрос этот решен... необходимо только произвести некоторые изменения в конституции Облисползапа» [4, с. 414]. Гэта значыць, паступіла прамое партыйнае ўказанне аб стварэнні БССР, чаму павінен быў падпарадкоўвацца, нягледзячы на актыўнае супраціўленне, кіраўнік Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) А. Мяснікоў і кіраўнікі Аблвыкамзаха.

Вечарам 25 снежня на аб'яднаным экстраным пасяджэнні членаў калегіі Белнацкама, прадстаўнікоў Цэнтральнага бюро Беларuskіх камуністычных секцый і камітэта Маскоўскай беларускай секцыі РКП(б) З. Жылуновіч паведаміў аб саспеўшай неабходнасці абвясчэння Беларусі як самастойнай Савецкай рэспублікі. Там жа папярэдне абмяркоўваецца і склад урада, старшынёй якога таемным галасаваннем выбіраецца З. Жылуновіч.

Нельга не заўважыць яшчэ адзін фактар, які садзейнічаў стварэнню БССР: ва ўмовах існуючай пагрозы польскай акупацыі, беларуская савецкая дзяржава павінна была стаць буферам паміж буржуазнай Польшчай і Савецкай Расіяй.

27 снежня 1918 г. Народны камісарыят па справах нацыянальнасцей РСФСР прымае дырэктыву «Аб практычных мерапрыемствах утварэння БССР», дзе гаворыцца, што ствараецца ўрад БССР у складзе старшыні і 15 членаў [5, с. 204]. Аднак у працэсе стварэння рэспублікі колькасны склад членаў урада змяняўся з 15 на 17 і нарэшце – 19 чалавек. Адзначым, што рашэнне аб стварэнні Беларускай ССР для Аблвыкамзаха было даволі нечаканым, бо большасць яго членаў актыўна выступалі супраць самастойнай рэспублікі на тэрыторыі Беларусі, аб чым яны неаднойчы заяўлялі кіраўніцтву РСФСР [2, с. 267]. Аднак, падпарадкоўваючыся партыйнай дысцыпліне, яны хуценька пачынаюць практычную рэалізацыю рашэння ЦК РКП(б).

Менавіта па ўказанні ЦК РКП(б) 30 снежня 1918 г. у Смаленску (куды выехала ў сувязі з акупацыяй Мінска беларускае савецкае кіраўніцтва) склікаецца VI Паўночна-Заходняга абласная партыйная

канферэнцыя РКП(б), дзе прысутнічала 173 дэлегаты з рашаючым голасам і 30 – з дарадчым, якія прадстаўлялі 17 тыс. членаў партыі большавікоў. Пяць дэлегатаў (З. Жылуновіч і інш.) прадстаўлялі беларускія камуністычныя секцыі [3, с. 134]. Канферэнцыя аб’яўляе сябе I з’ездам Камуністычнай партыі (большавікоў) Беларускай Савецкай Рэспублікі. Разам з вырашэннем партыйных пытанняў, на што з’езд меў паўнамоцтвы, у тым ліку абраннем кіруючага органа – Цэнтральнага бюро КП(б)Б у складзе 15 членаў, у які трапілі толькі дзве асобы ад беларускіх камуністычных секцый З. Жылуновіч і І. Лагун, ён пачынае вырашаць і дзяржаўна-прававыя пытанні [2, с. 267–268]. Так, з’езд прымае рэзалюцыю аб абвешчэнні БССР і пастанову аб межах (граніцах) рэспублікі. У апошнім дакуменце гаворыцца, што асноўным ядром Беларускай рэспублікі лічацца Мінская, Смаленская, Магілёўская, Віцебская і Гродзенская губерні з прылеглымі да іх тэрыторыямі суседніх губерняў, населеных пераважна беларусамі, – шэрагам паветаў з Ковенскай, Віленскай, Сувалцкай і Чарнігаўскай губерняў [5, с. 206]. Насельніцтва абвешчанай тэрыторыі БССР складала больш за 15 млн чалавек. Акцэнтуюем на гэтым увагу, бо абвешчана была рэспубліка фактычна ў межах пераважнай большасці беларускага насельніцтва. Магчыма, гэта адбылося таму, што некалькі раней амаль на той жа тэрыторыі была абвешчана БНР.

У пастанове аб межах Беларускай савецкай рэспублікі гаварылася таксама аб новым адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле. Тэрыторыя абвешчанай рэспублікі падзялялася на 7 раёнаў (Мінскі, Смаленскі, Віцебскі, Магілёўскі, Гомельскі, Гродзенскі, Баранавіцкі) і 54 падраёны [5, с. 206–207]. Аднак практычныя мерапрыемствы адносна новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу праведзеныя не былі, бо ў лютым 1919 г. на падставе новага рашэння РКП(б) Беларуская ССР увогуле перастала існаваць.

У адпаведнасці з рашэннем ЦК РКП(б) і Наркамнаца ў канцы снежня 1918 г. ствараецца першы савецкі ўрад БССР, у склад якога ўвайшлі ў асноўным прадстаўнікі ад Аблвыкамзаха і Паўночна-заходняга абкама (12 чалавек, па некаторых звестках – спачатку 9 чалавек), а таксама ад Беларускіх секцый РКП(б) і Белнацкама – камісарыята па справах беларусаў пры Наркамнацы РСФСР (7 чалавек) [7, с. 63–65]. Старшынёй Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі быў зацверджаны Зміцер Хвёдаравіч Жылуновіч (беларускі пісьменнік Цішка Гартны). Наркамам замежных спраў стаў У. С. Фальскі, нацыянальных спраў – Ф. Г. Шантыр, асветы – А. Р. Чарвякоў, ваенных спраў – А. Ф. Мяснікоў, старшыня саўнаргаса – Р. В. Пікель, фінансаў – І. І. Рэйнгольд, харчавання – М. І. Калмановіч, земляробства – А. А. Андрэеў, унутраных спраў – С. В. Іваноў, працы – Я. Л. Дыла, сацыяльнага забеспячэння – Д. С. Чарнушэвіч, аховы здароўя – І. І. Пузыроў, пошт і тэлеграфай –

К. Ф. Разенталь, шляхоў зносін – І. П. Савіцкі, юстыцыі – А. І. Квачанюк, дзяржаўнага кантролю – С. І. Берсан, старшыня надзвычайнай камісіі – В. І. Яркін, старшыня калегіі па справах ваеннапалонных – Р. П. Найдзенкаў. Кіраўніком спраў ўрада быў прызначаны В. Г. Кнорын, сакратарамі – А. М. Антанікоўскі і Г. Д. Антонаў. На пасяджэнні ўрада быў абраны Прэзідыум у складзе трох чалавек: З. Ф. Жылуновіча (старшыня), А. Ф. Мяснікова, М. І. Калмановіча [3, с. 159–160].

1 студзеня 1919 г. у Смаленску быў абнародаваны першы канстытуцыйны акт Часовага ўрада аб абвяшчэнні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі – Маніфест Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі, у якім дэклараваліся палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя асновы новай савецкай дзяржавы [8, с. 177–178]. Так, у ім гаварылася аб усталяванні савецкай улады ў Беларусі, дыктатуры пралетарыяту, раўнапраўі працоўных усіх нацыянальнасцей на тэрыторыі Беларусі, увядзенні 8-гадзіннага працоўнага дня. Аб’яўляліся набыткам працоўнага народа ўсе землі памешчыкаў і буйных землеўласнікаў, манастыроў, цэркваў, касцёлаў і духавенства, а таксама ўсе лясы, нетры, воды, фабрыкі, заводы, банкі і інш. Гаварылася таксама аб адмене пастаноў акупацыйных улад і пастаноў Рады БНР. У Маніфесте падкрэслівалася, што ўрад Беларускай Савецкай Незалежнай Рэспублікі (такая назва рэспублікі вылучана вялікімі літарамі, аднак у тэксце Маніфеста ўжываюцца і іншыя назвы – Сацыялістычная Савецкая Працоўная Рэспубліка Беларусь і інш. [2, с. 269], «пастаўлены на пасты рашэннем 1 з’езду КПБ і воляй Саветаў Беларусі» [8, с. 177]. Хоць у Маніфесте, які быў напісаны З. Жылуновічам, і гаворыцца гэтак, аднак дакладна мы не можам сказаць, які орган яго прымаў [гл. падрабязней: 3, с. 145–146].

Увогуле нельга не звярнуць увагу на ўсю працэдуру абвяшчэння БССР, якая была не зусім законнай, нават з пункту гледжання тагачаснага заканадаўства РСФСР. Так, з устанаўленнем савецкай улады – Саветы рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў з’яўляліся паўнапраўнымі органамі ўлады, аднак чамусьці з мэтай стварэння БССР не быў скліканы з’езд Саветаў, а вырашала пытанне 6-я партыйная канферэнцыя РКП(б) – фактычна грамадская арганізацыя, не маючая такіх паўнамоцтваў. Акрамя таго, усе рашэнні па стварэнні БССР, а потым і арганізацыі яе дзейнасці прымаліся ў асноўным партыйным кіраўніцтвам РСФСР.

Таксама ўзнікаюць пытанні адносна даты ўтварэння БССР. В. А. Круталевіч пісаў: «...некаторыя гісторыкі прытрымліваюцца думкі аб тым, што рэспубліка была абвешчана 30 снежня 1918 г.», аднак у самім Маніфесте «прама гаворыцца аб абвяшчэнні рэспублікі і яно звязваецца з фактам абнародавання Маніфеста» [3, с. 150–151]. Звернем увагу на той факт, што ў савецкі перыяд канкрэтная дата ўтварэння БССР не абмяркоўвалася, а, як правіла, у юбілейныя гады ЦК КПБ у канцы

снежня на сваім пасяджэнні адзначаў адразу дату стварэння Кампартыі Беларусі і Беларускай ССР. Увогуле мяркуем, што нават тагачаснае кіраўніцтва БССР і РСФСР разумела няпэўнасць абвяшчэння рэспублікі.

Неабходна падкрэсліць, што Маніфест з'явіўся вельмі важным актам канстытуцыйнага характару, які паклаў пачатак самастойнаму развіццю беларускай савецкай дзяржаўнасці. Тым больш, што на законнасць яго прыняцця ў наступным неаднойчы звярталася ўвага. Нават у Канстытуцыі 1927 г. падкрэслівалася, што Маніфест ад 1 студзеня 1919 г. мае юрыдычную моц. Тым самым, несумненна, дату абнародавання Маніфеста патрэбна лічыць днём утварэння Беларускай ССР.

Пасля абнародавання Маніфеста Цэнтральнае Бюро КП(б)Б 2 студзеня 1919 г. на сваім пасяджэнні прымае рашэнне аб выданні беларускім урадам газеты «Известия» («Весткі Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі») на рускай, беларускай, польскай і літоўскай мовах [9, с. 51]. 3 студзеня на пасяджэнні Цэнтральнага Бюро КП(б)Б А. Мяснікоў зачытвае запіску Сталіна аб тым, што «белорусское правительство получает директивы ЦК РКБ через Мясникова» [9, с. 51], з чаго выцякала, што ў Беларусі, як і раней, усе дзяржаўныя пытанні вырашаюцца ў РСФСР.

5 студзеня першы ўрад пераехаў у Мінск, які і стаў сталіцай новай савецкай рэспублікі. З 7 студзеня па 1 лютага 1919 г. урадам было разгледжана больш за 60 пытанняў, якія тычыліся ліквідацыі наступстваў нямецкай акупацыі, арганізацыі харчовай і банкаўскай справы, сацыяльнай дапамогі, школьнай адукацыі, стварэння следчых і судовых органаў і інш. Адзначым, што ў ліку першых дзяржаўных актаў БССР былі пастановы ўрада аб дзейнасці ў пераходны перыяд дэкрэтаў і пастаноў РСФСР ад 10 студзеня 1919 г., пераходзе ўлады ў БССР у рукі часовага ўрада, скасаванні Аблвыкамзаха і Мінскага губрэўкама ад 19 студзеня 1919 г. Пазней прымаліся дэкрэты аб фактах матэрыяльных і культурных страт Беларусі ў перыяд яе акупацыі нямецкімі войскамі ад 27 студзеня 1919 г., аб нацыяналізацыі аптэк ад 29 студзеня і інш. Праводзіліся арганізацыйныя мерапрыемствы (стварэнне пры наркаматах з мэтай больш аператыўнай работы вялікіх і малых калегій і інш.), вяліся перамовы з кіраўніцтвам РСФСР (З. Х. Жылуновіча з Я. М. Святловым, І. І. Рэйнгольда з У. І. Леніным па пытаннях статусу і фінансаў БССР і інш.) і г. д. Пачалі актыўна працаваць наркаматы, якія ў межах сваёй кампетэнцыі выдавалі розныя распараджэнні, інструкцыі, цыркуляры [2, с. 269].

Паспешлівае дырэктыўнае абвяшчэнне БССР і не зусім ясны парадак стварэння ўрада, а таксама неабходнасць вырашэння шэрагу дзяржаўна-прававых пытанняў сталі прычынамі тэрміновага склікання з'езда Саветаў БССР – сапраўднага паўнамоцнага вышэйшага органа ўлады БССР. У гэты перыяд узнікла асэнсаванне таго, што Беларуская

савецкая дзяржаўнасць патрабуе належнага юрыдычнага замацавання, легітымізацыі, што магло быць здзейснена шляхам канстытуцыйнага афармлення. Тым больш, што кіраўніцтва РСФСР пачынае абмяркоўваць пытанне аб аб'яднанні Беларускай ССР з Літоўскай ССР.

7 студзеня 1919 г. урад БССР прымае рашэнне аб скліканні I Усебеларускага з'езда Саветаў і вызначае нормы прадстаўніцтва на з'езд – 1 дэлегат ад 25 тыс. насельніцтва [5, с. 212]. Гэтая норма была запазычана з Канстытуцыі РСФСР па выбранні дэлегатаў на абласныя з'езды Саветаў. 16 студзеня 1919 г. на пленуме ЦК РКП(б) было заслухана пытанне аб Беларусі і прынята рашэнне – выдзеліць з Беларускай рэспублікі Віцебскую, Смаленскую, Магілёўскую губерні і вынесці на з'езд Саветаў Беларусі рашэнне аб аб'яднанні з Літвой. Рашэнне аб перадачы Расіі гэтых губерняў было выклікана рознымі эканамічнымі і палітычнымі прычынамі, у тым ліку тым, што ва ўмовах грамадзянскай вайны і пераходу да палітыкі харчараскладкі галоўнай праблемай для савецкай улады стала харчовая. Нягледзячы на тое што з такім рашэннем не пагадзілася большасць членаў урада БССР, яно было вынесена на Усебеларускі з'езд Саветаў.

2–3 лютага 1919 г. у Мінску адбыўся I Усебеларускі з'езд Саветаў БССР – паўнамоцны орган савецкай улады ў рэспубліцы, на якім прысутнічала 230 дэлегатаў ад Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віленскай, Смаленскай губерняў. Не было толькі прадстаўнікоў ад Віцебскай губерні. У павестку дня яго работы былі ўключаны пытанні: аб бягучым моманце, аб адносінах да іншых савецкіх рэспублік, прыняцце Канстытуцыі БССР, аб зямельнай палітыцы, выбары ЦВК БССР і інш. Старшыня УЦВК РСФСР Я. М. Свядлоў, які прысутнічаў на з'ездзе, зачытаў прынятую 31 студзеня 1919 г. пастанову Прэзідыума УЦВК РСФСР «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі» [6, с. 118]. Гэта было першае міжнароднае прызнанне Беларускай ССР.

На гэтым з'ездзе быў прыняты шэраг дакументаў канстытуцыйнага характару, у тым ліку «Зварот да ўсіх народаў і іх урадаў з просьбай аб прызнанні Беларускай ССР і наладжванні з ёй непасрэдных дыпламатычных зносін». Прымаюцца таксама дзве дэкларацыі, у першай з якіх гаварылася аб неабходнасці ўстанаўлення «цесных эканамічных і палітычных сувязей са сваім старэйшым братам – Расійскай Савецкай Рэспублікай...» [8, с. 186]. Выкарыстаны тэрмін «старэйшы брат» сведчыў аб няроўнасці адносін паміж гэтымі рэспублікамі і стаў падставай крытыкі з боку прадстаўнікоў БНР. У другой дэкларацыі на падставе папярэдняга рашэння ЦК РКП(б) гаварылася аб неабходнасці аб'яднання БССР з Літоўскай ССР у адзіную дзяржаву.

3 лютага 1919 г. з'езд Саветаў БССР прымае першую Канстытуцыю Беларускай Савецкай Рэспублікі, якая канчаткова замацавала стварэнне

новой савецкай рэспублікі і яе новую назву – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі (скарочана – ССРБ) [8, с. 237–238]. У Канстытуцыі рэгламентавалася савецкая форма ўлады, асноўныя прынцыпы сацыялістычнага ладу, у тым ліку прынцып дыктатуры пралетарыяту і інш. Узорам для яе стала Канстытуцыя РСФСР 1918 г., палажэнні якой у вельмі скарочаным выглядзе былі паўтораныя ў беларускай Канстытуцыі.

Першую частку Канстытуцыі БССР 1919 г. складала ленінская Дэкларацыя правоў працоўнага і эксплуатаванага народа – сваеасаблівая прэамбула, у якой абвяшчалася адмена прыватнай уласнасці на зямлю і нацыяналізацыя сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, замацаванне дзяржаўнай уласнасці на лясы, нетры, увядзенне ўсеагульнай працоўнай павіннасці, стварэнне сацыялістычнай Чырвонай Арміі рабочых і сялян і інш.

Другая – асноўная – частка Канстытуцыі ўключала ў сябе тры невялікія раздзелы: «Агульныя палажэнні», «Канструкцыя савецкай улады», «Герб і сцяг». У першым раздзеле гаварылася аб асноўнай задачы савецкай дзяржавы на пераходны перыяд – «усталяванні дыктатуры гарадскога і сельскага пралетарыяту і найбяднейшага сялянства ў выглядзе магутнай Савецкай улады, у мэтах поўнага падаўлення буржуазіі, знішчэння эксплуатацыі чалавека чалавекам і ўсталявання сацыялізму, пры якім не будзе ні падзелу на класы, ні дзяржаўнай улады» (арт. 4). Гэтае палажэнне, перанесенае з Канстытуцыі РСФСР 1918 г., сведчыла аб класавай арганізацыі беларускай савецкай дзяржаўнасці. Таксама абвяшчалася, што ўлада ў ССРБ належыць усяму працоўнаму насельніцтву рэспублікі, аб'яднанаму ў гарадскіх і сельскіх Саветах, а органамі вярхоўнай улады з'яўляюцца: з'езд Саветаў Беларусі, а ў перапынках паміж з'ездамі – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт.

Канстытуцыя замацавала правы і абавязкі грамадзян рэспублікі. У асноўным абвяшчаліся толькі палітычныя свабоды – свабода слова і друку, свабода сходаў, мітынгаў, шэсцяў, а таксама свабода сумлення. Пры гэтым, як было адзначана ў арт. 16, «кіруючыся інтарэсамі працоўнага класа ў цэлым, ССРБ пазбаўляе некаторых асоб і асобныя групы правоў, якія выкарыстоўваюцца імі на шкоду інтарэсам сацыялістычнай рэвалюцыі». Таксама гаварылася аб абавязках грамадзян. Так, рэгламентаваўся ўсеагульны воінскі абавязак, аднак са зброяй у руках мелі права абараняць рэвалюцыю толькі працоўныя, а на «непрацоўныя элементы», ускладалася выкананне іншых вайсковых абавязкаў. Таксама Канстытуцыя аб'явіла працу абавязкам усіх грамадзян рэспублікі і прынцып «Хто не працуе, той не есць» (арт. 12).

Другі канстытуцыйны раздзел «Канструкцыя савецкай улады» быў прысвечаны замацаванню сістэмы органаў савецкай улады. Неабходна адзначыць, што Канстытуцыя гаварыла толькі аб вышэйшых органах

улады: з'ездзе Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Беларусі, Цэнтральным выканаўчым камітэце (ЦВК), а таксама Малым і Вялікім Прэзідыумах ЦВК. Пры гэтым замацаванне прававога статусу гэтых органаў было недакладным, асабліва гэта тычылася Вялікага Прэзідыума. Вышэйшым органам улады ў Беларускай ССР аб'яўляўся з'езд Саветаў Беларусі, а ў перапынках паміж з'ездамі – ЦВК. Апошні ж ствараў Малы і Вялікі Прэзідыумы ЦВК. Вялікаму Прэзідыуму ЦВК належала «агульнае кіраванне справамі ССРБ», з чаго вынікала, што гэты орган здзяйсняў функцыі ўрада Беларускай ССР, аднак яго склад і кампетэнцыя ў Канстытуцыі не ўдакладняліся.

Акрамя таго, сістэма мясцовых органаў улады ў першай Канстытуцыі БССР не знайшла свайго юрыдычнага замацавання. Заканадаўца, абвясціўшы ў першым раздзеле Канстытуцыі, што ўся ўлада ў ССРБ належыць гарадскім і сельскім Саветам, больш пра мясцовыя органы ўлады не згадваў. Па-за ўвагай заканадаўцы засталіся таксама пытанні адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу рэспублікі і выбарчага права, не быў замацаваны парадак ажыццяўлення выбараў у органы савецкай улады, нічога не гаварылася аб бюджэце і фінансах рэспублікі.

Апошні раздзел Канстытуцыі, які складаўся з двух артыкулаў, утрымліваў апісанне герба і сцяга ССРБ. Герб складаўся з выявы на чырвоным фоне ў праменях сонца залатых сярпа і молата, змешчаных крыж-на-крыж рукаяткамі ўніз, якія былі абкружаны вянком з калосся з надпісамі: «Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі» і «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!». Сцяг ССРБ складаўся з палотнішча чырвонага (алага) колеру, у левым куце якога ўверсе было змешчана залатымі літарамі – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі, або скарачана – ССРБ. Такім чынам, Канстытуцыя замацавала новую, дакладную назву рэспублікі, якая фактычна выкарыстоўвалася да ўтварэння СССР.

Нельга дакладна сказаць, па якіх прычынах атрымаўся такі кароценькі, няпоўны тэкст Канстытуцыі. Мяркую, што на гэта ўплывала прынятае РСФСР рашэнне аб стварэнні Літоўска-Беларускай ССР. У сувязі з гэтым пазначу даволі цікавы факт: у адзін і той жа дзень І з'ездам саветаў БССР прымаецца рашэнне аб стварэнні Літоўска-Беларускай ССР і Канстытуцыі БССР. Задаем пытанне: навошта тады Канстытуцыя, калі не будзе існаваць БССР? Магчыма, не зусім зразумелы парадак абвясчэння БССР і прымусіў замацаваць рэспубліку канстытуцыйным шляхам, а потым ужо аб'яднаць яе з Літоўскай ССР у адзіную рэспубліку. Таму і непатрэбны былі ў ёй многія палажэнні, у тым ліку адносна структуры і кампетэнцыі ўрада.

Увогуле першая Канстытуцыя БССР была ў большасці палітычным, а не прававым дакументам. Асноўнае дзяржаўна-прававое значэн-

не яе прыняцця складалася ў замацаванні на ўзроўні найвышэйшага заканадаўчага акта дзяржаўнага і нацыянальнага самавызначэння Беларусі як савецкай сацыялістычнай дзяржавы. Характэрнай рысай Канстытуцыі была дэкларатыўнасць і няпэўнасць у рэгуляванні шэрагу пытанняў грамадска-палітычнага жыцця. Яна недакладна вызначыла прававыя асновы пабудовы сістэмы вышэйшых савецкіх органаў улады і абышла іншыя пытанні. Рэгуляванне гэтых, як і некаторых іншых сфер дзяржаўнага і грамадскага жыцця, было адкладзена на больш позні перыяд, і можна меркаваць, што яны засталіся ў кампетэнцыі РСФСР.

Фактычна прыняццем Канстытуцыі 1919 г. скончыўся даволі складаны этап стварэння Беларускай ССР. Пры гэтым, нягледзячы на ўсе яе недахопы, першая Канстытуцыя БССР, мела важнае значэнне, бо яна не толькі заканадаўча замацавала стварэнне беларускай савецкай дзяржавы, але і самае галоўнае – надала легітымнасць факту абвешчэння БССР 1 студзеня 1919 г.

У кантэксце разгляду пытання ўтварэння БССР неабходна звярнуць увагу яшчэ на такі гістарычны этап, як паўторнае абвешчэнне БССР у 1920 г. Створаная хуценька па ўказанні кіраўніцтва РСФСР у лютым 1919 г. Літоўска-Беларуская ССР фактычна перастала існаваць ужо восенню 1919 г., таму што ў гэты час урад РСФСР уступіў у непасрэдныя зносіны з буржуазным літоўскім урадам. 11 верасня 1919 г. кіраўніцтва РСФСР прапанавала ўраду Літвы ўступіць у перамовы аб падрыхтоўцы і падпісанні мірнага дагавору. Пазней паміж дзвюма дзяржавамі быў заключаны шэраг дамоў, у тым ліку ў лістападзе 1919 г. аб абмене заложнікамі. Тым самым дэ-факта РСФСР прызнала існаванне незалежнай буржуазнай Літоўскай дзяржавы. Прызнанне ж дэ-юрэ адбылося ў сувязі з падпісаннем 12 ліпеня 1920 г. мірнага дагавора паміж Літвой і РСФСР [2, с. 274].

Пасля вызвалення ад акупацыі тэрыторыі Мінскай губерні вышэйшым органам улады ў Беларусі з'яўляўся Мінскі губернскі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт. 11 ліпеня 1920 г. вызваляецца ад акупантаў Мінск і па прапанове камуністаў-беларусаў (А. Р. Чарвякова, З. Х. Жылуновіча, Д. С. Чарнушэвіча і інш.) прымаецца рашэнне выступіць з дэкларацыяй аб аднаўленні Беларускай ССР.

31 ліпеня 1920 г. у Мінску на сумесным пасяджэнні Мінскага губернскага Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта, ЦК КП(б) Літвы і Беларусі, прадстаўнікоў Беларускай камуністычнай арганізацыі, ЦК Бунда, Цэнтральнага бюро прафесійных саюзаў г. Мінска і Мінскай губерні прымаецца Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь [5, с. 223–225]. У ёй гаворыцца аб аднаўленні палажэнняў, абвешчаных 1 студзеня 1919 г. Маніфестам Часовага

рабоча-сялянскага ўрада Беларусі, аб адмене пастаноў акупацыйных улад, а таксама аб тым, што БССР будзе прытрымлівацца прынцыпаў дыктатуры пралетарыяту, агульных інтарэсаў усіх савецкіх рэспублік і «выкарыстання ўсяго вопыту Савецкай Расіі» [5, с. 224]. Дэкларацыя аб'явіла па-за законам Радз БНР і да склікання з'езда Саветаў перадала ўладу Ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту Беларусі (Мінскі губерньскі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт быў пераўтвораны ў ВРК ССРБ). У дачыненні да тэрыторыі ўзноўленай рэспублікі ў Дэкларацыі гаварылася, што заходняя мяжа ССРБ вызначаецца «па этнаграфічнай мяжы паміж Беларуссю і прымыкаючымі да яе буржуазнымі дзяржавамі», а мяжа з РСФСР і Украінай «вызначаецца свабодным выяўленнем волі беларускага народа на павятовых і губерньскіх з'ездах Саветаў у поўнай адпаведнасці з урадам РСФСР і УССР» [5, с. 224]. Тым самым як бы рабілася заява, што тэрыторыя Беларускай ССР потым павінна яшчэ ўдакладняцца. Аднак, нягледзячы на рэальную магчымасць аднавіць БССР у тых межах, якія былі вызначаны I з'ездам КП(б)Б, рэспубліка была паўторна абвешчана фактычна толькі ў межах Мінскай губерні і прэтэндаваць на рэальны суверэнітэт у рамках этнічнай тэрыторыі не мела магчымасці. Прадстаўнік партыі беларускіх эсэраў А. Трафімаў адмовіўся падпісаць Дэкларацыю па тых прычынах, што ў ёй не былі зафіксаваны патрабаванні аб уключэнні ў склад БССР Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў, стварэнні самастойнага беларускага войска, абвешчэнні беларускай мовы дзяржаўнай [2, с. 275].

Звернем увагу на яшчэ адно важнае канстытуцыйнае палажэнне Дэкларацыі ад 31 ліпеня 1920 г. Так, у ёй рэгламентавалася раўнапраўе ў рэспубліцы чатырох моў – беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай у «зносінах з дзяржаўнымі ўстановамі і ў арганізацыях і ўстановах народнай адукацыі і сацыялістычнай культуры». Увогуле Дэкларацыя стала другім па важнасці (пасля Маніфеста ўрада ад 1 студзеня 1919 г.) дакументам канстытуцыйнага характару, якім на тэрыторыі Беларусі была ўзноўлена савецкая ўлада і беларуская савецкая дзяржаўнасць.

Такім чынам, Беларуская ССР абвешчалася двойчы: Маніфестам ад 1 студзеня 1919 г. і пасля распаду Літоўска-Беларускай ССР – 31 ліпеня 1920 г. Адзначым, што некалькі пазней II з'езд Саветаў БССР, які адбыўся 13–17 снежня 1920 г., прыняў дапаўненні да Канстытуцыі 1919 г., якія і сталі апошнім этапам канстытуцыйнага замацавання ўтварэння Беларускай ССР.

Адзначым, што працэс паэтапнага станаўлення беларускай савецкай дзяржаўнасці, які адбываўся на працягу 1918–1920 гг. на фоне Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў, быў цяжкім, даволі драматычным і насычаным важнымі гістарычнымі падзеямі, што і знайшло адлюстраванне і нарматыўнае замацаванне ў заканадаўстве РСФСР і БССР.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Доўнар Т. І. Да праблемы ўтварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці // Право и демократия : сб. науч. тр. Бел. гос. ун-та / редкол.: В. Н. Бибило [и др.]. Минск : Право и экономика, 1998. Вып. 9. С. 7–8.
2. Доўнар Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік. 3-е выд., стрэ. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2023.
3. Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики. Провозглашение республики. Развертывание национально-государственного строительства (Ноябрь 1918 – февраль 1919) / АН БССР, Ин-т философии и права ; под ред. А. Ф. Хацкевича и И. А. Юхо. Минск : Наука и техника, 1979.
4. Борьба за Советскую власть в Белоруссии, 1918–1920 гг. : в 2 т. / Э. Л. Козловская [и др.]. Минск, 1968. Т. 1.
5. Вішнеўскі А. Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён) : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. А. Ф. Вішнеўскага. 2-е выд., дап. Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003.
6. Образование СССР : сб. документов 1917–1922 гг. / под ред. Э. Б. Генкиной. М., 1948.
7. Юхо Я. А. Беларускія ўрады 1918–1921 гг. і іх паўнамоцтвы // Беларус. гіст. часоп. 1993. № 4. С. 63–65.
8. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956. / предисл. и общ. ред. С. С. Студеникина. М. : Госюриздат, 1957.
9. 1 января 1919: Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии : док. и материалы / сост. В. Д. Селеменев (отв. ред.) [и др.]. Минск : Лимариус, 2005.

Канстытуцыі Беларускай ССР: асноўныя палажэнні, асаблівасці і пераемнасць у развіцці¹

Пасля абвяшчэння Маніфестам ад 1 студзеня 1919 г. Беларускай Савецкай Рэспублікі, у якім, аднак, утрымлівалася некалькі назваў новай рэспублікі [1, с. 190–192], быў скліканы I з’езд Саветаў БССР. 3 лютага 1919 г. з’езд прыняў першую савецкую беларускую Канстытуцыю, якая юрыдычна замацавала ўтварэнне рэспублікі і яе новую назву – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі (скарочана – ССРБ).

¹ Друкуецца па: Актуальные проблемы взаимодействия политики и права: вызовы и тенденции : материалы междунар. круглого стола, Минск, 28 марта 2024 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: Н. А. Антонович (гл. ред.) [и др.]. Минск, 2024.

Канстытуцыя БССР, узяўшы за ўзор Канстытуцыю РСФСР 1918 г., у скарачаным выглядзе паўтарала яе палажэнні і ўтрымлівала ўсяго 32 артыкулы [1, с. 196–199]. Першую яе частку складала, як і ў Канстытуцыі РСФСР, Дэкларацыя правоў працоўнага і эксплуатаемага народа, у якой абвешчалася савецкая ўлада, дыктатура пралетарыяту, адмена прыватнай уласнасці на зямлю, нацыяналізацыя прадпрыемстваў, нетраў і інш.

У асноўную частку Канстытуцыі ўваходзілі тры вельмі кароткія раздзелы: агульныя палажэнні; канструкцыя савецкай улады; аб гербе і сцягу. У першым з іх гаварылася аб асноўнай задачы савецкай дзяржавы на пераходны перыяд – «усталяванні дыктатуры гарадскога і сельскага пралетарыяту і бяднейшага сялянства», перадачы ўлады «ўсяму працоўнаму насельніцтву краіны, аб'яднанаму ў гарадскіх і сельскіх Саветах» (арт. 4) і інш. Таксама замацоўваліся правы і абавязкі грамадзян БССР, аднак абвешчаліся толькі палітычныя свабоды – свабода слова і друку, свабода сходаў, мітынгаў і інш. Пры гэтым было адзначана: «Кіруючыся інтарэсамі працоўнага класа, ССРБ пазбаўляе некаторых асоб і асобныя групы правоў, якія выкарыстоўваюцца імі на шкоду інтарэсам сацыялістычнай рэвалюцыі» (арт. 16). Замацоўваліся два абавязкі грамадзян – працаваць з прынцыпам «Хто не працуе, той не есць» а таксама ўсеагульны воінскі абавязак, прычым са зброяй у руках маглі абараняць рэвалюцыю толькі працоўныя, «непрацоўныя элементы» выконвалі іншыя вайсковыя абавязкі (арт. 12–13).

Другі канстытуцыйны раздзел прысвячаўся сістэме органаў савецкай улады, аднак чамусьці ён уключаў толькі вышэйшыя органы ўлады: з'езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Беларусі, Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК), а таксама Малы і Вялікі Прэзідыумы ЦВК. Прычым замацаванне прававога статусу гэтых органаў было даволі недакладным. Асабліва гэта тычылася Вялікага Прэзідыума ЦВК, бо гаварылася, што яму належыць «агульнае кіраванне справамі ССРБ». З гэтага вынікала, што ён выконвае функцыі ўрада БССР, аднак яго склад і паўнамоцтвы не вызначаліся. Сістэма мясцовых органаў увогуле не знайшла юрыдычнага замацавання ў Канстытуцыі. Па-за ўвагай заканадаўцы засталіся і пытанні выбарчага права, фінансаў, тэрытарыяльнага падзелу і інш. Апошні раздзел Канстытуцыі ўтрымліваў апісанне герба і сцяга ССРБ.

Усё сказанае вышэй сведчыць, што пры першапачатковым значэнні асноў функцыянавання БССР заканадаўца арыентаваўся на замацаванне самых цесных адносін з РСФСР. Пры гэтым адначасна такі факт: на з'ездзе амаль адначасова прымаецца Канстытуцыя БССР і Дэкларацыя аб стварэнні Літоўска-Беларускай ССР. Магчыма, праблемны характар стварэння БССР на з'ездзе Кампартыі Беларусі

ў канцы 1918 г. вымусіў замацаваць стварэнне БССР канстытуцыйным шляхам, а потым ужо аб'яднаць яе з Літоўскай ССР.

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад польскай акупацыі і прыняцця 31 ліпеня 1920 г. Дэкларацыі аб незалежнасці БССР (фактычна паўторнае абвяшчэнне БССР) паўстала неабходнасць дапоўніць Канстытуцыю БССР. На Другім з'ездзе Саветаў БССР, які адбыўся 13–17 снежня 1920 г., прымаюцца Дапаўненні да Канстытуцыі 1919 г. Аднак чамусьці асноўная сутнасць іх звязлася да стварэння Савета Народных Камісараў – вышэйшага органа дзяржаўнага кіравання ў рэспубліцы, які быў падсправаздачны з'езду Саветаў БССР і ЦВК. Ствараецца таксама 15 народных камісарыятаў на чале з народнымі камісарамі, якія і ўваходзілі ў склад СНК БССР. Такім чынам, упершыню ў БССР быў створаны сапраўдны ўрад, аналагічны ўраду РСФСР (першы ўрад быў часовым, а другі – Вялікі Прэзідыум ЦВК – характарызаваўся недакладным складам і паўнамоцтвамі).

Адзначым, у Дапаўненнях адносна іншых, не вырашаных Канстытуцыяй 1919 г. пытанняў, мелася агаворка: «...па ўсіх астатніх пытаннях савецкага будаўніцтва ў ССРБ з'езд пастанаўляе кіравацца Канстытуцыяй і пастановамі VII Усерасійскага з'езду Саветаў» [1, с. 203]. Нават не ўдакладнялася, якой Канстытуцыяй патрэбна кіравацца, бо разумелася, што гэта Канстытуцыя РСФСР 1918 г.

У сувязі са стварэннем Саюза ССР у 1922 г. і ўвядзеннем у дзеянне ў 1924 г. Канстытуцыі СССР пачалася распрацоўка канстытуцый рэспублік. Новая Канстытуцыя Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (была замацавана такая назва) была прынята VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў 11 красавіка 1927 г. Яна складалася з 13 раздзелаў (глаў) і 76 артыкулаў [1, с. 235–246]. Як і раней, БССР абвяшчалася савецкай дзяржавай дыктатуры пралетарыяту. У ёй гаварылася, што новая Канстытуцыя зыходзіць з асноўных палажэнняў Дэкларацыі правоў працоўнага і эксплуатаванага народа, прынятай III Усерасійскім з'ездам Саветаў, Маніфеста Часовага рабоча-сялянскага ўрада БССР ад 1 студзеня 1919 г., асноў Канстытуцыі БССР 1919 г. і Дэкларацыі аб абвяшчэнні незалежнасці БССР ад 1 жніўня 1920 г. Зразумела, адным з самых важных і новых палажэнняў Канстытуцыі стала замацаванне факта ўваходжання БССР у склад СССР з правам свабоднага выхаду. Таксама рэгламентаваліся некаторыя суверэнныя правы рэспублікі: права самастойна прымаць уласную Канстытуцыю, ствараць вышэйшыя органы дзяржаўнай улады і кіравання, вызначаць адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел і інш.

У Канстытуцыі 1927 г. былі пераёмна паўтораны палажэнні Канстытуцыі 1919 г. аб правах і абавязках грамадзян. Новым палажэннем стала замацаванне роўнасці беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай моў, аднак з перавагай беларускай мовы ў зносінах з дзяржаўнымі,

прафесійнымі, грамадскімі арганізацыямі і ўстановамі. Пры гэтым гаварылася, што ўсе грамадзяне БССР маюць права вольна карыстацца роднай мовай.

Таксама ўпершыню у Канстытуцыі пазначалася сталіца рэспублікі – горад Менск – і рэгламентавалася выбарчае права, якое заставалася не ўсеагульным, няроўным, шматступенным, бо выбары (шляхам адкрытага галасавання) праводзіліся на падставе ўсеагульнага для працоўных, не цалкам роўнага для рабочых і сялян выбарчага права. Таксама ў Канстытуцыі 1927 г. рэгламентавалася дзейнасць усёй сістэмы дзяржаўных органаў як вышэйшых органаў улады і кіравання БССР – Усебеларускага з’езда Саветаў, Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта, Прэзідыума ЦВК, Савета Народных Камісараў, так і мясцовых. Пры гэтым сістэма мясцовых органаў улады і кіравання будавалася ў адпаведнасці з новым адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам (акругі, раёны, гарады, мястэчкі, сельсаветы), уведзеным у БССР у 1924 г. Адзначым, што ў сувязі з уваходжаннем у склад СНК БССР, які атрымаў права выдання абавязковых на ўсёй тэрыторыі рэспублікі дэкрэтаў і пастановаў, не толькі кіраўнікоў аб’яднаных і рэспубліканскіх наркаматаў, але і ўпаўнаважаных агульнасаюзных наркаматаў, у БССР узмацнялася роля цэнтральных органаў кіравання СССР.

Увогуле пры шэрагу станоўчых рысаў (больш поўная рэгламентацыя дзяржаўных пытанняў, падвышэнне ўвагі да нацыянальнага пытання і інш.) Канстытуцыя 1927 г. мела і недахопы, звязаныя перш за ўсё з тагачаснай савецкай рэчаіснасцю: абвяшчэнне БССР дзяржавай дыктатуры пралетарыяту, аднясенне да кампетэнцыі СССР шэрагу дзяржаўных пытанняў, замацаванне толькі дзяржаўнай уласнасці на зямлю і іншыя сродкі вытворчасці, стаўленне на першы план правоў толькі працоўных, дэкларатыўнасць многіх нормаў і інш.

У сувязі з тым, што ў сярэдзіне 1930-х гг. у СССР, па меркаванні яго кіраўніцтва на чале са Сталіным, былі «пабудаваны асновы сацыялізму і ліквідаваны эксплуатацыйныя класы», 5 снежня 1936 г. прымаецца новая Канстытуцыя СССР. Адпаведна гэтаму распрацоўваецца і прымаецца 19 лютага 1937 г. з’ездам Саветаў БССР новая Канстытуцыя БССР. Яна складаецца з 11 раздзелаў і 122 артыкулаў і, як патрабавала Канстытуцыя СССР, поўнаасцю ёй адпавядае [1, с. 246–259]. Увогуле ўсе рэспубліканскія канстытуцыі адрозніваліся толькі фармальнымі момантамі: колькасцю членаў Вярхоўнага Савета, пералікам адміністрацыйных адзінак, назвай з’ездаў мясцовых саветаў (напрыклад, у БССР існавалі местачковыя саветы).

Канстытуцыя БССР 1937 г. абвяшчала, што законы СССР абавязковыя на тэрыторыі рэспублікі, а кожны грамадзянін БССР з’яўляецца і грамадзянінам СССР. Гаварылася таксама аб добраахвотным аб’яднанні БССР на роўных правах з іншымі саюзнымі рэспублікамі ў Саюзе ССР

і суверэнітэце рэспублікі. Пры гэтым усе найболей важныя пытанні дзяржаўнага жыцця былі аднесеныя да кампетэнцыі СССР. Вышэйшым органам рэспублікі абвешчана Вярхоўны Савет БССР (упершыню яго пасяджэнне адбылося ў 1938 г.), які абіраў Прэзідыум і ствараў урад – Савет Народных Камісараў БССР, у складзе якога былі пэўныя змены. Таксама абвешчалася, што ўся ўлада ў Беларускай ССР належыць працоўным горада і вёскі ў асобе саветаў дэпутатаў працоўных. Новая назва саветаў павінна была падкрэсліць дэмакратызм і народны характар савецкай улады.

У прагрэсіўным напрамку было зменена выбарчае права. Так, абвешчалася, што выбары дэпутатаў ва ўсе саветы праводзяцца на аснове ўсеагульнага, роўнага і прамога выбарчага права пры тайным галасаванні, прычым актыўнае і пасіўнае выбарчае права ўсталёўвалася з 18-гадовага ўзросту. Такі прынцып выбарнасці органаў лады, роўнасць правоў і абавязкаў грамадзян, а асабліва – прынцып кіраўніцтва Камуністычнай партыі ўсімі дзяржаўнымі і грамадскімі арганізацыямі (арт. 101) аб'яўляліся асноўнымі гарантыямі кіруючага прынцыпу народаўладдзя ў БССР.

У Канстытуцыі вызначалася новая класавая структура грамадства, саветы абвешчаліся палітычнай асновай дзяржавы, а эканамічнай асновай – сацыялістычная сістэма народнай гаспадаркі з дзяржаўнай альбо калгасна-кааператыўнай формамі ўласнасці. У яе былі ўключаны новыя раздзелы аб бюджэце рэспублікі, судзе, пракуратуры, парадку ўнясення змен у Канстытуцыю – не меней за 2/3 галасоў дэпутатаў Вярхоўнага Савета і інш.

Праца ў рэспубліцы аб'яўлялася абавязкам і справай гонару кожнага здольнага да працы грамадзяніна з абвешчэннем прынцыпаў сацыялізму: «Хто не працуе, той не есць» і «Ад кожнага па яго здольнасцях, кожнаму – па яго працы» (арт. 12). Павялічваліся абавязкі грамадзян. Так, кожны грамадзянін рэспублікі абавязаны быў выконваць Канстытуцыю, прытрымлівацца законаў, захоўваць дысцыпліну працы, сумленна адносіцца да грамадскага абавязку, паважаць правілы сацыялістычнага агульнасумеснага жыцця, берагчы і ўмацоўваць грамадскую, сацыялістычную ўласнасць (арт. 105, 106). Асобы, якія замахваліся на сацыялістычную ўласнасць, лічыліся ворагамі народа.

Адзначым, што прыняццем новых канстытуцый сталінскі рэжым імкнуўся прадэманстраваць усяму свету поспехі і перавагу сацыялістычнага ўкладу жыцця, таму многія іх палажэнні толькі дэклараваліся і не адпавядалі рэаліям тагачаснага жыцця савецкай дзяржавы. Так, абвешчаныя палітычныя правы і свабоды грамадзян рэспублікі, у тым ліку ўведзены ў канстытуцыйны ранг прынцып недатыкальнасці асобы, былі замацаваны ў той час, калі ў савецкай дзяржаве адбываліся масавыя рэпрэсіі. Увогуле канстытуцыйныя нормы, многія

з якіх, несумненна, мелі прагрэсіўны характар параўнальна з папярэднім заканадаўствам, адлюстроўвалі супярэчлівы характар дадзенага этапу развіцця савецкай дзяржавы. Рэальны стан грамадскіх адносін далёка адставаў ад ідэалаў і лозунгаў, замацаваных у Канстытуцыі СССР 1936 г. і адпаведна – у Канстытуцыі БССР 1937 г. Так, партыйныя рашэнні, як і шматлікія падканстытуцыйныя акты, мелі перавагу перад канстытуцыйнымі нормаўмі і былі падпарадкаваны пануючай камуністычнай ідэалогіі і інтарэсам сацыялістычнага і камуністычнага будаўніцтва.

Пазней у Канстытуцыю БССР 1937 г. былі ўнесены даволі шматлікія змяненні і дапаўненні, звязаныя з новым адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам, перайменаваннем СНК БССР у Савет Міністраў БССР, а наркаматаў – у міністэрствы (сакавік 1946 г.), змяненнем дзяржаўнага сцягу (25 снежня 1951 г.), прыняццем указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР «Аб дзяржаўным гімне БССР» (24 верасня 1955 г.), а таксама ў сувязі з пашырэннем правоў саюзных рэспублік у пасляваенны перыяд і інш. Аднак і потым Беларуская ССР мела нязначную самастойнасць, асабліва ў сферы планавання і расходу бюджэту рэспублікі, бо гэтыя планы распрацоўваўся на аснове цэнтралізаваных дзяржаўных планаў эканамічнага і сацыяльнага развіцця СССР [2, с. 312–313].

7 кастрычніка 1977 г. Вярхоўным Саветам СССР была прынята апошняя агульнасаюзная Канстытуцыя, прычынай распрацоўкі якой Камуністычная партыя аб'явіла пабудову ў СССР развітога сацыялізму. 14 красавіка 1978 г. Вярхоўным Саветам БССР прымаецца новая, чацвёртая Канстытуцыя БССР. Па сваёй сутнасці і структурна яна, як і раней, была пабудавана, «у поўнай адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР» і складалася з прэамбулы, 10 частак, 19 раздзелаў, якія ўключалі ў сябе 172 артыкулы [1, с. 259–285].

Перш за ўсё неабходна адзначыць, што прэамбула, якая ўпершыню была ўключана ў Канстытуцыю, утрымлівала не адпавядаючыя гістарычнай рэчаіснасці палажэнні аб тым, што беларусы «з дапамогай рускага пралетарыяту ўпершыню ў гісторыі здабылі сваю дзяржаўнасць, утварыўшы БССР», хоць добра вядома аб існаванні старажытных беларускіх дзяржаў. У прэамбуле пераемна падкрэслівалася раўнапраўе БССР з іншымі саюзнымі рэспублікамі, адзначалася кіруючая роля КПСС у жыцці грамадства і дзяржавы, а таксама гаварылася як аб рэальным факце – аб пабудове развітога сацыялістычнага грамадства і фарміраванні новай гістарычнай супольнасці людзей – савецкага народа [2, с. 385].

У Канстытуцыі мелі месца новыя важныя асаблівасці. Так, была значна ўдасканалена яе структура: з'явіліся раздзелы, падзеленыя на главы; былі ўведзены новыя прававыя тэрміны – «палітычная сістэма», «эканамічная сістэма», «сацыяльна-культурная сістэма», «саветы народных дэпутатаў» і інш. Акрамя таго, упершыню гаварылася

аб развіцці палітычнай сістэмы шляхам разгортвання сацыялістычнай дэмакратыі і шырокім удзеле грамадзян у кіраўніцтве справамі дзяржавы і грамадства, аб удасканаленні дзяржаўнага апарату, павышэнні актыўнасці грамадскіх арганізацый, умацненні народнага кантролю, умацаванні прававой асновы дзяржаўнага і грамадскага жыцця і інш. [2, с. 387]. У параўнанні з папярэднім законам амаль у два разы павялічылася колькасць артыкулаў, прысвечаных правам і свабодам грамадзян (арт. 37–67), прычым акцэнт рабіўся на сацыяльна-эканамічных правах грамадзян: права на працу, адпачынак, ахову здароўя, матэрыяльнае забеспячэнне ў старасці. Новай стала норма аб праве грамадзян на жыллё. Замацоўваліся правы грамадзян на карыстанне дасягненнямі культуры, удзел у кіраванні дзяржаўнымі і грамадскімі справамі, аб'яднанне ў грамадскія арганізацыі, а таксама права ўносіць у дзяржаўныя органы і грамадскія арганізацыі прапановы, абскарджваць дзеянні службовых асоб, дзяржаўных і грамадскіх органаў і інш.

У Канстытуцыі меліся і пэўныя недахопы, у першую чаргу – падпарадкаванасць яе палажэнняў інтарэсам камуністычнага будаўніцтва і мэце абароны дзяржаўных інтарэсаў, а не правам і свабодам грамадзяніна, а таксама адсутнасць нормаў аб прыватнай уласнасці, падзеле ўладаў і інш. [3, с. 11–12]. Акрамя таго, яна ігнаравала шэраг важнейшых міжнародных актаў, а многія яе палажэнні, як і раней, насілі дэкларатыўны характар і не заўсёды адпавядалі рэчаіснасці – тым палітычным, эканамічным і сацыяльным працэсам, што адбываліся ў грамадстве.

У цэлым жа Канстытуцыя БССР 1978 г., якая грунтавалася на палажэннях папярэдніх савецкіх канстытуцый, была значна больш прагрэсіўнай. Тым больш, што паступова ў яе пачалі ўносіцца змены. Асабліва яна зведала шмат прынцыповых і істотных змен са студзеня 1990 г. па люты 1994 г., калі быў прыняты шэраг законаў, якімі прадагледжвалася шматпартыйнасць, вяршыства актаў рэспубліканскіх над саюзнымі, разнастайнасць формаў уласнасці і інш. Менавіта гэтыя законы забяспечылі плаўны пераход да распрацоўкі праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Васілевіч Р. А., Доўнар Т. І., Юхо І. А.* Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі. Мінск : Права і эканоміка, 2001. С. 362.
2. *Доўнар Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік. 3-е выд., стэр. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2023.
3. *Василевич Г. А.* 1991 год: хроника пикирующей страны. Минск : Право и экономика, 2012.

НАВУКОВАЯ ШКОЛА ПРАФЕСАРА Т. І. ДОЎНАР

Прафесар Т. І. Доўнар працягвае кіраўніцтва навуковай школай гісторыі дзяржавы і права Беларусі, заснаванай прафесарам І. А. Юхо, ажыццяўляе каардынацыю навуковых даследаванняў у сферы гісторыка-прававой навукі, кіруе аспірантамі і саіскальнікамі. Бібліяграфія яе работ уключае звыш 400 публікацый, у тым ліку 11 манаграфій, 2 падручнікі, 2 курсы лекцый і звыш 15 вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў. У 2014 г. упершыню быў апублікаваны падручнік «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» з грыфам Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь (перавыдадзены ў 2021, 2023 гг.), манаграфія «Права Беларусі ў кантэксце гістарычнай эвалюцыі дзяржаўнасці» (2018), калектыўныя манаграфіі «Курс уголовного права» ў 5 т. (т. 1–3, 2018, 2019, 2021), «Становление института обеспечения исполнения судебных решений в Беларуси» (2023) і інш.

У межах навуковай школы не толькі ажыццяўляецца падрыхтоўка навуковых кадраў, але і выпрацоўваюцца кірункі далейшых навуковых даследаванняў шляхам цеснага ўзаемадзеяння і абмену вопытам з навукоўцамі вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь і замежжа. Аб гэтым сведчаць сумесныя публікацыі даследчыкаў і шматлікія навуковыя і навукова-практычныя канферэнцыі, падрыхтаваныя разам з Нацыянальным цэнтрам прававых даследаванняў, Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэтам, Беларускім інстытутам правазнаўства, Акадэміяй МУС Рэспублікі Беларусь, Гродзенскім дзяржаўным універсітэтам і інш. Так, у 2011 г. была праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя, прысвечаная памяці заснавальніка нацыянальнай гісторыка-прававой навуковай школы, доктара юрыдычных навук, прафесара І. А. Юхо. Былі выдадзены матэрыялы канферэнцыі і кніга «Памяць і слава», у якую ўвайшлі адна з манаграфій навукоўца, бібліяграфія публікацый, звесткі аб навуковай школе, успаміны яго калег і вучняў. Таксама ў 2021 г. былі выдадзены

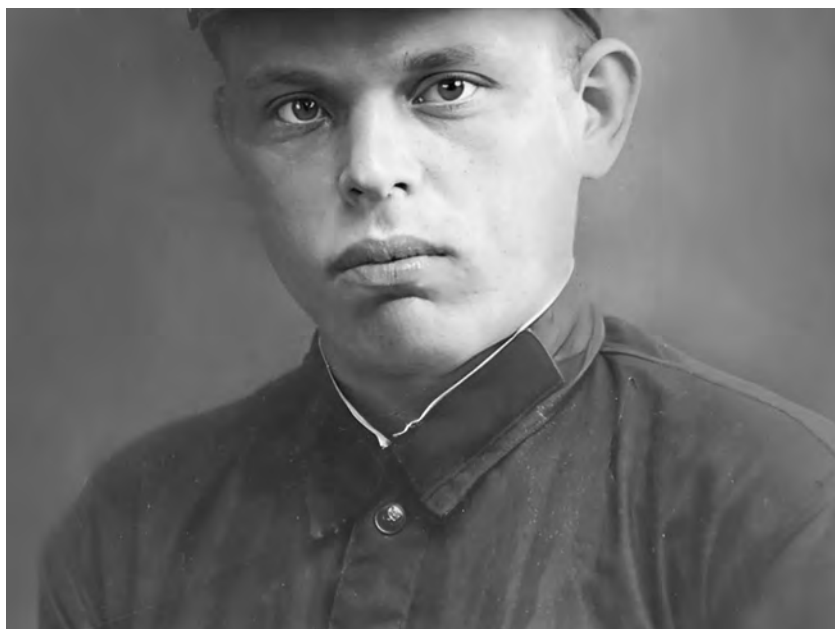
матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Гісторыка-прававая навука: спадчына, стан і перспектывы», прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння прафесара І. А. Юхо.

Удзельнікамі навуковай школы былі апублікаваны шматлікія навуковыя артыкулы, вучэбныя дапаможнікі і манаграфіі. Так, значнай навуковай падзеяй у 2001 г. стала выданне кнігі «Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі» (Р. А. Васілевіч, Т. І. Доўнар, І. А. Юхо). У 2002 г. была апублікавана манаграфія Л. Л. Голубевай «Наследственное право феодальной Беларуси: по законодательству Великого княжества Литовского»; у 2007 г. – манаграфія Ю. П. Доўнар «Судовая рэформа XVI ст. у Вялікім Княстве Літоўскім»; у 2013 г. – манаграфія А. І. Адамюка «Становление и развитие военной юстиции в Беларуси» і інш. Навукоўцы працавалі над перавыданнем помнікаў права Беларусі (напрыклад, у 2003 г. быў перавыдадзены Статут 1566 г.), прымалі актыўны ўдзел у падрыхтоўцы энцыклапедычных выданняў («Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.» (1989), «Мысліцелі і асветнікі Беларусі» (1995), «Асветнікі зямлі Беларускай» (2001), «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» ў 6 т. (1993–2003), «Вялікае Княства Літоўскае» (2005), «Беларуская юрыдычная энцыклапедыя» ў 4 т. (2007–2013) і інш.).

Важным кірункам навукова-даследчай работы гісторыкаў права з’яўляецца ўдзел у дзяржаўных праграмах навуковых даследаванняў, у распрацоўцы, навуковай экспертызе і навуковым каментаванні праектаў нарматыўна-прававых актаў і інш. Так, на працягу 2006–2010 гг. у кантэксце дзяржаўнай праграмы «Эканоміка і грамадства» пад кіраўніцтвам прафесара Т. І. Доўнар распрацоўвалася тэма «Гісторыя ўзнікнення і развіцця дзяржаўнасці і нацыянальнай прававой сістэмы Беларусі». Былі вынесены прапановы па сістэматызацыі заканадаўства, пытаннях праватворчасці, удасканаленні заканадаўства. Шэраг палажэнняў і вывадаў быў прадстаўлены ў праватворчыя органы Рэспублікі Беларусь, укаранены ў вучэбны працэс. Сёння Т. І. Доўнар прымае ўдзел у распрацоўцы падпраграмы «Права» дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг. (№ ГР 20211577).

Маленькая Таісія з сям'ёй. 1946 г.

Бацька Таісіі Іванаўны Доўнар Іван Андрэевіч Клыгун

Навучэнка Мінскага медыцынскага
вучылішча № 1. 1964 г.

Таісія Іванаўна Доўнар (у *другім радзе першая злева*) –
студэнтка юрыдычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Т. І. Доўнар (у цэнтры другая справа) з навуковым кіраўніком
доктарам юрыдычных навук прафесарам І. А. Юхо (у цэнтры трэці справа)

Абмеркаванне доктарскай дысертацыі Т. І. Доўнар
на кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права БДУ

Прафесар Т. І. Доўнар з навуковым кансультантам
прафесарам І. А. Юхо (справа) і прафесарам С. Р. Драбязка (злева).
1999 г.

Прафесар Т. І. Доўнар з прафесарам І. А. Юхо
падчас студэнцкай навуковай канферэнцыі. 2002 г.

Прафесар Т. І. Доўнар
і прафесар В. Г. Ціхіня. 2000 г.

Падчас спартыўных мерапрыемстваў юрыдычнага факультэта БДУ.
*Злева направа: дацэнт Л. П. Максімава, прафесары Р. А. Васілевіч
і Т. І. Доўнар. 2001 г.*

Падчас навуковай канферэнцыі.
Злева направа: прафесары Т. І. Доўнар, В. І. Чупрыс, С. А. Балашэнка,
 І. А. Юхо, дацэнты Р. А. Шумак і У. М. Сатолін

Падчас святкавання 30-годдзя выпуска юрыдычнага факультэта. 2003 г.
 Т. І. Доўнар (у першым радзе ў цэнтры) з аднакурснікамі,
 прафесарам І. А. Юхо (у першым радзе ў цэнтры)
 і дацэнтам П. А. Дубаўцом (у першым радзе першы)

Прафесар Т. І. Доўнар
падчас студэнцкай канферэнцыі. 2013 г.

Прафесар Т. І. Доўнар са студэнтамі

Узнагароджанне Т. І. Доўнар прызам імя У. Д. Спасовіча
ў Міністэрстве юстыцыі Рэспублікі Беларусь. 2019 г.

Прафесар Т. І. Доўнар з прафесарам А. М. Крамнікам
падчас навуковай канферэнцыі

Міжнародны навукова-практычны круглы стол
«Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года
і яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне», прысвечаны Т. І. Доўнар.
Віншавальнае слова доктара юрыдычных навук, прафесара,
члена-карэспандэнта Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі Р. А. Васілевіча.
2019 г.

Віншавальнае слова кіраўніка Нацыянальнага цэнтра
заканадаўства і прававых даследаванняў, кандыдата
юрыдычных навук, дацэнта С. М. Сіўца. 2019 г.

Т. І. Доўнар (у першым радзе першая злева)
з удзельнікамі Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі,
прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння
заслужанага юрыста Рэспублікі Беларусь,
доктара юрыдычных навук, прафесара А. М. Абрамовіча.
2019 г.

Прафесар Т. І. Доўнар. 2021 г.

Т. І. Доўнар з аднакурснікамі. 2023 г.

Віншаванне прафесара Р. А. Шумака.
Злева направа: А. В.Шыдлоўскі, Т. І. Доўнар, Р. А. Шумак,
А. А. Данілевіч, С. А. Калінін. 2023 г.

Т. І. Доўнар з мужам і ўнукамі. 2024 г.

Падчас Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі,
прысвечанай 80-годдзю Т. І. Доўнар. 2024 г.

Дэкан юрыдычнага факультэта А. В. Шыдлоўскі ўручае Т. І. Доўнар
вышэйшую ступень прызнання ад савета юрыдычнага факультэта БДУ –
званне «Ганаровы прафесар юрыдычнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта». 2024 г.

Выстава навуковых прац Т. І. Доўнар
на юрыдычным факультэце БДУ. 2024 г.

Намеснік дырэктара – кіраўнік Інстытута прававых даследаванняў
Нацыянальнага цэнтра заканадаўства і прававой інфармацыі
Рэспублікі Беларусь, кандыдат юрыдычных навук, дацэнт А. В. Сямашка
агучвае прывітанне ўдзельнікам Міжнароднай навукова-практычнай
канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю Т. І. Доўнар. 2024 г.

Загадчык кафедры крымінальнага права, доктар юрыдычных навук,
прафесар А. Л. Савенюк і калектыў кафедры віншуе Т. І. Доўнар
з 80-годдзем. 2024 г.

Прафесара Т. І. Доўнар з 80-годдзем віншуюць
 загадчык кафедры паліталогіі юрыдычнага факультэта
 Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар юрыдычных навук,
 прафесар Н. А. Антановіч (у верхнім радзе першая злева),
 загадчык кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права,
 кандыдат юрыдычных навук,
 дацэнт Л. Л. Голубева (у верхнім радзе справа),
 загадчык кафедры экалагічнага і аграрнага права,
 доктар юрыдычных навук,
 прафесар Т. І. Макарава (у ніжнім радзе першая злева),
 дэкан юрыдычнага факультэта Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
 імя Францыска Скарыны, кандыдат гістарычных навук,
 дацэнт І. І. Эсмантовіч (у ніжнім радзе ў цэнтры),
 дэкан юрыдычнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта
 імя Янкі Купалы, кандыдат юрыдычных навук,
 дацэнт С. Я. Чабуранава (у ніжнім радзе справа).
 2024 г.

Загадчык кафедры канстытуцыйнага права юрыдычнага факультэта БДУ,
доктар юрыдычных навук, прафесар, заслужаны юрыст Рэспублікі Беларусь,
член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
Р. А. Васілевіч віншуе Т. І. Доўнар з 80-годдзем. 2024 г.

Удзельнікі Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі,
прысвечанай 80-годдзю Т. І. Доўнар. 2024 г.

Прафесар Т. І. Доўнар кансультуе
замежнага магістранта з Кітайскай Народнай Рэспублікі
па тэме магістарскай дысертацыі. 2024 г.

БІБЛІЯГРАФІЯ ПУБЛІКАЦЫЙ ПРАФЕСАРА Т. І. ДОЎНАР

Манаграфіі

Довнар, Т. И. Теоретические основы преемственности конституционного строительства / Т. И. Довнар. – Деп. в ИНИОН АН СССР 24.02.1987. – № 28436. – 68 с.

Доўнар, Т. І. Грамадзянскае права феадальнай Беларусі XV–XVI стст. / Т. І. Доўнар. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1997. – 86 с.

Доўнар, Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях / Т. І. Доўнар. – Мінск : Пропілеі, 2000. – 224 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі / Т. І. Доўнар, Г. А. Васілевіч, І. А. Юхо. – Мінск : Права і эканоміка, 2001. – 363 с.

На пути к правовому государству: совершенствование правовой сферы / В. Н. Артемова, ... Т. И. Довнар [и др.]. – Минск : Право и экономика. – 2004. – С. 328–390.

Довнар, Т. И. История развития уголовного законодательства Беларуси / Т. И. Довнар // Курс уголовного права / под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск : Изд. центр БГУ, 2018–2021. – Т. 1. Учение о преступлении / С. В. Ананич [и др.]. – 2018. – С. 107–162.

Доўнар, Т. І. Права Беларусі ў кантэксце гістарычнай эвалюцыі дзяржаўнасці / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2018. – 520 с.

Довнар, Т. И. История развития уголовного законодательства Беларуси / Т. И. Довнар // Курс уголовного права / под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск : Изд. центр БГУ, 2018–2021. – Т. 1. Учение о преступлении / С. В. Ананич [и др.]. – 2018. – С. 107–162.

Довнар, Т. И. История становления и развития института наказания в уголовном праве Беларуси / Т. И. Довнар // Курс уголовного права / под науч. ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск : Изд. центр БГУ,

2018–2021. – Т. 2. Учение онаказания и иных мерах уголовной ответственности / Г. А. Василевич [и др.]. – 2019. – С. 13–87.

Довнар, Т. И. Становление и развитие законодательной регламентации преступлений против человека в Беларуси / Т. И. Довнар // Курс уголовного права / под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск : Изд. центр БГУ, 2018–2021. – Т. 3. Особенная часть / А. В. Барков [и др.]. – 2021. – С. 110–174.

Довнар, Т. И. Становление института обеспечения исполнения судебных решений в Беларуси / Т. И. Довнар // Исполнительное производство: проблемы правового регулирования / Т. С. Таранова [и др.] ; Нац. центр законодательства и правовых исслед. Респ. Беларусь ; редкол.: Т. С. Таранова, Д. В. Гапоненко. – Минск : Колорград, 2022. – С. 13–34.

Падручнікі, дапаможнікі, курсы лекцый

Довнар, Т. И. Государство и право Беларуси в XIV–XVI веках : учеб. пособие / Т. И. Довнар, В. А. Шелкопля. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 1993. – 38 с.

Довнар, Т. И. Уголовное право феодальной Беларуси (XV–XVI вв) : учеб. пособие / Т. И. Довнар, В. А. Шелкопля. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 1995. – 96 с.

Довнар, Т. И. История государства и права Беларуси (1917–1996 гг.) : курс лекций / Т. И. Довнар, А. Ф. Вишневский. Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 1996. – 153 с.

Кароткі нарыс гісторыі крымінальнага права Беларусі / Крымінальнае права Беларусі: закон, злачынства, адказнасць : навук. дапам. / А. У. Баркоў, ... Т. І. Доўнар [і інш.] / пад рэд. А. У. Баркова. – Мінск : Завігар, 1997. – С. 239–267.

Довнар, Т. И. Краткий очерк истории государства и права Республики Беларусь / Т. И. Довнар. – Минск : ИСЗ, 1997. – 128 с.

Доўнар, Т. І. Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права : вучэб. дапам. / Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2000. – 127 с.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (па Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг.) : вучэб. дапам. / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2000. – 80 с.

Доўнар, Т. І. Помнікі права Беларусі феадальнага перыяду : курс лекцый / Т. І. Доўнар. – Мінск : ИСЗ, 2001. – 312 с.

Довнар, Т. И. Уголовное право. Общая часть : учебник / Т. И. Довнар [и др.] ; под ред. В. М. Хомича. – Минск : Тесей, 2002. – С. 429–449.

Доўнар, Т. І. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі XVI–XVIII стст. : хрэстаматыя / Т. І. Доўнар, Ю. П. Доўнар, Л. Л. Голубева ; пад рэд. Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2004. – 206 с.

Довнар, Т. И. История государства и права Беларуси : учеб. пособие / Т. И. Довнар, Н. М. Юрашевич. – Минск : Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2005. – 317 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар. – Мінск : Амалфея, 2007. 400 с. ; 2-е выд. – 2008 ; 3-е выд. – 2008.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014. – 438 с.

Уголовное право. Общая часть : учебник / Н. Ф. Ахраменко, ... Т. И. Довнар [и др.] ; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск : Изд. Центр БГУ, 2014. – С. 636–656.

Довнар, Т. И. История государства и права : учеб. пособие / Т. И. Довнар [и др.]. – Минск : РИПО, 2014. – 294 с.

Довнар, Т. И. История государства и права Беларуси : учеб. пособие / Т. И. Довнар, Е. И. Орловская. – Минск : Изд. центр БГУ, 2017. – 191 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. / Т. І. Доўнар, А. І. Арлоўская, А. В. Кожар. – Мінск : РІПА, 2018. – 268 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік / Т. І. Доўнар. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2021. – 432 с. ; 3-е выд., стэр. – 2023.

Аўтарэфераты дысэртацый

Довнар, Т. И. Преемственность в конституционном строительстве Белорусской ССР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. И. Довнар ; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1986. – 18 с.

Доўнар, Т. І. Развіццё агульназемскага права ў XV–XVI стагоддзях : аўтарэф. дыс. ... д-ра юрыд. навук : 12.00.01 / Т. І. Доўнар ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1997. – 34 с.

Вучэбна-метадычныя працы, рэцэнзіі

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ по Истории государства и права БССР студентами 2 курса заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1978. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1979. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1980. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1981. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1982. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1986. – 8 с.

Довнар, Т. И. Методические указания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по истории государства и права БССР для студентов заочного факультета по специальности 1801. / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1987. – 10 с.

Довнар, Т. И. Методические указания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права БССР для студентов заочного факультета по специальности 1801 / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1988. – 14 с.

Довнар, Т. И. Методические указания и задания по выполнению контрольных работ и планы семинарских занятий по Истории государства и права СССР для студентов 1 курса заочного факультета по специальности 1801 / Т. И. Довнар, В. П. Евдокимов. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1988. – 16 с.

Довнар, Т. И. Методические рекомендации по истории Компартии Белоруссии и государства и права республики / Т. И. Довнар, И. А. Юхо. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1989. – 74 с.

Доўнар, Т. І. Праграма па гісторыі дзяржавы і права Беларусі. / Т. І. Доўнар, І. А. Юхо. – Мінск : БДУ, 1999. – 22 с.

Доўнар, Т. І. Вучэбна-метадычныя матэрыялы па курсе «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» : метада. дапам. / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2000. – 18 с.

Доўнар, Т. І. Тыпавая праграма па курсу «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» / Т. І. Доўнар, І. А. Юхо. – Мінск : БДУ, 2000. – 24 с.

Доўнар, Т. І. Вучэбна-метадычныя матэрыялы па курсу «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2000. – 18 с.

Доўнар, Т. І. Тыпавая праграма па курсу «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2000. – 22 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб.-метаад. комплекс для студэнтаў 1 курса юрыд. фак., аддзялення правазнаўства : у 2 ч. / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2002. – Ч. 1. – 76 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб.-метаад. дапам. / Т. І. Доўнар. – Мінск : ІСВ, 2003. – 96 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб.-метаад. дапам. / Т. І. Доўнар. – Мінск : ЕГУ, 2003. – 76 с.

Доўнар, Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо ; рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : Тэсей, 2003. – 352 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб.-метаад. комплекс : у 2 ч. / Т. І. Доўнар, Ю. П. Доўнар. – Мінск : Саврем. знання, 2005. – 120 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб.-метаад. комплекс : у 2 ч. / Т. І. Доўнар. – Мінск : БДУ, 2005. – Ч. 2. – 64 с.

Доўнар, Т. І. Прадмет «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» і яго пазнавальна-выхаваўчае значэнне / Т. І. Доўнар // *Проблемы формирования правовой культуры молодежи на современном этапе : материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 24–25 апр. 2009 г.* / Витеб. гос. ун-т им. П. М. Машерова ; редкол.: А. А. Бочков (отв. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ им. П. Машерова, 2009. – С. 100–102.

История государства и права : тип. учеб. программа по учеб. дисциплине для спец. 1–23 01 06 «Политология (по направлениям)» / сост.: Т. И. Довнар, Е. И. Орловская, Л. Л. Голубева, Т. А. Червякова. – Минск : БГУ, 2015. 30 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя і сучаснасць універсітэцкай юрыдычнай навукі і адукацыі / Т. І. Доўнар, С. А. Балашэнка // *Юрыдычны факультэт. Гісторыя. Сучаснасць. Імёны / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.), А. В. Шыдлоўскі (нам. адк. рэд.) [і інш.].* – Мінск : БДУ, 2015. – С. 5–36.

Доўнар, Т. І. [Рэцэнзія] / Т. І. Доўнар // *Право. by.* – 2016. – № 1 (39). – С. 113–115. – Рэц. на кн.: *Кулеш, Г. І.* Мова беларускага заканадаўства XX ст.: генезіс і эвалюцыя. – Мінск : БДУ, 2015. – 303 с.

Тыпавая вучэбная праграма па курсе «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» для ўстаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасцях: 1–24 01 02 «Правазнаўства», 1–23 01 06 «Паліталогія (па напрамках)», 1–24 01 03 «Эканамічнае права», 1–24 01 01 «Міжнароднае права» / Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. – 38 с.

Артыкулы ў часопісах

Довнар, Т. И. II съезд советов БССР и его значение в социалистическом строительстве республики / Т. И. Довнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1981. – № 3. – С. 4.

Довнар, Т. И. Значение первой Конституции СССР в конституционном строительстве БССР / Т. И. Довнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1983. – № 3. – С. 3–5.

Довнар, Т. И. Отражение в Конституции БССР 1937 года социально-экономических достижений этапа построения социализма в основном / Т. И. Довнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1987. – № 3. – С. 5–7.

Доўнар, Т. І. Статут 1588 года – крыніца права феадальнай Беларусі XVI–XIX стагоддзяў / Т. І. Доўнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1989. – № 3. – С. 39–44.

Доўнар, Т. І. Помнік права феадальнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Помнікі гісторыі культуры Беларусі. – 1989. – № 2. – С. 16–18.

Доўнар, Т. І. Суды феадальнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1992. – № 1. – С. 59–61.

Доўнар, Т. І. «Судов и справ своих отступили и выреклись» / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1992. – № 2. – С. 54–57.

Доўнар, Т. І. Закон продкаў нашых / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1992. – № 3. – С. 44–47.

Доўнар, Т. І. Вывучаецца прававая спадчына / Т. І. Доўнар // Спадчына. – 1992. – № 3. – С. 111–112.

Доўнар, Т. І. Караць нельга памілаваць / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1993. – № 1. – С. 62–64.

Доўнар, Т. І. Вучоны, палітык, публіцыст / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1994. – № 2. – С. 71–72.

Доўнар, Т. І. Вялікі асветнік / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1994. – № 1. – С. 2.

Доўнар, Т. І. Судовая рэформа 1864 года / Т. І. Доўнар // Судовы веснік. – 1994. – № 4. – С. 68–70.

Доўнар, Т. І. Фарміраванне права Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVI стст.) / Т. І. Доўнар // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 4. – С. 21–31.

Доўнар, Т. І. Развіцце залогавага права феадальнай Беларусі ў XVI стагоддзі / Т. І. Доўнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1996. – С. 32–35.

Доўнар, Т. І. Становішча жанчыны пры феадалізме / Т. І. Доўнар // Полымя. – 1997. – № 6. – С. 204–210.

Доўнар, Т. І. Залогавае права феадальнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 1998. – № 3. – С. 24–26.

Доўнар, Т. І. Да праблемы ўтварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці / Т. І. Доўнар // Право и демократия : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: В. Н. Бибило [и др.]. – Минск : Право и экономика, 1998. – Вып. 9. – С. 7–8.

Доўнар, Т. І. Спецыфіка вывучэння студэнтамі-завочнікамі юрыдычнага факультэта БДУ курса «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі» / Т. І. Доўнар // Вышэйшая школа. – 1999. – № 3–4. – С. 12.

Довнар, Т. И. Обязательства и способы их обеспечения в законодательстве Беларуси в XVI столетии / Т. И. Довнар // Юрист. – 2001. – С. 109–110.

Довнар, Т. И. Владимир Данилович Спасович / Т. И. Довнар // Право Беларуси. – 2003. – № 15 (39). – С. 3.

Доўнар, Т. І. Леў Іванавіч Сапега – дзяржаўны дзеяч, мысліцель, законатворца, суддзя / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2003. – № 3. – С. 10–13.

Доўнар, Т. І. Уладзімір Данілавіч Спасовіч / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2003. – № 2. – С. 12–13.

Доўнар, Т. І. Вытокі беларускага парламентарызму / Т. І. Доўнар // Право и демократия : сб. науч. тр. / редкол.: В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2004. – Вып. 15. – С. 3–13.

Доўнар, Т. І. Утварэнне Галоўнага суда (Трыбунала) Вялікага княства Літоўскага – завяршальны этап судовай рэформы XVI / Т. І. Доўнар, Ю. П. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2004. – № 7 (34). – С. 42–43.

Доўнар, Т. І. Узнікненне і развіццё прававой навукі на Беларусі / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2004. – № 9. – С. 17–18.

Доўнар, Т. І. Прагрэсіўныя тэндэнцыі ў развіцці старажытнага права Беларусі / Т. І. Доўнар // Юридический журнал. – 2005. – № 2. – С. 36–41.

Доўнар, Т. І. Беларуская дзяржаўнасць: станаўленне і асноўныя этапы развіцця / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2005. – № 9. – С. 1–5.

Доўнар, Т. І. Беларускі партызанскі рух часоў Вялікай Айчыннай вайны / Т. І. Доўнар, С. А. Гур'еў // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 2005. – № 3. – С. 102–103.

Доўнар, Т. І. Першыя беларускія савецкія канстытуцыі / Т. І. Доўнар // Непосредственное действие конституции как важнейший фактор развития правового государства: материалы круглого стола, Минск, 16 октября 2005 г. // Вестник Конституционного Суда. – 2005. – № 3. – С. 130–131.

Доўнар, Т. І. Ефрасіння Полацкая – хрысціянскі дзяржаўны дзеяч, асветніца і мысліцель / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2006. – № 11. – С. 1–2.

Доўнар, Т. І. Узаемадзеянне міжнароднага права і права Беларусі ў старажытны перыяд / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2007. – № 5. – С. 69–71.

Доўнар, Т. І. Полацкія граматы – помнікі права старажытнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2007. – № 7. – С. 73–75.

Довнар, Т. И. Одроз прогресивних идей белорусских мислилаца у за-
коноцима Велике литвинске кнежевине / Т. И. Довнар // Политичка Ре-
вија. 2007. – № 1. – С. 383–405.

Доўнар, Т. І. Праблемы прававых крыніц Беларусі перыяду Вяліка-
га княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Сацыяльна-эканамічныя і пра-
вавыя даследаванні. – 2008. – № 2. – С. 86–103.

Доўнар, Т. І. Самы знакаміты помнік права Беларусі / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2008. – № 3. – С. 74–75.

Доўнар, Т. І. Крыніцы права Беларусі перыяду Вялікага княства Лі-
тоўскага / Т. І. Доўнар // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэ-
та імя Янкі Купалы. Серыя 4, Правазнаўства. – 2008. – № 1. – С. 29–32.

Доўнар, Т. І. Прынцыпы справядлівасці і законнасці ў старажыт-
ным беларускім заканадаўстве / Т. І. Доўнар // Законность и правопо-
рядок. – 2008. – № 1. – С. 57–61.

Доўнар, Т. І. Утварэнне беларускай савецкай дзяржавы / Т. І. Доў-
нар // Юстыцыя Беларусі. – 2008. – № 1. – С. 72–74.

Доўнар, Т. І. Знакаміты помнік права Беларусі / Т. І. Доўнар // Судо-
вы веснік. – 2008. – № 4. – С. 77.

Доўнар, Т. І. Характэрныя рысы і асаблівасці прававога развіцця Бе-
ларусі на важнейшых гістарычных этапах / Т. І. Доўнар // Веснік БДУ.
Серыя 3, Права. 2009. – № 1. – С. 112–122.

Довнар, Т. И. Историко–правовая наука Беларуси: проблемы и пер-
спективы / Т. И. Доўнар // Право и демократия : сб. науч. тр. / редкол.:
В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2009. – Вып. 20. – С. 5 – 31.

Доўнар, Т. І. Уз’яднанне Заходняй Беларусі з Беларускай ССР /
Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2009. – № 4. – С. 70–72.

Доўнар, Т. І. Зараджэнне айчынай гісторыка-прававой навукі і яе
развіццё ў Беларускім дзяржаўным універсітэце / Т. І. Доўнар // Веснік
БДУ. Серыя 3, Права. – 2010. – № 3. – С. 3–9.

Доўнар, Т. І. Другое абвяшчэнне Беларускай ССР / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2010. – № 12. – С. 70–71.

Доўнар, Т. І. Прыклад служэння навуцы, праву і Айчыне / Т. І. Доў-
нар // Юстыцыя Беларусі. – 2011. – № 4. – С. 56–57.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў працах прафе-
сара БДУ І. А. Юхо / Т. І. Доўнар // Веснік БДУ. Серыя 3, Права. – 2011. –
№ 3. – С. 132–137.

Доўнар, Т. І. Андрэй Волан (Валян) – беларускі філосаф і правазнаўца
XVI стагоддзя / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2012. – № 8. – С. 75–77.

Доўнар, Т. І. Асаблівасці і праблемы гісторыі дзяржавы і права Бела-
русі / Т. І. Доўнар // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя
Янкі Купалы. Серыя 4, Правазнаўства. – 2012. – № 2 (128). – С. 33–38.

Доўнар, Т. І. Гарадзельская унія 1413 года і яе наступствы / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2013. – № 8. – С. 73–74.

Довнар Т. И. Выдающийся европейский памятник права XVI в. / Т. И. Довнар // Право и демократия : сб. науч. тр. / редкол.: В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2013. – Вып. 24. – С. 15–27.

Доўнар, Т. І. Праблемныя пытанні ўзнікнення судовай улады ў старажытнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 4, Правазнаўства. – 2015. – № 1. – С. 24–31.

Доўнар, Т. І. Дасягненні і недахопы ў развіцці гісторыка–прававой навукі Беларусі / Т. І. Доўнар // Право.by. – 2015. – № 2 (34). – С. 38–45.

Доўнар, Т. І. Прывілей 1565 года – значны этап у развіцці айчызнага канстытуцыяналізму / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2015. – № 7. – С. 1–2.

Доўнар Т. І. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года – важны этап прававога развіцця Беларусі / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2017. – № 1. – С. 1–4.

Довнар Т. И. Значение и место Статута 1566 года в правовом развитии Великого Княжества Литовского / Т. И. Довнар // Анналы юридичної історії. – 2017. – Т. 1, № 1. – С. 30–37.

Доўнар Т. І. Развіццё судова-працэсуальных адносін у Статуце 1588 года (да 430-годдзя прыняцця) / Т. І. Доўнар, А. А. Міхневіч // Судовы веснік. – 2018. – № 3. – С. 28–31.

Доўнар, Т. І. Права Беларусі: ад Судзебніка 1468 года да Статута 1529 года / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2019. – № 5. – С. 74–77.

Доўнар, Т. І. 1920 год у дзяржаўным і прававым жыцці Беларусі / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2020. – № 6. – С. 73–75.

Доўнар, Т. І. Равеснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта / Т. І. Доўнар // Юстыцыя Беларусі. – 2021. – № 4. – С. 79–80.

Довнар Т. И. Общая характеристика имущественных отношений и их субъектов согласно законодательству Великого княжества Литовского // Анналы юридической истории. – 2021. – Т. 5, вып. 1. – С. 63–80.

Доўнар, Т. І. Суд у старажытных беларускіх дзяржавах і змены ў ім падчас судовай рэформы XVI ст. / Т. І. Доўнар, С. А. Калінін // Судовы веснік. – 2022. – № 2. – С. 46–52.

Довнар Т. И. Исторические предпосылки формирования правового института обеспечения безопасности полетов в Республике Беларусь / Т. И. Довнар, И. В. Гринев // Авиационный вестник. – 2023. – № 9 – С. 69–73.

Доўнар, Т. І. Працэс утварэння Беларускай Савецкай Сацыялістычнай рэспублікі / Т. І. Доўнар // Беларускі гістарычны часопіс. – 2024. – № 1. – С. 9–16.

Артыкулы ў зборніках навуковых прац

Доўнар, Т. І. Зараджэнне асноў парламентарызму на Беларусі ў XV–XVI стагоддзях / Т. І. Доўнар // *Формирование основ конституционного государства в Республике Беларусь* : сб. науч. тр. / Полоц. гос. ун-т. – Новополоцк : ПГУ, 2001. – С. 248–256.

Доўнар, Т. І. Вытокі канстытуцыйнага права Беларусі / Т. І. Доўнар // *Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Мінск : БДУ, 2001. – Т. 3. Юрыспрудэнцыя. Эканоміка. Міжнародныя адносіны / адк. рэд. В. М. Гадуноў. – С. 25–42.

Доўнар, Т. І. Праблемы беларускай гісторыка-правовай навукі / Т. І. Доўнар // *Общество. Экономика. Право* : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т. – Мінск : БДУ, 2003. – С. 59–67.

Доўнар, Т. І. Інстытут пакарання ў XVI стагоддзі на Беларусі: закон і рэчаіснасць / Т. І. Доўнар // *Предупреждение пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения: Европейские стандарты в Республике Беларусь* / отв. ред. В. В. Филипов. – Мінск : Тесей, 2004. – С. 153–180.

Довнар, Т. И. Проблема государственной власти в произведениях белорусских мыслителей XVI в. / Т. И. Довнар // *Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики* : сб. науч. тр. / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. – Мінск : БГУ, 2005. – С. 42–53.

Доўнар, Т. І. Міжнароднае ўзаемадзеянне ў сферы права перыяду Вялікага княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // *Национальная государственность и европейские интеграционные процессы* : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. ; редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Мінск : Изд. центр БГУ, 2008. – Т. 1. Национальное законодательство и его гармонизация с правом Европейского Союза. – С. 90–96.

Доўнар, Т. І. Да пытання ўзнікнення беларускай дзяржаўнасці і яе назвы / Т. І. Доўнар // *Национальная государственность и европейский интеграционный процесс* : сб. науч. тр. / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Мінск : Изд. центр БГУ, 2008. – Т. 2. Проблемы унификации законодательства в Содружестве независимых Государств и Европейском Союзе. – С. 31–33.

Доўнар, Т. І. Прадмова Т. І. Доўнар // *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480-годдзя прыняцця)* : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 2009. – С. 6–12.

Довнар, Т. И. Белорусская государственность и историко-правовая наука / Т. И. Довнар // Беларусь – Китай : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; Ин-т непрерыв. образования ; Белорус. респ. ин-т китаеведения им. Конфуция. – Минск, 2007. – Вып. 5. Государство и право. – 2009. – С. 7–44.

Довнар, Т. И. Зарождение и развитие науки истории государства и права / Т. И. Довнар // Юридическая наука и образование / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. – Минск : Право и экономика, 2010. – С. 7–29.

Доўнар, Т. І. Зараджэнне і гістарычнае развіццё беларускага канстытуцыйналізму / Т. І. Доўнар // Конституцыйна-правоевое регуляванне грамадскіх адносін у Рэспубліцы Беларусь і іншых еўрапейскіх дзяржавах : сб. науч. ст. / Гродн. гос. ун-т ім. Янкі Купалы ; отв. ред. Н. В. Сильченко. – Гродно : ГрГУ, 2011. – С. 66–70.

Довнар, Т. И. Особенности исторической эволюции белорусской государственности / Т. И. Довнар // Теоретико-методологические и конституционные основы развития системы права Республики Беларусь : сб. ст. / Белорус. гос. ун-т. – Минск : Право и экономика, 2011. – С. 14–37.

Доўнар, Т. І. Гісторыка-прававая навука Беларусі і ўклад у яе развіццё прафесара І. А. Юхо / Т. І. Доўнар // Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце : сб. навук. пр., прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. І. А. Юхо / рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Бизнесофсет, 2012. – С. 38–50.

Довнар, Т. И. Следственно-судебный процесс в Беларуси в XII–XVIII столетиях / Т. И. Довнар // Европейская Конвенция по правам человека и уголовное правосудие : сб. материалов / под общ. ред. В. В. Филипова. – Минск : Медисонт, 2012. – С. 109–127.

Довнар, Т. И. Основания и результаты систематизации законодательства в Великом Княжестве Литовском в XVI в. // Актуальные проблемы гражданского права : сб. науч. тр. / Междунар. ун-т «МИТСО», Центр частноправовых исслед. – Минск : МИТСО, 2012. – Вып. 2. – 2013. – С. 65–99.

Доўнар, Т. І. Прававыя пытанні ў тэарэтычнай распрацоўцы беларускіх мысліцеляў XVI стагоддзя / Т. І. Доўнар // Генетычныя заканамернасці права : сб. науч. тр., посвящ. 90-летию со дня рождения С. Г. Дробязко / ред. кол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Бизнесофсет, 2013. – С. 357–368.

Довнар, Т. И. Этапы и особенности в развитии законодательства Великого Княжества Литовского / Т. И. Довнар // Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества : сб. науч. тр. / Яросл. гос. ун-т. ; отв. ред. В. Н. Карташов. – Ярославль : ЯрГУ, 2015. – Вып. 14. – С. 49–73.

Доўнар, Т. І. Роля Статута 1566 года ў развіцці айчыннага канстытуцыяналізму і парламентарызму / Т. І. Доўнар // Правотворчество и правоприменение как фактор эффективного развития современных экономических систем : сб. науч. ст. / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы ; редкол. С. Е. Чебуранова (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2016. – С. 83–88.

Доўнар, Т. І. Катэгорыя свабоды ў творах старажытных беларускіх мысліцеляў / Т. І. Доўнар // Конституционные права и свободы: проблемы интерпретации и реализации в национальных правовых системах : сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., Новополоцк, 28–29 окт. 2016 г. / Полоц. гос. ун-т, регион. учеб.-науч.-практ. юрид. центр ; редкол.: В. И. Вегера (отв. ред.) [и др.]. – Новополоцк : ПГУ, 2016. – Т. 1. – С. 47–54.

Доўнар, Т. І. Інтэграцыйныя працэсы на тэрыторыі Еўропы ў старажытны перыяд / Т. І. Доўнар // Устойчивость и прогрессивное развитие правовых систем в контексте интеграционных процессов : сб. науч. ст. / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы ; редкол.: С. Е. Чебуранова (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2017. – Ч. 1. – С. 3–7.

Доўнар Т. І. Судова-працэсуальная дзейнасць у старажытных беларускіх дзяржавах / Т. І. Доўнар // Уголовная юстиция в свете интеграции правовых систем и интернационализации криминальных угроз : сб. науч. тр., приуроч. к 90-летию д-ра юрид. наук проф. И. И. Мартинович / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: А. А. Данилевич (отв. ред.), О. В. Петрова, В. И. Самарин. – Минск : Изд. центр БГУ, 2017. – С. 22–25.

Доўнар, Т. І. Праватворчасць у Беларусі ў старажытны перыяд / Т. І. Доўнар // Юридическая наука и практика: наследие, состояние и перспективы развития : сб. науч. ст. / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы ; редкол.: С. Е. Чебуранова (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2018. – Ч. 1. – С. 19–24.

Доўнар, Т. І. Самы дасканалы звод законаў Вялікага Княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага 1588 г.: да 430-годдзя выдання : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; редкол.: С. А. Балашэнка (гл. ред.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 3–11.

Доўнар, Т. І. Беларускія мысліцелі-гуманісты XVI ст. пра стан чалавека ў дзяржаве / Т. І. Доўнар // Современная государственность и право: теоретические и практические проблемы формирования и успешного функционирования : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию со дня рожд. заслуж. юриста Респ. Беларусь д-ра юрид. наук, проф. А. М. Абрамовича, Минск, 24–25 мая 2019 г. / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БДУ, 2019. – С. 177–182.

Доўнар, Т. І. Тэарэтычныя і гісторыка–прававыя даследаванні ў Беларускім дзяржаўным універсітэце // Юрыдычная навука і адукацыя ў Беларускім дзяржаўным універсітэце: гісторыя і сучаснасць: да 95-годдзя юрыдычнага факультэта : зб. навук. пр. / рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. Т. М. Міхалёвай [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 45–54.

Доўнар, Т. І. Развіццё юрыдычнай навукі і навуковых школ ў БДУ // Юрыдычная навука і адукацыя ў Беларускім дзяржаўным універсітэце: гісторыя і сучаснасць: да 95-годдзя юрыдычнага факультэта : зб. навук. пр. / рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. Т. М. Міхалёвай [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 3–6.

Доўнар, Т. І. Навука і навуковая школа гісторыі дзяржавы і права Беларусі // Юрыдычная навука і адукацыя ў Беларускім дзяржаўным універсітэце: гісторыя і сучаснасць: да 95-годдзя юрыдычнага факультэта : зб. навук. пр. / рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. Т. М. Міхалёвай [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 35–44.

Доўнар, Т. І. Фарміраванне прававой культуры ў старажытным беларускім грамадстве / Т. І. Доўнар // Правовая культура в современном обществе : сб. науч. ст. / М-во внутр. дел Респ. Беларусь ; Могилев. ин-т М-ва внутр. дел Респ. Беларусь ; редкол.: И. А. Демидова (отв. ред.) [и др.]. – Могилев : Могилев. ин-т МВД, 2021. – 1 электрон. опт. диск.

Доўнар, Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў права ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 года // Актуальныя праблемы гісторыі і культуры : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2018. – Вып. 3. Вялікае Княства Літоўскае: заканадаўчае забеспячэнне дзяржаўнага суверэнітэту / уклад.: А. А. Скеп'ян ; рэдкал.: В. Ф. Голубеў [і інш.]. – 2022. – С. 269–281.

Доўнар, Т. І. Выдатны навукоўца і правазнаўца Беларусі / Т. І. Доўнар // Избр. тр. / БИП ; Ин-т права и соц.-информ. технологий ; редкол. С. И. Романюк [и др.]. – Минск : БИП, 2022. – С. 14–17.

Балашенко, С. А. История становления и развития правовой науки и юридических научных школ Беларуси / С. А. Балашенко, Г. А. Василевич, Т. И. Довнар // Научные школы БГУ в воспоминаниях и размышлениях профессоров / под ред. С. В. Абламейко, А. И. Зеленкова. – Минск : БГУ, 2023. – С. 185–204.

Доўнар, Т. І. Ахова прыроды ў Беларусі ў сярэднявекі / Т. І. Доўнар // Эволюция научной школы аграрного, экологического и природоресурсного права: преемственность и стратегия будущего : материалы круглого стола с междунар. участием, посвящ. памяти проф. Н. В. Сторожева, Минск, 30 мая 2024 г. / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. ; под ред.: Т. И. Макаровой, И. С. Шахрай. – Минск : БГУ, 2024. – С. 34–42. – Деп. в БГУ 28.10.2024, № 015728102024.

Артыкулы ў зборніках дакладаў, матэрыялаў і тэзісаў канфэрэнцый

Довнар, Т. И. Преемственность ленинских идей и принципов новой советской конституцией / Т. И. Довнар // Актуальные проблемы гос.-прав. наук : тез. докл. респ. науч. конф., Вильнюс, 1980. – Тарту, 1981. – С. 3.

Довнар, Т. И. Преемственность Конституцией БССР 1978 года положений предыдущих конституционных актов / Т. И. Довнар // Актуальные проблемы общественных наук. Актуальные проблемы естественных наук : тез. науч. конф. проф.-препод. состава, посвящ. 60-летию ун-та, Минск, 1982 г. / редкол.: В. А. Белый (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Вышш. шк., 1982. – С. 5–6.

Довнар, Т. И. Преемственность как объективно обусловленная необходимость развития конституционного законодательства Белорусской ССР / Т. И. Довнар // Проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной деятельности : тез. докл. респ. науч.-практ. конф., Минск, 3–4 окт. 1983 г. / редкол.: А. А. Головки (пред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 1983. – С. 4.

Довнар, Т. И. Преемственность в соотношении Конституции Союза ССР и Конституции Белорусской ССР / Т. И. Довнар // Актуальные вопросы развития советского государства и права : тез. докл. респ. науч. конф. проф.-препод. состава Белорус. гос. ун-та, Минск, 26 дек. 1985 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина ; редкол.: В. Г. Тихиня [и др.]. – Минск : БГУ, 1985. – С. 4.

Довнар, Т. И. Развитие государственности Белорусской ССР в свете материалов XXVII съезда КПСС / Т. И. Довнар // Актуальные вопросы развития советского государства и права : тез. докл. респ. науч. конф. проф.-препод. состава Белорус. гос. ун-та, Минск, 1986 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : БГУ, 1986. – С. 3–4.

Довнар, Т. И. Первые конституционные акты БССР и их значение в дальнейшем развитии конституционного законодательства республики / Т. И. Довнар // Тенденции и перспективы развития права и укрепления социалистической законности : тез. науч. конф. проф.-препод. состава юрид. фак. Белорус. гос. ун-та, Минск, 1987 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : БГУ, 1987. – С. 3–4.

Довнар, Т. И. Наезд – один из видов преступлений по Статуту 1588 года / Т. И. Довнар // Тенденции и перспективы развития права и укрепления социалистической законности : тез. науч. конф. проф.-препод. состава Белорус. гос. ун-та, Минск, 1988 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : БГУ, 1988. – С. 44–46.

Довнар, Т. И. Общественно-политические взгляды К. Калиновского / Т. И. Довнар // Тенденции и перспективы развития права и укрепления социалистической законности : тез. науч. конф. проф.-препод. состава Белорус. гос. ун-та, Минск, 1988 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : БГУ, 1988. – С. 42–44.

Довнар, Т. И. Ленинская национальная политика и первые конституционные акты Белорусской ССР / Т. И. Довнар // Советское государство и национальные отношения : тез. докл. науч.-теор. конф., Ташкент, 23–25 нояб. 1989 г. / редкол.: С. И. Гитлин (отв. ред.) [и др.]. – Ташкент : ТашГУ, 1989. – С. 7–8.

Довнар, Т. И. Понятие вины в Статуте 1588 года / Т. И. Довнар // Тенденции и перспективы развития права и укрепления социалистической законности : тез. науч. конф. проф.-препод. состава Белорус. гос. ун-та, Минск, 1989 г. / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : БГУ, 1989. – С. 52–55.

Довнар, Т. И. Формирование социалистического правового государства и юридические кадры / Т. И. Довнар // Тенденции и перспективы развития права и укрепления социалистической законности : тез. науч.-практ. конф., Минск, 24–25 апр. 1990 г. / редкол.: В. М. Хомич (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 1990. – С. 3.

Довнар, Т. И. ПрофорIENTATION и подготовка юридических кадров / Т. И. Довнар // Право, законность, правопорядок : материалы респ. науч.-практ. конф. «Место и роль юристов в развитии современного общества», Минск, 20–21 сент. 1991 г. / Союз юристов БССР. – Минск, 1991. – С. 2.

Довнар, Т. И. Теоретические проблемы концепции новой Конституции республики / Т. И. Довнар // Концепция Конституции БССР и формирование правовой основы гражданского общества и государства : тез. докл. респ. науч.-практ. конф., Минск, 27–28 февр. 1991 г. / редкол.: А. А. Головки (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 1991. – С. 35–37.

Довнар, Т. И. Судебная реформа в Великом княжестве Литовском и Статут 1566 года / Т. И. Довнар // Литовский Статут 1566 г. : материалы науч. конф., Вильнюс, 1994 г. / Вильнюс. гос. ун-т им. В. Капсукаса ; Ин-т истории АН Лит. ССР. – Вильнюс, 1994. – С. 28–37.

Доўнар, Т. І. Спроба заканадаўчага ўвасаблення ідэі прававой дзяржавы ў Статуце 1588 года / Т. І. Доўнар // Теоретические проблемы формирования и функционирования гражданского общества и правового государства : сб. ст. / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. ; Центр. комис. Респ. Беларусь по выборам и проведению респ. референдумов, юрид. сектор. – Минск, 1995. – С. 9–12.

Доўнар, Т. І. Фарміраванне асноў канстытуцыйнага заканадаўства ВКЛ у XV–XVI стст. / Т. І. Доўнар // Канстытуцыйны працэс у Рэспубліцы Беларусь: праблемы тэорыі і практыкі : тэз. дакл. міжнар. навук.-практ.

канф., Гродна, 26–27 крас. 1996 г. / Гродзен. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 1996. – Ч. 1. – С. 17–19.

Доўнар, Т. І. Нормы спадчыннага права ў Статуце 1588 года / Т. І. Доўнар // Конституцыйная і правая рэформа ў Рэспубліцы Беларусь (проблемы і перспектывы) : тез. докл. науч.-практ. конф. юрид. фак. БГУ, Минск, 28 февр. 1997 г. / отв. ред. В. М. Хоміч. – Минск : БГУ, 1997. – С. 16–17.

Доўнар, Т. І. М. В. Доўнар-Запольскі і беларуская дзяржаўнасць / Т. І. Доўнар // Прававая рэформа ў рэспубліцы Беларусь: вопыт, праблемы, перспектывы : тез. дакл. рэсп. навук. канф., Гродна, 24–25 крас. 1997 г. / адк. рэд. В. В. Скітовіч. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 1997. – Ч. 1. – С. 16–17.

Доўнар, Т. І. Навука гісторыі дзяржавы і права Беларусі ў канцы ХХ стагоддзя / Т. І. Доўнар // Юрыдычная навука і асвету ў Рэспубліцы Беларусь на рубяжы ХХ–ХХІ векаў : матэрыялы міжнарод. науч.-практ. конф., посв. 20-летію юрид. фак. Гродн. гос. ун-та ім. Янкі Купалы, Гродно, 22–23 апр. 1998 г. / под ред. Г. А. Зорина. – Гродно : ГрГУ ім. Янкі Купалы, 1998. – С. 17–18.

Доўнар, Т. І. Зямельная рэформа на Беларусі ў XVI ст. і актывізацыя грамадзянска-прававых адносін / Т. І. Доўнар // Тэарэтычныя праблемы прававога рэгулявання ў ўмовах рынковых адносін : тез. докл. рэсп. науч.-практ. конф., Минск, 17–18 апр. 1998 г. / редкол.: В. Ф. Чигир (отв. ред.) [і др.]. – Минск : Тесей, 1998. – С. 94.

Доўнар, Т. І. Права жанчыны ў сістэме правоў чалавека / Т. І. Доўнар // Система права і заканадаўства Рэспублікі Беларусь: становішча, перспектывы развіцця : матэрыялы рэсп. науч.-практ. конф., Гродно, 26–27 апр. 1999 г. / отв. ред. И. В. Гушын. – Гродно : ГрГУ, 1999. – С. 11.

Доўнар, Т. І. Грамата на магдэбурскае права гораду Мінску 1499 года / Т. І. Доўнар // Магдэбурскае права на Беларусі : матэрыялы навук. канф., прысвеч. 500-годдзю выдачы г. Мінску граматы на магдэбург. права, Мінск, 26 сак. 1999 г. / рэдкал.: В. М. Хоміч, Т. І. Доўнар, І. А. Юхо. – Мінск : Права і эканоміка, 1999. – С. 8.

Доўнар, Т. І. Гісторыя развіцця ідэі фарміравання прававой дзяржавы на Беларусі / Т. І. Доўнар // Конституцыйныя асновы сацыяльнага дзярства / Т. І. Доўнар [і інш.]. – Минск : Права і эканоміка, 2000. – С. 15–21.

Доўнар, Т. І. Праблема запазычання інашаземнага права ў працах Н. А. Максімейкі / Т. І. Доўнар // Тэарэтычныя і практычныя праблемы суадносіны міжнароднага і нацыянальнага права : тез. докл. міжнарод. науч.-практ. конф., Гродно, 28–29 апр. 2000 г. / Гродн. гос. ун-т ім. Янкі Купалы. – Гродно : ГрГУ, 2000. – Ч. 1. – С. 21–23.

Доўнар, Т. І. Фарміраванне асноў парламентарызму на Беларусі ў XV–XVI стагоддзях / Т. І. Доўнар // Праблемы законнасці і право-

порядка в Республике Беларусь : тез. докл. респ. науч.-практ. конф., Новополоцк, 25–26 мая 2000 г. / редкол.: А. А. Головки (гл. ред.) [и др.]. – Новополоцк : ПГУ, 2000. – С. 19–21.

Довнар, Т. И. Развитие идеи правового государства на Беларуси в XVI в. / Т. И. Довнар // Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 30–31 марта 2000 г. / редкол.: А. А. Головки (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2000. – С. 35–38.

Доўнар, Т. І. Роля У. Д. Спасовіча ў развіцці расійскай юрыспрудэнцыі / Т. І. Доўнар // Беларускае Асветніцтва: вопыт тысячагоддзя : матэрыялы II Міжнар. кангрэса, Мінск, 17–19 мая 2000 г. / рэдкал.: А. І. Лугоўскі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДПУ імя Максіма Танка, 2000. – Кн. 1. – С. 97–101.

Доўнар, Т. І. Праблемы гісторыка-прававой навукі Беларусі / Т. І. Доўнар // Проблемы совершенствования политической системы Беларуси на рубеже XX–XXI вв. : материалы науч.-практ. конф., Брест, 6–7 июня 2001 г. / редкол.: В. И. Драган [и др.]. – Брест : БГТУ, 2001. – С. 87–90.

Доўнар, Т. І. Сойм Вялікага княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Матэрыялы V науч. конф. студентов и аспирантов ФУСТ БГУ, Минск, 15–18 апр. 2002 г. / Беларус. гос. ун-т, фак. упр. и соц. технологий, Совет по науч.-исслед. работе студентов и аспирантов. – Минск : ФУСТ БГУ, 2002. – С. 211–214.

Доўнар, Т. І. Пераемнасць у развіцці беларускага канстытуцыйналізму / Т. І. Доўнар // 210 год Канстытуцыі Рэчы Паспалітай: Гісторыя. Права. Традыцыі : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 27 кастр. 2001 г. / рэдкал.: К. І. Козак, М. Э. Часноўскі (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2002. – С. 66–80.

Доўнар, Т. І. Рэфармацыйны рух на Беларусі і Статут 1566 года / Т. І. Доўнар // Рэфармацыя і залаты век Беларусі : матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 1 чэрв. 2002 г. / укл. С. Акінчыц ; рэдкал.: А. І. Мальдзіс [і інш.]. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2002. – С. 48–58.

Доўнар, Т. І. Пазыковыя абавязальствы на Беларусі ў XVI ст. як паказальнік узроўня прававой культуры грамадства / Т. І. Доўнар // Актуальныя праблемы прававага гасударства і эканамічнае развіццё Беларусі : матэрыялы науч.-практ. канф., посвящ. 70-летию Беларус. гос. экон. ун-та / Беларус. гос. экон. ун-т. – Минск : БГЭУ, 2003. – С. 46–49.

Доўнар, Т. І. Усталяванне юрыдычнай навукі на Беларусі / Т. І. Доўнар // Юридическая наука и образование в Республике Беларусь на современном этапе : материалы. междунар. науч. конф., Гродно, 31 окт. 2003 г. / отв. ред. Г. А. Зорин. – Гродно : ГрГУ, 2003. – С. 373–376.

Довнар, Т. И. Статут 1588 года – важнейший памятник правовой культуры Беларуси XVI в. / Т. И. Довнар // Проблемы формирования и развития правовой культуры белорусского общества : материалы

круглого стола, Минск, 5 февр. 2005 г. / редкол.: В. И. Толкачев (гл. ред.) [и др.]. – Минск : МИТСО, 2005. – С. 52–68.

Доўнар, Т. І. Пытанне аб запазычанасці нямецкага права заканадаўствам феадальнай Беларусі / Т. І. Доўнар // Развитие и перспективы национальной правовой системы в контексте европейских интеграционных процессов : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 16–17 июня 2005 г. / редкол.: Г. А. Василевич [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2005. – С. 48–52.

Доўнар, Т. І. Да пытання ўзнікнення беларускай дзяржаўнасці / Т. І. Доўнар // Правовое государство: теория, проблемы, перспективы : материалы междунар. науч.-практ. конф., Барановичи, 2–3 нояб. 2006 г. / редкол.: В. И. Кочурко (гл. ред.) [и др.]. – Барановичи : БарГУ, 2006. – С. 42–46.

Доўнар, Т. І. Зараджэнне нацыянальнай прававой сістэмы Рэспублікі Беларусь / Т. І. Доўнар // Нормативная основа правовой системы Республики Беларусь : материалы респ. науч.-практ. конф., Гродно, 28–29 апр. 2006 г. / под ред. Н. В. Сильченко. – Гродно : ГрГУ, 2006. – С. 32–37.

Доўнар, Т. І. Статут 1588 года – істотны этап у развіцці нацыянальнага права / Т. І. Доўнар // Белорусская государственность и развитие национальной правовой системы: от Статута 1588 года до современной Конституции : материалы респ. науч.-практ. конф., Минск, 11–12 марта 2008 г. / редкол.: Г. А. Василевич (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Веды, 2008. – С. 7–11.

Доўнар, Т. І. Вытокі і гістарычнае развіццё інстытута парламентарызму ў Беларусі / Т. І. Доўнар // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск – Навагрудак, 23–24 лістап. 2007 г. / навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч. – Мінск : БІП-С Плюс, 2008. – С. 9–26.

Доўнар, Т. І. Рэфармаванне судовай улады у ВКЛ / Т. І. Доўнар // Правовыя і палітычныя інстытуты Польскай Кароны і Вялікага княства Літоўскага: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : матэрыялы міжнар. навук. круглага стала, Мінск, 9–11 кастр. 2008 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 2008. – С. 7–14.

Доўнар, Т. І. Беларуская дзяржаўнасць: асноўныя этапы і праблемы гістарычнага развіцця / Т. І. Доўнар // Демократическое социальное правовое государство – основной вектор развития Республики Беларусь : материалы респ. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию органов юстиции Респ. Беларусь, Минск, 11 марта 2009 г. / под ред. В. Г. Голованова. – Минск : Белорус. дом печати, 2009. – С. 14–25.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыйная накіраванасць першага зводу законаў Беларусі / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года –

падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыяналізму (да 480-годдзя прыняцця) : зб. навук. арт. / адк. рэд.: С. А. Калінін, А. У. Шылінская. – Мінск : РІВШ, 2009. – С. 3–14.

Доўнар, Т. І. Першая Канстытуцыя Беларускай ССР (да 90-годдзя прыняцця) / Т. І. Доўнар // Конституция Республики Беларусь и вопросы правоприменения : материалы круглого стола, Минск, 13 марта 2009 г. / науч. ред. Г. А. Василевич ; Белорус. гос. ун-т. – Минск : Право и экономика, 2010. – С. 25–34.

Довнар, Т. И. Историческое развитие белорусского конституционализма / Т. И. Довнар // Конституции Республики Казахстан – 15 лет : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 10 сент. 2010 г. / Посольство Респ. Казахстан в Респ. Беларусь ; Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь. – Минск : Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2010. – С. 50–59.

Доўнар, Т. І. Уклад у беларускую гісторыка-прававую навуку доктара юрыдычных навук, прафесара І. А. Юхо / Т. І. Доўнар // Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. І. А. Юхо, Мінск, 18–19 сак. 2011 г. / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 3–11.

Доўнар, Т. І. Прыклад служэння навуцы, праву і Айчыне / Т. І. Доўнар // Памяць і слава: Іосіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: С. А. Балашэнка [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 21–25.

Доўнар, Т. І. Прававая сістэма ВКЛ у рэчышчы агульнаеўрапейскага прававога працэсу / Т. І. Доўнар // Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 7–8 окт. 2011 г. / Белорус. гос. ун-т. – Минск : Изд. центр БГУ, 2011. – С. 131–133.

Доўнар, Т. І. Супрацоўніцтва БДУ і Інбелкульта ў сферы юрыспрудэнцыі / Т. І. Доўнар // Институт белорусской культуры и становление науки в Беларуси: к 90-летию создания Института белорусской культуры : материалы междунар. науч. конф., Минск, 8–9 дек. 2011 г. / редкол.: А. А. Коваленя [и др.]. – Минск : Белорус. наука, 2012. – С. 171–177.

Доўнар, Т. І. Прававыя ідэі Андрэя Волана ў кнізе «Пра палітычную або грамадзянскую свабоду» / Т. І. Доўнар // Актуальные вопросы совершенствования правовой системы на современном этапе : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию проф. С. Г. Дробязко, Минск, 11–12 окт. 2012 г. / редкол.: С. А. Балащенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Безнесофсет, 2012. – С. 13–15.

Доўнар, Т. І. Прававыя ідэі Андрэя Волана ў кнізе «Пра палітычную або грамадзянскую свабоду» / Т. І. Доўнар // Актуальныя пытаньні разьвіцьця прававой сыстэмы на сьвяжым этапе : матэрыялы міжнароднага навука-практычнага канфэрэнцыі, прысьвечанага 90-гагодзьдзю проф. С. Г. Дробязко, Мінск, 11–12 кастрычніка 2012 г. / рэдкал.: С. А. Балашэнка (гл. рэд.) [і др.]. – 2-е изд., доп. – Мінск : Изд. центр БГУ, 2012. – С. 5–8.

Доўнар Т. І. Ідэя дзяржаўнага суверэнітэту ў першых айчынных нарматывах / Т. І. Доўнар // Цэннасьці парадигмы Асноўнага закона Рэспублікі Беларусь : матэрыялы рэсп. навука-практычнага канфэрэнцыі, Мінск, 14 сакавіка 2013 г. / рэдкал.: Г. А. Васілевіч [і др.]. – Мінск : Изд. центр БГУ, 2013. – С. 11–13.

Доўнар, Т. І. Кастытуцыйная накіраванасьць Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага Княства Літоўскага ў гісторыі культуры Беларусі : матэрыялы IX Міжнароднага навуковага чытаньня, Мінск, 18–19 красавіка 2013 г. / Нац. б-ка Беларусі ; склад.: Т. А. Сапэга, А. А. Суша. – Мінск, 2013. – С. 90–96.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыйныя нормы ў агульнаеўрапейскіх граматах Вялікага Княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Канстытуцыя – Асноўны Закон беларускага дзяржава і грамадства (к 20-гагодзьдзю прыняцця) : матэрыялы міжнароднага навука-практычнага канфэрэнцыі, Мінск, 11–12 сакавіка 2014 г. / Беларус. гос. ун-т ; рэдкал.: Г. А. Васілевіч (отв. рэд.) [і др.]. – Мінск : Право і экономика, 2014. – С. 39–41.

Доўнар Т. І. Дасягненні і недахопы ў разьвіцьці гісторыка-прававой навуцы Беларусі / Т. І. Доўнар // Праблемныя пытаньні тэорыі і гісторыі беларускай дзяржаўнасьці і права : матэрыялы круглага стала, Мінск, 17 кастрычніка 2014 г. / Беларус. дзярж. ун-т, юрыд. фак. ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гл. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2014. – С. 15–20. – Дз. у БДУ 01.10.2014, № 005501102014.

Доўнар, Т. І. Зараджэньне і разьвіцьцё тэарэтычнага абгрунтаваньня і нарматываў рэгламентацыі праваў чалавека ў Беларусі / Т. І. Доўнар // Тэарэтыка-метадолёгічныя і канстытуцыйныя асновы устойлівага разьвіцьця нацыянальнай прававой сыстэмы ў умовах рэгіянальных і глабальных працэсаў у кантэксьце заахавы правоў чалавека і будаваньня прававога дзяржава : матэрыялы міжнароднага навука-практычнага канфэрэнцыі, прысьвечанага 90-гагодзьдзю юрыд. фак. БГУ, Мінск, 19–20 кастрычніка 2015 г. / Беларус. гос. ун-т ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гл. рэд.), С. А. Калінін, О. Ю. Шырынскі. – Мінск : БГУ, 2015. – С. 43–53. – Дз. у БГУ 07.12.2015, № 005707122015.

Довнар, Т. И. Об авторе / Т. И. Довнар // Избранные труды / В. Д. Спаськович. – Мінск : Ред. журн. «Промышленно-торговое право», 2015. – С. 10–14.

Доўнар, Т. І. Статут 1566 года – важны этап у айчынным прававым разьвіцьці / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага, Рускага

і Жамойцкага 1566 г.: да 450-годдзя выдання : матэрыялы рэсп. на-
вук.-практ. круглага стала, Мінск, 1 крас. 2016 г. / рэдкал.: Т. І. Доўнар
(гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2016. – С. 7–29. – Дэп. у БДУ 31.03.2016,
№ 002831032016.

Доўнар, Т. І. Асветніца, хрысціянскі дзеяч і мысліцель старажытнай
Беларусі / Т. І. Доўнар // Роль жанчыны в развіцці савременнай на-
уки и образования : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск,
17–18 мая 2016 г. / редкол.: И. В. Казакова, А. В. Бутина, И. В. Олю-
нина. – Минск : БГУ, 2016. – С. 904–908. – Деп. в БГУ 07.07.2016,
№ 006307072016.

Доўнар, Т. І. Народаўладдзе ў Беларусі ў старажытны перыяд /
Т. І. Доўнар // Традиции и инновации в праве : материалы междунар.
науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию юрид. фак. и 50-летию Полоц. гос.
ун-та, Новополоцк, 6–7 окт. 2017 г. / Полоц. гос. ун-т, Регион. учеб.-на-
уч.-практ. юрид. центр ; редкол.: И. В. Вегера (отв. ред.) [и др.]. – Ново-
полоцк : ПГУ, 2017. – Т. 1. – С. 110–115.

Доўнар, Т. І. Гісторыка-прававая навука ў Беларускім дзяржаўным
універсітэце / Т. І. Доўнар // Традиции университета: от Франциска
Скорины до современности : сб. материалов междунар. науч. конф.,
Минск, 26–27 окт. 2017 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол. : С. Н. Ходин
[и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2017. – С. 77–82.

Доўнар, Т. І. Дзяржава, грамадства і асоба ў тэарэтыка-прававой
думцы Андрэя Волана / Т. І. Доўнар // Прававая думка і праватвор-
часць : зб. матэрыялаў міжнар. навук. канф., прысвеч. 75-годдзю д-ра
юрыд. навук, праф. С. Ф. Сокала, Мінск, 24–25 лістап. 2017 г. / Беларус.
ін-т правазнаўства ; рэдкал.: С. Ф. Сокал [і інш.]. Мінск : БІП, 2018. –
С. 10–18.

Довнар, Т. И. Становление и развитие историко-правовой науки
Беларуси / Т. И. Довнар // Тенденции развития права в социокультур-
ном пространстве. Жидковские чтения = Tendencies of development of
law in sociocultural space. Zhidkov's readings : материалы Всерос. науч.
конф., Москва, 24–25 марта 2017 г. / Рос. ун-т дружбы нар. ; М. В. Не-
мытина (отв. ред.). – М. : РУДН, 2018. – С. 450–459.

Доўнар, Т. І. Станаўленне і развіццё навуковай школы гісторыі дзяр-
жавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар // Роль университетского образо-
вания и науки в современном обществе : материалы междунар. науч.
конф., Минск, 26–27 февр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол. : А. Д. Ко-
роль (пред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2019. – С. 582–587.

Доўнар Т. І. Вывучэнне гісторыі дзяржавы і права Беларусі як
адзін з фактараў захавання гістарычнай памяці беларускага гра-
мадства / Т. І. Доўнар // Историческая память о Беларуси как фактор
консолидации общества : материалы междунар. науч.-практ. конф.,
Минск, 26–27 сентября 2019 г. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т социо-

логии ; под ред. Г. П. Коршунова [и др.]. – Минск : СУГАРТ, 2019. – С. 229–231.

Доўнар, Т. І. Статут 1529 года як пачатак новага этапу прававога развіцця Вялікага Княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года і яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне : матэрыялы міжнар. навук.-практ. круглага стала, прысвеч. юбілею гісторыка права, д-ра юрыд. навук, праф. Т. І. Доўнар, Мінск, 11 кастр. 2019 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. – С. 3–16.

Доўнар, Т. І. Асаблівасці ў развіцці права БССР у 1920–1930-я гг. // Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў XX ст. : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 29–30 ліст. 2018 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. Д. Кароль (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 120–125.

Доўнар, Т. І. Значэнне і месца Статута 1529 г. у гістарычным развіцці канстытуцыйналізму Беларусі // Т. І. Доўнар // Конституцыйна-правовыя асновы развіцця Рэспублікі Беларусь як сацыяльнага гасударства в савярменных умовах : матэрыялы міжнародн. навуц.-практ. канф., Мінск, 3–4 окт. 2019 г. / Беларус. гос. ун-т. ; редкол.: Г. А. Василевич (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2019. – С. 76–85.

Доўнар, Т. І. Узор служэння прававой навуцы і правасуддзю / Т. І. Доўнар // Гасударство, право и общество в Российской империи XIX в.: к 190-летию со дня рождения В. Д. Спасовича : матэрыялы міжнародн. навуц. канф., Гомель, 15–16 нояб. 2019 г. / отв. ред.: И. В. Ершова, С. О. Шаляпин. – Архангельск, 2020. – С. 40–47.

Довнар Т. И. Фашистский оккупационный режим в отношении с гражданским населением и Церковью Белоруссии в период Великой Отечественной войны / Т. И. Довнар // Гасударство. Право. Война (к 75-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне) : матэрыялы міжнародн. навуц. канф., Санкт-Петербург, 28–29 апр. 2020 г. / С.-Петерб. ун-т МВД России ; под ред. Н. С. Нижник. – СПб. : С.-Петерб. ун-т МВД России, 2020. – 1 CD-ROM.

Довнар Т. И. О проф. М. М. Хомиче и его научном творчестве: мой одноклассник и коллега / Т. И. Довнар // Уголовная ответственность: научная школа В. М. Хомича : сб. материалов круглого стола, посвящ. 70-летию д-ра юрид. наук, проф., заслуж. юриста Респ. Беларусь В. М. Хомича, Минск, 28–29 янв. 2021 г. / Науч.-практ. центр проблем укрепления законности и правопорядка Генер. прокуратуры Респ. Беларусь ; редкол.: В. В. Марчук (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2021. – С. 17–18.

Доўнар, Т. І. Метадалагічна-пазнавальнае і культурна-выхаваўчае значэнне вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя дзяржавы і права Бе-

ларусі» / Т. І. Доўнар // Государство и право в XXI веке : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию юрид. фак. Белорус. гос. ун-та, Минск, 26–27 нояб. 2020 г. / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. ; редкол.: Т. Н. Михалёва (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2021. – С. 150–159.

Доўнар, Т. І. Творчая спадчына прафесара І. А. Юхо – належны падмурак далейшай распрацоўкі гісторыі дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар // Гісторыка-прававая навука: спадчына, стан і перспектывы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 100-годдзю з дня нарадж. праф. І. А. Юхо, Мінск, 19–20 сак. 2021 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2021. – С. 3–11.

Довнар, Т. И. Историко-правовые учебные дисциплины: образовательное и культурно-воспитательное значение / Т. И. Довнар // Актуальные проблемы Российской цивилизации и методики преподавания истории : сб. материалов XV междунар. науч. конф., Саратов, 17 февр. 2022 г. / Саратов. гос. ун-т. – Саратов : Наука, 2022. – С. 91–101.

Довнар, Т. И. Воспитательно-патриотический аспект преподавания историко-правовых дисциплин в юридических ВУЗах / Т. И. Довнар // Наука и образование – важнейший фактор развития общества в современных условиях : материалы IX междунар. науч.-практ. конф., Караганда, 8 апр. 2022 г. / Центр.-Казахст. акад. ; редкол.: Б. Ж. Жунусов [и др.]. – Караганда : Кент – LTD, 2022. – С. 37–48.

Доўнар, Т. І. Палітыка-прававая думка ў навуковай творчасці прафесара С. Ф. Сокала / Т. І. Доўнар // Соколовские научные чтения – 2021 : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 17 дек. 2021 г. / Белорус. ин-т правоведения, Ун-т права и соц.-информ. технологий ; редкол.: С. И. Романюк [и др.]. – Минск : БИП, 2022. – С. 16–20.

Довнар, Т. И. Научные школы кафедры теории и истории государства и права / Т. И. Довнар // Закономерности развития государства и права в контексте современного правопонимания : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения заслуж. юриста Респ. Беларусь, д-ра юрид. наук, проф. С. Г. Дробязко, Минск, 23–24 сент. 2022 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: А. В. Шидловский (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2022. – С. 31–39.

Довнар, Т. И. Регламентация должностных правонарушений в Статуте Великого Княжества Литовского 1588 года / Т. И. Довнар // Университетские правовые диалоги : материалы междунар. науч.-практ. конф., Челябинск, 30–31 марта 2023 г. / под ред. Е. В. Титовой ; Юж.-Урал. гос. ун-т. – Челябинск : Изд. центр ЮУрГУ, 2023. – Ч. 1. – С. 23–26.

Доўнар, Т. І. Актualізацыя творчасці айчынных мысліцеляў у навуковых даследаваннях С. Ф. Сокала / Т. І. Доўнар // Соколовские научные чтения – 2022 : материалы междунар. науч. конф., Минск,

15 дек. 2022 г. / Беларус. ин-т правоведения, ун-т права и соц.-информ. технологий ; редкол.: С. И. Романюк [и др.]. – Минск : БИП, 2023. – С. 7–15.

Довнар, Т. И. История становления и развития правовой науки и юридических научных школ Беларуси / С. А. Балашенко, Г. А. Василевич, Т. И. Довнар // Научные школы БГУ в воспоминаниях и размышлениях профессоров / под ред. С. В. Абламейко, А. И. Зеленкова. – Минск : БГУ, 2023. – С. 185–204.

Довнар, Т. И. Становление и развитие правовых научных школ в Беларуси / Т. И. Довнар // Государство и право: эволюция, современное состояние, перспективы развития (к 25-летию Санкт-Петербургского университета МВД России) : материалы XX международного науч.-теорет. конф., Санкт-Петербург, 27–28 апр. 2023 г. / под ред. Н. С. Нижник. – СПб. : С.-Петерб. ун-т МВД России, 2023. – Ч. 1. – С. 2117–2124. – 1 CD-ROM.

Доўнар, Т. І. Развіццё і ўдасканаленне судовай дзейнасці ў Беларусі на працягу XIII–XVI стст. / Т. І. Доўнар // Белорусское правосудие: исторический опыт и современность : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Верхов. Суда Респ. Беларусь, Минск, 15 февр. 2023 г. / Беларус. гос. ун-т ; редкол.: Л. Л. Голубева (гл. ред.), С. А. Калинин, О. Н. Романова. – Минск : БГУ, 2023. – С. 176–185.

Доўнар, Т. І. Судовыя рэформы XVI, XIX стагоддзяў у Беларусі: параўнальны аспект / Т. І. Доўнар // История государственных реформ в Беларуси: предпосылки, сущность, результаты : материалы междунар. круглого стола, Минск, 27 окт. 2023 г. / Беларус. гос. ун-т, юрид. фак. ; редкол.: Л. Л. Голубева (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2024. – С. 142–149.

Довнар, Т. И. Научные дискуссии советских ученых о должностных преступлениях и их влияние на уголовный закон / Т. И. Довнар // Приоритетные направления развития правовой системы общества : материалы X междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 25-летию юрид. фак., Гомель, 29–30 нояб. 2023 г. / Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: И. И. Эсмантович (гл. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2024. – Ч. 1. – С. 124–128.

Артыкулы ў энцыклапедычных выданнях

Доўнар, Т. І. Апеляцыя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 458–459.

Доўнар, Т. І. Бой / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 464.

Доўнар, Т. І. Віна / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 469.

Доўнар, Т. І. Вываланцы / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 471.

Доўнар, Т. І. Горад / Т. І. Доўнар, З. Ю. Капыскі // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 477.

Доўнар, Т. І. Довад слушны / Т. І. Доўнар, А. У. Марыскін // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 480–481.

Доўнар, Т. І. Застава / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 485.

Доўнар, Т. І. Застава даўняя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 485.

Доўнар, Т. І. Заступца. Горад / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 485.

Доўнар, Т. І. Земская даўнасць / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 489.

Доўнар, Т. І. Злодзей / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 489.

Доўнар, Т. І. Крыўда / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 495–496.

Доўнар, Т. І. Куніца / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 496.

Доўнар, Т. І. Ліст. Вываланы / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 497.

Доўнар, Т. І. Ліст. Заручны / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 497.

Доўнар, Т. І. Маёмасць / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 500–501.

Доўнар, Т. І. Наезд / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 507–508.

Доўнар, Т. І. Пакаранне / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ, 1989. – С. 509–510.

Доўнар, Т. І. Палонныя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 511.

Доўнар, Т. І. Разбой / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 520.

Доўнар, Т. І. Рань / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 521.

Доўнар, Т. І. Рэчы крываваыя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 524.

Доўнар, Т. І. Рэчы меншыя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 524.

Доўнар, Т. І. Суддзі / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 533.

Доўнар, Т. І. Пераклад артыкулаў р. VII–XIV Статута 1588 г. і каментарыі да іх / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамакін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – С. 410–454, 554–561.

Доўнар, Т. І. Вотчынны суд / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Войтаўства / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Войт / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Войтаўска-лаўніцкі суд // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Войтаўскі суд / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Віна пенежная / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 302.

Доўнар, Т. І. Вываланцы / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 367.

Доўнар, Т. І. Галоўшчына / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 458.

Доўнар, Т. І. Генерал / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. – С. 507.

Доўнар, Т. І. Даніловіч Ігнат Мікалаевіч / Т. І. Доўнар // Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 411–412.

Доўнар, Т. І. Зан Томаш / Т. І. Доўнар // Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 414–416.

Доўнар, Т. І. Дамейка Ігнат Іпалітавіч / Т. І. Доўнар // Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 408–411.

Доўнар, Т. І. Спасовіч Уладзімір Данілавіч / Т. І. Доўнар // Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 553–555.

Доўнар, Т. І. Доказ слушны / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – Т. 3. – С. 265.

Доўнар, Т. І. Двор судовы / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – Т. 3. – С. 220.

Доўнар, Т. І. Земскае права / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – Т. 3. – С. 444.

Доўнар, Т. І. Застава / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – Т. 3. – С. 414.

Доўнар, Т. І. Дэкрэт / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – Т. 3. – С. 337.

Доўнар, Т. І. Крыўда / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1997. – Т. 4. – С. 278–279.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыя Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі 1919 года / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1997. – Т. 4. – С. 90.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыя Беларускай ССР 1937 года / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1997. – Т. 4. – С. 89.

Доўнар, Т. І. Канстытуцыя Беларускай ССР 1927 года / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1997. – Т. 4. – С. 89.

Доўнар, Т. І. Пракуратар / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 561.

Доўнар, Т. І. Патурэмнае / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 436.

Доўнар, Т. І. Павабенне / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 363.

Доўнар, Т. І. Памятнае / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 397.

Доўнар, Т. І. Паланенікі / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 379.

Доўнар Т. І. Разбой / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. – С. 83.

Доўнар, Т. І. Рэчы крывавыя / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. – С. 179.

Доўнар, Т. І. Рэчы меншыя / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. – С. 179.

Доўнар, Т. І. Суддзя / Т. І. Доўнар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. – С. 440–441.

Доўнар, Т. І. Дамейка І. І. / Т. І. Доўнар // Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 138–140.

Доўнар, Т. І. Даніловіч І. М. / Т. І. Доўнар // Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 140–141.

Доўнар, Т. І. Зан Тамаш / Т. І. Доўнар // Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 176–177.

Доўнар, Т. І. Спасовіч У. Д. / Т. І. Доўнар // Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 412–413.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн. 2. : Рэспубліка Беларусь. – С. 484–485.

Доўнар, Т. І. Заканадаўства Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / Т. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн. 2 : Рэспубліка Беларусь. – С. 121–122.

Доўнар, Т. І. Старажытнае права Беларусі / Т. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн. 2 : Рэспубліка Беларусь. – С. 121.

Доўнар, Т. І. Заканадаўства ў перыяд Расійскай імперыі / Т. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн. 2 : Рэспубліка Беларусь. – С. 122–123.

Доўнар, Т. І. Паліталагічны слоўнік / У. А. Бажанаў, Н. М. Бесяковіч, В. М. Бібіла ... Т. І. Доўнар [і інш.] ; пад агул. рэд. Н. М. Бесяковіч. – Мінск : МНДІСЭПП, 2004. – С. 124–181.

Довнар, Т. І. История становления и развития законодательства Беларуси / Т. И. Довнар // Республика Беларусь : энциклопедия / редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 25–27.

Довнар, Т. И. История государства и права Республика Беларусь / Т. И. Довнар // Республика Беларусь : энциклопедия / редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 648–650.

Доўнар, Т. І. Бурмістраўска-радзецкі суд / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 356.

Доўнар, Т. І. Віна пенежная / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 444–445.

Доўнар, Т. І. Войтаўскі суд / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 462.

Доўнар, Т. І. Войтаўска-лаўніцкі суд / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 462.

Доўнар, Т. І. Галошчына («головшчына») / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 489–490.

Доўнар, Т. І. Застава / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 650–651.

Доўнар, Т. І. Суддзя / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – Т. 2. – С. 641.

Доўнар, Т. І. Наезд / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – Т. 2. – С. 341.

Доўнар, Т. І. Паланенікі / Т. І. Доўнар // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – Т. 2. – С. 389–390.

Довнар, Т. І. Артикулы воинские (гетманские) / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 79.

Довнар, Т. І. Беглые / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 108.

Довнар, Т. І. Бенкарт / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 117.

Довнар, Т. І. Близкие по кудели / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 137.

Довнар, Т. І. Бой / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 139.

Довнар, Т. І. Бониция / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 142.

Довнар, Т. І. Босурманин / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 142.

Довнар, Т. І. Бояре / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 143.

Довнар, Т. І. Вежа / Т. І. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 168.

Довнар, Т. И. Великое княжество Литовское / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 172–177.

Довнар, Т. И. Вено / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 179.

Довнар, Т. И. Венованная вдова / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 179.

Довнар, Т. И. Верник / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 183.

Довнар, Т. И. Вольности шляхетские. // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 244.

Довнар, Т. И. Воевода / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 228.

Довнар, Т. И. Войтовство / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 242.

Довнар, Т. И. Волока / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 243.

Довнар, Т. И. Волочная помера / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 243.

Довнар, Т. И. Воеводство / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 228.

Довнар, Т. И. Вено / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 228.

Довнар, Т. И. Вина / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 212.

Довнар, Т. И. Виленский привилей 1563 г. / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 208.

Довнар, Т. И. Виж / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 204.

Довнар, Т. И. Выволанцы / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 269.

Довнар, Т. И. Выправа / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 267.

Довнар, Т. И. Гвалт / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 286.

Довнар, Т. И. Господар / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 298.

Довнар, Т. И. Горячий учинок / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 298.

Довнар, Т. И. Горлом карати / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 298.

Довнар, Т. И. Гуманисты / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 324.

Довнар, Т. И. Данники / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 326.

Довнар, Т. И. Дедина / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 329.

Довнар, Т. И. Даровизна / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 328.

Довнар, Т. И. Державца / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 353.

Довнар, Т. И. Децкий / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 354.

Довнар, Т. И. Доказ слушны / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 391.

Довнар, Т. И. Епископ / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 4– 19.

Довнар, Т. И. Жигимонт II / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 427–428.

Довнар, Т. И. Заступца / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 488.

Довнар, Т. И. Застава / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 487–488.

Довнар, Т. И. Зарука / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 487.

Довнар, Т. И. Злодей / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 520.

Довнар, Т. И. Знаки злодейские / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 525.

Довнар, Т. И. Инстигатор / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 565.

Довнар, Т. И. Инфамия / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 565.

Довнар, Т. И. Испаш / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – Т. 1. – С. 572.

Довнар, Т. И. Канцлер / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 12.

Довнар, Т. И. Каштелян / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 30.

Довнар, Т. И. Комиссар / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 54.

Довнар, Т. И. Копа / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 121.

Довнар, Т. И. Кривда / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 134.

Довнар, Т. И. Лавник / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 156.

Довнар, Т. И. Лаврентьевская летопись / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 157.

Довнар, Т. И. Лета зупольные / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 168.

Довнар, Т. И. Листы господарские / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 176–177.

Довнар, Т. И. Люблинская уния / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 190–200.

Довнар, Т. И. Люди добрые / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 200.

Довнар, Т. И. Люди люзные / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 200.

Довнар, Т. И. Люди непохожие / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 200–201.

Довнар, Т. И. Магдебургское право в Беларуси / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 201.

Довнар, Т. И. Магистрат / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 202.

Довнар, Т. И. Маетность / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 202.

Довнар, Т. И. Мандат / Т. И. Довнар, Г. А. Василевич // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 203.

Довнар, Т. И. «Материзна» / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 206.

Довнар, Т. И. «Мерило праведное» / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 230.

Довнар, Т. И. Местечко / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 230.

Довнар, Т. И. Метрика Великого Княжества Литовского / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 241–242.

Довнар, Т. И. Мещане / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 242–243.

Довнар, Т. И. Мир / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 251.

Довнар, Т. И. Мировой посредник / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 254–255.

Довнар, Т. И. Мыто / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 270–271.

Довнар, Т. И. Навязка / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 275.

Довнар, Т. И. Наезд / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 283–284.

Довнар, Т. И. Наместник / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 302.

Довнар, Т. И. Нобилитация / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 435.

Довнар, Т. И. Областные грамоты / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 446–447.

Довнар, Т. И. Оборона земская / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 449.

Довнар, Т. И. Общеземские грамоты / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 456–458.

Довнар, Т. И. Огородники / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 490.

Довнар, Т. И. Осадники / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 516.

Довнар, Т. И. Оселость / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 524.

Довнар, Т. И. Остарбайтеры / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 541.

Довнар, Т. И. Островское соглашение / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – Т. 2. – С. 541.

Довнар, Т. И. Пакты Конвента / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 5.

Довнар, Т. И. Пан / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 9.

Довнар, Т. И. Панство / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 10.

Довнар, Т. И. Парцеляция / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 18.

Довнар, Т. И. Повет / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 51.

Довнар, Т. И. Подданный / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 60.

Довнар, Т. И. Пожалованье / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 81.

Довнар, Т. И. Поправы Статутовые 1578 года / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 105.

Довнар, Т. И. Посполитое рушение / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 121–122.

Довнар, Т. И. Рада Великого Княжества Литовского / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 373–374.

Довнар, Т. И. Сапега Лев Иванович / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 456–457.

Довнар, Т. И. Сейм (сойм) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 471–472.

Довнар, Т. И. Сеймик (соймик) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 472–473.

Довнар, Т. И. Скорина Франциск (Георгий) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 493–494.

Довнар, Т. И. Соборное Уложение 1649 года / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 511.

Довнар, Т. И. Совет Министров БССР / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 516.

Довнар, Т. И. Совет Министров СССР / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 516.

Довнар, Т. И. Советы рабочих и солдатских депутатов / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 517–518.

Довнар, Т. И. Солтыс / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 536.

Довнар, Т. И. Сотник / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 528.

Довнар, Т. И. Социалистическая Советская Республика Белоруссии / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 538.

Довнар, Т. И. Союз Советских Социалистических Республик / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 546.

Довнар, Т. И. Спасович Владимир Данилович / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 546–547.

Довнар, Т. И. Староста / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 565–566.

Довнар, Т. И. Статут Великого Княжества Литовского 1529 (Первый Статут) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 567–568.

Довнар, Т. И. Статут Великого Княжества Литовского 1566 (Второй Статут) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 569–570.

Довнар, Т. И. Статут Великого Княжества Литовского 1588 (Третий Статут) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 570–572.

Довнар, Т. И. Суд присяжных / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 595–596.

Довнар, Т. И. Суд церковный (суд духовный) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия : в 4 т.; редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 596–597.

Довнар, Т. И. Судебная реформа 1864 г. / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 603–606.

Довнар, Т. И. Судебник 1468 г. (Статут Казимира IV) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – Т. 3. – С. 609.

Довнар, Т. И. Тестамент / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 25–26.

Довнар, Т. И. Толока / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 38.

Довнар, Т. И. Укрупнение БССР / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 105–106.

Довнар, Т. И. Универсал / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 112.

Довнар, Т. И. Уния церковная 1596 года / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 116.

Довнар, Т. И. Уния церковная 1596 года / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 117–118.

Довнар, Т. И. Устава / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 129.

Довнар, Т. И. Устава на валюки 1557 года / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 129–130.

Довнар, Т. И. Феодалы / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 153–154.

Довнар, Т. И. Фольварок / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 162.

Доўнар, Т. І. Францыск Скарына і яго час / Т. І. Доўнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 172–173.

Довнар, Т. И. Фундация / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 174.

Довнар, Т. И. Холупники / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 196.

Довнар, Т. И. Хорунжий / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 197.

Довнар, Т. И. Центральное бюро КП(б)Б (ЦБ КП(б)Б) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 206–207.

Довнар, Т. И. Центральный комитет КП(б)Б (ЦК КП(б)Б) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 207.

Довнар, Т. И. Цехмистр / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 208.

Довнар, Т. И. Челядь невольная / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 215.

Довнар, Т. И. Червяков Александр Григорьевич / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 215–216.

Довнар, Т. И. Четырехлетний сейм Речи Посполитой / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 217–219.

Довнар, Т. И. Чинш / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 221.

Довнар, Т. И. Чиншевое право / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 221.

Довнар, Т. И. Шестая Северо-западная областная партийная конференция РКП(б) / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 227–228.

Довнар, Т. И. Шляхта / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 231–232.

Довнар, Т. И. Юридики / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 286–287.

Довнар, Т. И. Юридическая наука / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 287–288.

Доўнар, Т. І. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік / Т. І. Доўнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 295.

Довнар, Т. И. Юхо Иосиф (Язэп) Александрович / Т. И. Довнар // Белорусская юридическая энциклопедия / редкол.: С. А. Балащенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2013. – Т. 4. – С. 297–299.

Артыкулы ў газетах

Доўнар, Т. І. Заховати при свободах и вольностях (Беларускае права XVI стагоддзя) / Т. І. Доўнар // Народная воля. – 2003. – 29 кастр. – С. 3.

Доўнар, Т. І. Зараджэнне беларускага канстытуцыяналізму / Т. І. Доўнар // Універсітэт. – 2008. – 7 сак. – С. 3.

Доўнар, Т. І. Ад звычаю прашчураў да сучасных прававых нормаў: зараджэнне беларускага канстытуцыяналізму / Т. І. Доўнар // Універсітэт. – 2008. – № 4. – С. 2.

Довнар, Т. И. О юридических аспектах создания Белорусского государственного университета / Т. И. Довнар, С. А. Калинин // Універсітэт. – 2016. – № 16. – С. 3.

Праца ў рэдакцыйных саветах і рэдакцыйных калегіях

Т. І. Доўнар працавала ў *рэдакцыйных саветах навуковых часопісаў* «Юстыцыя Беларусі», «Право и демократия», «Иппокрена», «Новая экономика», «Законность и правопорядок», «Беларускі гістарычны часопіс», «Аннали юридичної історії» (Украина), «Экономика. Право. Общество» (Россия), а таксама ў *рэдакцыйных калегіях наступных навуковых выданняў*:

Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік / Н. В. Абчынец [і інш.] ; рэдкал.: С. В. Кузьмін [і інш.]. – Мінск, 1992. – 636 с.

Право и демократия : сб. науч. тр. – Минск : БГУ, 1988–2017. – Вып. 1–24.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо ; рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : Тэсей, 2003. – 352 с.

Юрыдычны факультэт: Гісторыя. Сучаснасць. Імёны / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2004. – 134 с.

Национальная государственность и европейские интеграционные процессы : сб. науч. тр. : в 2 т. / Белорус. гос. ун-т, юрид. фак. ; редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2008.

Т. 1 : Национальное законодательство и его гармонизация с правом Европейского Союза. – 430 с.

Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыяналізму (да 480-годдзя прыняцця) : зб. навук. арт. / рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2009. – 162 с.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года: юбілейнае выданне / С. А. Балашэнка, Т. І. Доўнар, Л. Л. Голубева ; рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.]. – Мінск : Прынткорп, 2010. – 614 с.

Белорусская юридическая энциклопедия : в 4 т. / редкол.: С. А. Балашенко [и др.]. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007–2013.

Памяць і слава: Іосіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: С. А. Балашэнка [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2011. – 176 с.

Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце : зб. навук. пр., прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. І. А. Юхо / рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Бизнесофсет, 2012. – 552 с.

Генетические закономерности права : сб. науч. тр., посвящ. 90-летию со дня рожд. С. Г. Дробязко / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Бизнесофсет, 2013. – 584 с.

Юрыдычны факультэт: Гісторыя. Сучаснасць. Імёны / рэдкал.: С. А. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2015. – 263 с.

Статут Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага 1566 г.: да 450-годдзя выдання : матэрыялы рэсп. навук.-практ. круглага стала, Мінск, 1 крас. 2016 г. / рэдкал.: Т. І. Доўнар (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2016. – Дэп. у БДУ 31.03.2016, № 002831032016.

Статут Вялікага Княства літоўскага, Рускага і Жамойкага 1588 г.: да 430-годдзя выдання : зб. навук. арт. / рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2018. – 255 с.

Дысертцыі, абароненыя пад кіраўніцтвам Т. І. Доўнар

Тараборин, Р. С. Формирование и развитие системы гражданского права Российской империи (XVIII – первая половина XIX вв.) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Р. С. Тараборин ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2017. – 281 с.

Голубева, Л. Л. Наследование имущества по законодательству Великого княжества Литовского : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Л. Голубева ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2000.

Юрочкин, М. Ю. Городская реформа и становление самоуправления в Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Ю. Юрочкин ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2002.

Шукан, М. Г. Правовое положение имущества православной церкви в Великом княжестве Литовском в конце XVI – первой половине XVII вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Г. Шукан ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2007.

Каляда, В. В. Вайсковае заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага ў XVI стагоддзі. : дыс. ... канд. юрид. навук : 12.00.01 / В. В. Каляда ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2010.

Ковалевская, Ю. И. Кодификация гражданского законодательства Белорусской ССР в 60-е годы XX века : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. И. Ковалевская ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2011.

Адамюк, О. И. Становление и развитие военной юстиции в Беларуси (1917–2010 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. И. Адамюк ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2012.

Гур'еў, С. А. Гісторыя развіцця крымінальнага права Беларускай ССР : дыс. ... канд. юрид. навук : 12.00.01 / С. А. Гур'еў ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2016.

Ангельскі, У. М. Станаўленне і развіццё натарыята ў Беларусі (1883–2014 гг. : дыс. ... канд. юрид. навук : 12.00.01 / У. М. Ангельскі ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2016.

Гур'ева, А. А. Гісторыя інстытута адвакатуры Беларусі (XVI–XVII стст.) : дыс. ... канд. юрид. навук : 12.00.01 / А. А. Гур'ева ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2016.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	3
РАЗВІЦЦЁ ГІСТОРЫКА-ПРАВАВОЙ НАВУКІ	5
Характэрныя рысы і асаблівасці прававога развіцця Беларусі на важнейшых гістарычных этапах.....	5
Асаблівасці і праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі.....	23
Творчая спадчына прафесара І. А. Юхо – належны падмурак далейшай распрацоўкі гісторыі дзяржавы і права Беларусі.....	31
Научные школы кафедры теории и истории государства и права.....	43
ДЗЯРЖАВА І ПРАВА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА	51
Агульная характарыстыка права і крыніц права (вытрымкі з манаграфіі)	51
Прававыя пытанні ў тэарэтычнай распрацоўцы беларускіх мысліцеляў XVI ст.....	112
Развіццё асноўных інстытутаў права ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.	124
Рэгламентацыя должностных преступлений в Статуце Велікага Княжества Литовскага 1588 г.	134
Развіццё і ўдасканаленне судовай дзейнасці ў Беларусі на працягу XIII–XVI стст.....	138
ДЗЯРЖАВА І ПРАВА БЕЛАРУСКАЙ ССР.....	147
Працэс утварэння Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і яго заканадаўчая рэгламентацыя (да 105-годдзя ўтварэння БССР)	147
Канстытуцыі Беларускай ССР: асноўныя палажэнні, асаблівасці і пераемнасць у развіцці	158

НАВУКОВАЯ ШКОЛА ПРАФЕСАРА Т. І. ДОЎНАР	165
БІБЛІАГРАФІЯ ПУБЛІКАЦЫЙ ПРАФЕСАРА Т. І. ДОЎНАР	187
Манаграфіі	187
Падручнікі, дапаможнікі, курсы лекцый.....	188
Аўтарэфераты дысертацый	189
Вучэбна-метадычныя працы, рэцэнзіі	189
Артыкулы ў часопісах.....	192
Артыкулы ў зборніках навуковых прац	196
Артыкулы ў зборніках дакладаў, матэрыялаў і тэзісаў канферэнцый.....	200
Артыкулы ў энцыклапедычных выданнях	210
Артыкулы ў газетах.....	226
Праца ў рэдакцыйных саветах і рэдакцыйных калегіях.....	227
Дысертацыі, абароненыя пад кіраўніцтвам Т. І. Доўнар.....	228

Навуковае выданне

Доўнар Таісія Іванаўна

**ГІСТАРЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ
ДЗЯРЖАВЫ І ПРАВА БЕЛАРУСІ**

Адказы за выпуск *Ж. В. Запартыка*

Мастак вокладкі *А. А. Рабкевіч*

Мастацкі рэдактар *А. А. Рабкевіч*

Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*

Камп'ютарная вёрстка *І. В. Махнача*

Карэктар *А. Г. Панчанкаў*

Падпісана да друку 27.05.2025. Фармат 60×90/16. Папера афсетная.

Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 13,48. Ул.-выд. арк. 17,2.

Тыраж 60 экз. Заказ 269.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Інфармацыйна-вылічальны цэнтр

Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусь».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/41 ад 29.01.2014.

Вул. Кальварыйская, д. 17, п. 201А, 220004, Мінск